

1 0375

Eesti ajalugu.

Koostanud

R. Einsild ja H. Richter.

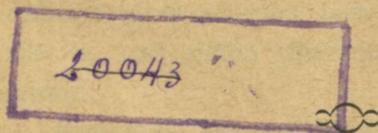
TALLINNAS, 1933. a.

Käsikirja õigusega.

R. Einsild ja H. Richter.

Eesti ajaloo konspekt.

(Koostatud vastavalt T. Kolledži kavadele.)

TALLINN, 1933 a.

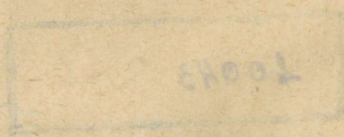
Sisult vaadanud läbi T. Kolledž'i Eesti ajaloolektor
V. ORAV.

2

156386

A-8553

Saatesõna.

Konspekti koostamisel on kasutatud Tallinna Kolledž'i Eesti ajaloo lektori loal tema 1932. a. kevadel (I semestril) Tall. Kolledž'is peetud loenguid ja siis pea kõiki meile kättesaadaval olnud vastavat ainet käsitlevaid teoseid.

Et käesolev konspekt on mõeldud esijoonel Tall. Kolledž'i kuulajaskonnale, on see seatud viimaste töösoodustamiseks Kolledž'is tarvitusel oleva Eesti ajaloo lektori, **Villem Orava**, poolt koostatud kava järgi pileтите järjekorda. See asjaolu aga ei peaks mõjuma meie arvates tarvitamisel takistavalt teisile isikuile, sest ajaloo sündmuste arenemiskäik ei muutu sugugi.

Konspekt, ainuke omasuguste seas, peaks olema oma ülevaatlikkuse tõttu soovitatav kordamisel kasutada ka teiste keskkoolide õpilasil ja muil asjast huvitatuil.

Konspekti koostajad:

R. Einild ja

H. Richter.

Tallinnas, paastuul 1933.

Sisukord.

Lhk.

	Saatesõna	5
I pilef.	Eesti ajaloo mõiste, ülesanne, jaotus ja allikad. Eesti arheoloogia. Eesti rahvaluule (J. Hurt'i ja M. J. Eisen'i kogud). Tähtsamad kroonikad (Läti Hendriku Liivimaa kroonika j. t.)	11
II pilef.	Eesti rahva tõuküsimus (filoloogia ja antropoloogia põhjal). Eestlaste lahkumine kiviaegsest algkodust ja rännak Läänemeremaile. Kokkupuutumised naabreiga (Tacitus „aestidest“, Bremeni Adam „Aestimaast“, Saxo Grammaticus Eestimaast, Snorre Sturlasson'i „Heimskringla“, vene kroonikad	18
III pilef.	Eestlaste elu muistsel iseseisvuse-ajal Läänemere mail. Põllundus (maaharimisviis, põllutööriistad, teravili ja kultuurtaimed); karjandus (koduloomad ja nende saadused); küttimine (metsloomad ja linnud); kalandus (püünised ja kalad); mesindus (mesindus ja vaha); kodukäsitöö; kaubandus ; sõõgid ja joogid	23
IV pilef.	Eestlaste ehitised (elamu, saun, laut, ait). Külad ja nende käitse (sõjapidamisviisid, relvad, maleva, juht, maalinnad)	27
V pilef.	Muistsete eestlaste perekonnaelu (naisevõtmine, kasvatus perekonnas, isa). Usk (hinge surematusse, haldjaisse, jumalaisse) ning kultus (ohverdamine hiisis, ukukivel, Tõnnivakka jne.). Ühiskondlik kord (külad, kihelkonnad, maakonnad, vanemad, seisused).	33

VI pilet.	Sakslaste tung ifta. Liivimaa kristianiseerimine (Meinhard, Berthold, Albert). Muistsete eestlaste vabadusvõitluse tähtsamad momendid: Otepää hävitamine (1208), Ümera lahing (1210), Viljandi vallutamine (1211), Lembitu kolme maleva manööver (1215).	40
VII pilet.	Paala lahing (1217), Tallinna rajamine taanlasilt (1219), Tartu langemine (1224) ja Saaremaa allaheitmine (1227)	52
VIII. pilet.	Ordu-aeg Eestis (1224—1561). Eestlaste ala (territooriumi) lõplik jaotus ordu, piiskope ja taanlaste vahel (Stenby leping 1238). Eestlaste õiguslik, majanduslik ja hariduslik seisund orduajal	58
IX pilet.	Suur Jüriöö mäss (1343—45), selle nurjumine ja tagajärjed. Pärispõlve tekkimine Eestis	63
X pilet.	Usupuhaustus Liivimaal : Melchior Hofmann (Tartus) ja Johan Lange (Tallinnas). Wolter von Plettenberg ja tema järeletulijad	71
XI pilet.	Suur Vene-Liivi sõda (1558—1583), selle põhjused, tähtsamad momendid ja tagajärjed.	79
XII pilet.	Poola-aeg Eestis (Sigismund II August, Stefan Bathory, Sigismund III), rekatoliseerimine, poolastamjne, talurahva seisundi parandamine. Taani-aeg Eestis	89
XIII pilet.	Rootsi-aeg Eestis ; reformid kohtu, kiriku ja kooli alal. Mõisade tagastamine (reduktsioon); vakuraamatud.	94
XIV pilet.	Vene-aeg Eestis : suur Põhja sõda, selle põhjused, tähtsamad momendid ja tagajärjed	100
XV pilet.	Põllutalunduslikud olud XVIII sajandil. Päärahamässud (1784). Õiguslikud- ja hariduslikud olud XVIII sajandil (1739., 1765., 1795. aa. maapäevad; vennastekogudus; valgustusaja ideed; talurahva eraõigused	103
XVI pilet.	Talurahva olukorra parandamine Aleksander I ajal (1802. ja 1804. aa. regulatiivid). Talurahva vahastamine pärisorjusest Eesti — (1816) ja Liivimaal (1819), selle tagajärjed	109
XVII pilet.	Teoorjuse-aeg Eestis : talupoegade andamid mõisule ja avalik-õiguslikud kohustused	115

XVIII pilet.	Pühajärve mäss (1841). Vene-õigeusku siirdumine (1845—48). Parandatud talurahvaseadused (Liivimaal 1849 ja Eestimaaal (1856)	120
XIX pilet.	Talurahva käärimine Eesti maal 1858. a („Mahtsa sõda“). Maltsveti liikumine. Väljarändamine	126
XX pilet.	Vallakogukonna seadus 1866). Teoorjuse lõpp. Kooli- ja kirikuolud teoorjuse-ajal Eestis	129
XXI pilet.	Eesti rahvuslik ärkamine, selle põhjused, sotsiaalne kandepind ja tüübimad ühisevõtted (üldlaulupeod, Eesti Aleksandri kool, Eesti Kirjameeste Selts, kaubalaeva selts „Linda“, Eesti Põllumeeste ja Eesti Üliõpilaste Seltsid)	134
XXII pilet.	Lõhe eesti ühiskondlikus mõttes ja õrituses. Venestamisreformid (kohtus, koolis, omavalitsuses jne.), nende tegajärg	138
XXIII pilet.	Eesti ühistegelise liikumise algus. „Punased aastad“ Eestis (1905—1906). Poliitilised, majanduslikud ja kultuurilised olud Eestis XX sajandil.	142
XXIV pilet.	Eesti maailmasõja ajal. Iseseisvuse algus. Saksa okupatsioon. Eesti Vabadussõda. Tartu rahu. Eesti Asutava Kogu tegevus	146
	Eesti ajaloo kronoloogiline tabel	158

I pilet.

Eesti ajaloo mõiste, ülesanne ja jäotus.

Eesti ajalugu on teadus, mille ülesandeks on valgustada eestlaste arenemiskäiku, poliitilist tegevust, sotsiaalseid olukordi, kultuurilist taset j.n.e., hallist minevikust (nii kaugelt, kui veel teateid evime) kuni meie päevini. Mineviku tundmaõppimise kaudu saame aru teadlikult olevikust ja võime teha väljavaateid tulevikku.

Ajalooline arenemiskäik jagatakse kahte suuremasse ossa: 1) esiajalooline aeg (ehk aeg, mille kohta puuduvad kindlad aastaarvud — daatumid) ja 2) ajalooline aeg (arvatakse ajast, kus olemas kindlad aastaarvud).

Suur osa ajalooallikaist lõpeb esiajaloolise ajaga. Kui pole enam leide, pole ka esiajaloolist aega (leiud haudadest jne.).

Eesti vanem ajalugu on udune, teab meile rääkida vähe me esivanemate elust ja olukorrast. Meie kodumaal algas ajalooline aeg leidude lõppedes, ühes ristiusu tulekuga. Leiud kadusid automaatselt, sest ristiusu mõistete järgi ei tunta tarvidust töö- ja sõjariistade jne. järgi hauataguses elus. Nii siis ristiusu, see on sakslaste tulekuga, XII s. lõpul ja XIII s. alul lõpevad haudpanused. Alates sest ajast Eesti ajalugu evib täpsad ajaarvud.

Mitte igal maal polnud ristiusk vahetegijaks esi- ja ajaloolise aja vahel. Esiajalooline aeg lõppes näiteks Prantsusmaal 50. a. e. Kr., Itaalias V—VI s. e. Kr.

Esiajaloolise aja piirid ei lange ühte ühe või teise rahva juures.

Esiajalooline ehk muinasaeg jagatakse 3-e suure järku: kivi-, pronks- ja rauaajaks. (Need nimed töö- ja sõjariistade valmistamisaine järgi). Rauaaja lõpp on esiajaloolise aja lõpuks.

Lõuna-Euroopas algas rauaaeg 1000. a.— 1100 a. e. Kr.,
meie kodumaal alles 500. a. e. Kr.

Pronks võeti tarvitusele Euroopas 2000. a. e. Kr. Meie
kodumaad pronksaeg on riivanud nagu mööda minnes. See
kestis umbes 1700. a. — 500. a. e. Kr. (Mõnede arvates
1500. a. — 500. a. e. Kr.).

Juba see arvamiste lahkumine näitab, et esiajaloolisel
ajal ei saa püstitada kindlaid aastarve.

Mujal Euroopas lõppes pronksaeg II aastatuhandel e. Kr.
Enne pronksaega oli kiviaeg. Kui „metallajal“ võis määrata
aastarve kaudseltki, siis kiviajal ei või sedagi. Kiviaeg võis
alata siis, kui meie praegusele kodumaale asus inimene. Ini-
mene võis asuda siia jääaja lõppedes, mil maa kattus taimesti-
kuga. Millal jääaeg lõppes, ei saa öelda täpsalt. Mõned
arvavad 4000, mõned 10.000. a. e. Kr., kuid see on ikkagi
ainult arvamine. Jääajal oli elu võimalik ainult Lõuna-Eu-
roopas (Prantsusmaal, Püreneide ja Alpide jalal ja praegu-
sel Lõuna-Venemaal) Säääl elasid, nagu leiud näitavad,
kõrge kultuuriga koopaelanikud (koopaseinult on leitud
luust nikerdusi ja jooniseid. Need tuletavad meele arktili-
st ajajärku). Kui jää taganemisel inimene asus P.-Euroo-
passe, toodi kaasa ka sääälne (n. n. Pürenei) kultuur. See
hakkas säääl pikkamööda erinema. Näiteks võeti tarvitu-
sele Läänemere-äärseis mais (Taanis, Rootsis ja Norras)
luu asemele tulekivi (leiud kõõgijäänete hulgas), Läänemere
idaosas oli aga luu kaua aega tarvitusel, sest tulekivi pol-
nud leida. Põhjapool aga leiti ja hakati hiljem seda ka
lihvima. Ajast, mil tööriistade valmistamisel hakati tegema
kivvi varre kinnitamiseks auke, algas uus kiviaeg (umbes
3000. a. e. Kr). Tollal elas inimene P.-Euroopas veel koli-
jarahvana, rännates ühest kohast teise, sest maa oli asus-
tatud hõredalt.

Pronksajast pole säilinud me kodumaal leide niipalju
kui kiviajast. See on tingitud sest, et Eestis pole leida tina
ega vaske, millest valmistati pronksi. Saaremaal ja Muhus
on leitud pronksist asju kõige rohkem (üldse 20 kohast).
Saarlased, olles kõige tihedamas ühenduses naabreiga, on
omandanud need (pronksist asjad) kas rõõvimise või vahe-
tamise teel.

Mõnede arvates võiks meil pronksajajärk jätta vahele
täiesti. Pronksaja lõpul (6—500. a. e. Kr.) saab tuttavaks
raud, mida oli esialgu õige vähe, seega kallis. Pronksist
mööku jne. hakati kaunistama rauaga. Peagi tuli rauda tu-

rule suurel hulgal, muutudes seetõttu odavamaks. Raud tõrjus välja pikkamööda oma paremate omaduste tõttu pronksi.

Alul oli raua ümbertöötamise tehnika küll raske (ei saadud sulatamise ega valamise teel), kuid olude sunnil saadi üle sest siiski. Ka r a u a a e g j a g u b 3 ossa: 1) v a n e m rauaaeg algas 500. a. e. Kr. ja lõppes 500. a. p. K.)* 2) k e s k m i n e rauaaeg 500. a. p. Kr.—800. a. p. Kr.; 3) n o o r e m rauaaeg 800. a. p. Kr. — 1200. a. p. Kr. Vanemal rauaajal pole leide Pärnumaal, Läänemaal ega saaril. See näitab, et need maakonnad olid rahvastamata. Muistiseid on leitud Tallinnast, Rakverest, Viljandist ja vähesel määral ka Võrust. Vanema rauaaja leiud evivad Skandinaavia algupära. Keskmisest rauaajast on leide vähe, sest surnudmaeti maa alla ja haudadele ei püstitatud mingeid märke. Arvatakse veel, et osa eestlasi rändas tollal Soome ja alles VIII s. p. Kr. neil avanes võimalus tagasitulekuks. Nooremast rauaajast on leide palju. Tollal juba kõik maakonnad olid rahvastatud tihedamalt. Ka hakati tegema haudadele mullavalle (kääpaid). Ümber valle pandi 8 kivi (sest nähtub slaavlaste mõju). Seega on seletatav ka leidude rohkus, sest kääpad näitasid, kust neid otsida.

Sakslased tegid lõpu sellele eelmainitud epohhile.

Eesti ajaloo allikad.

Eesti arheoloogia.

Eelajaloolisel ajal on tähtsamaiks ajalooallikaiks kinnis- ja ird- ehk lahtismuistised. Kinnismuistiseiks on linnade müürid, tornid, ehitised (kirikud, kloostrid) ja inimeste elupaigad, mis tehakse kindlaks tuleasemete järgi, ja veel matusepaigad. Irdmuistiseiks on igasugused tarbe- ja ehteasjad: tuurad, ahingid, odad, mõõgad sõled, kaelakeed jne. Teadust, mis tegeleb ird- ja kinnismuistiseiga, nimetatakse arheoloogiaks ehk muinasteaduseks.

Eesti Arheoloogia on umbes 100. a. vana. Enne Eesti iseseisvumist oli koondunud arheoloogia uurimistöö me kodumaal eeskätt saksa asjaarmastajate seltsesse, milliseiks olid Õpetatud Eesti Selts Tartus, mille juure koonduis 1838.a.

*) Mõnede arvates ka 400. a. p. Kr. — 800. a. p. Kr.

ka Eesti eelajaloolise aja uurimisselts, Eestimaa Kirjandus-
selts Tallinnas, Saaremaa uurimisselts Kuresaares, Pärnu
Muinasuurijate selts j. t. Need seltsid hakkasid korraldama,
töötama ja kirjeldama süstemaatselt seniseid andmeid. Et
seda tööd tegid aga, nagu mainitud, peamiselt asjaarmas-
tajad, jättis nende seltside töö väärtus palju soovida. Ainult
Tartus ja Tallinnas võtsid tööst osa ka teadlased, seepärast
ilmus nois linnas ka väärtuslikumaid töid. Tartus oli ni-
mekamaid uurijaid mineraloogia professor C. Grewing k
(1811—1897. a.) ja rauaaja uurija Richard Hausmann
(1844—1918. a.) R. Hausmann oli ajaloolane, siirdus lõp-
peks aga ainult muinasaja uurimisele. Tallinnas töötasid
suurima eduga koolidirektor A. Spreckelsen ja arst A. Frie-
denthall.

Grewing'ki sulest ilmus 1856. a. saksakeelne töö: „Ki-
viaeg Läänemere maadel“ ja „Neoliididaja elanikud Kundas“.
R. Hausmann'ki sulest ilmus 1896. a. „Arheoloogia leiud
Läänemere mail“ — I ja 1900. a. II anne.

Uurimised võtsid suuremat hoogu Eesti iseseisvuse-
ajal. Soome rahvusest õpetlane A. M. Tallgren õhu-
tas üliõpilasi hoogsale kodumaa uurimistööle. Tallgren'ki
sulest on ilmunud „Euroopa muinasaeg“ (eestik.), „Arheo-
loogia Eestis“ ja koguteos „Eesti kinnismuistised“. Tallgren'ki
õpilane Harry Moora on uurinud üksikasjaliselt päämi-
selt rauaajaga Lätis. Kooliõpetaja Jaan Jung'ki (1835 —
1900) poolt ilmus „Muinasaja teadus eestlaste maal“ (III.
andes). Ses raamatus väärivad tähelepanu eesti kinnis-
muististe kirjeldised. Mainitud töö, olgu et vähiku, täien-
dab tunduvalt eelmiste uurimisi.

Praegune arheoloogia uurimistöö on koondunud Tartu
Ülikooli juure, kus on ka vastav õppetool alates 1920. a.
Tartu Ülikoolis on pildistatud kõik eesti muuseumide ko-
gud ja kogudest täielised nimistud. Muistiseid on Tartu eesti
rahva muuseumis, Tartu Ülikooli muuseumis, Provintsiaal-
muuseumis, Tallinnas ja veel Rakvere, Narva jne. muu-
seumes.

Mitmed Soome rahvusest õpetlased on viinud muisti-
seid Helsingi, neid on viidud ka Saksamaale ja Venemaale;
see on aga väike, tähtsusetu protsent.

Pääle muististe on uurimisallikaks veel eesti rahvaluule,
mis pole küll nii tähtis kui eelmine (on palju unustatud ja
lisatud juure). Aga kui rahvaluule andmed ühtuvad muis-
tiste omadega, saab selge pildi Eesti muinasrahva elust.

Päätähtsuse evib rahvaluule vanade eestlaste kommete ja perekonnaelu selgitamisel. Pääle rahvalaulude evime uurimismaterjalina veel suure hulga muinasjutte, saagasid ja naljajutte.

Rahvalaulude-kogujana evib Jakob Hurt (1839. — 1907. a.) suurima tähtsuse. J. Hurt ja M. J. Eisen (s.1851.a.) on teinud rahvalaulude-kogujana suurima töö. J. Hurt'i rahvaluule kogu koosneb 160 köitest ja on suur üle 100.000 lhk. M. J. Eisen'i kogu koosneb 56.000 lhk. Hurt'il on rahvalaule 45.000, Eisenil — 11.000. Muinasjutte on H-l 10.000, E-l 14.000.+4000 naljajuttu. Mõistatusi on H-l 11.000, E-l 10.000. Ebausukombeid on H-l 60.000, E-l 15.000. J. Hurt'i kogu on klassifitseeritud teaduslikumalt ja valitud kriitilisemalt kui M. J. Eisen'i oma. Viimase kogus on palju koopiaid (vana kordamist). Suulisilt ajalooallikailt on eestlased väga rikkad. Setulaste hulgas on laulikuid, kel mälus kuni 20.000 (!) värssi.

Muistised ja rahvalaulud on allikaina esiejaloolise aja uurimisel väga tähtsad, sest kirjalikke andmeid kas pole, või kui on, siis õige puudulikud — seega tähtsusetud. Ajaloolisel ajal on need (kirjalikud andmed) aga seda olulisemad.

Tähtsamad kroonikad.

XIII s. esimeselt veerandilt on ülitähtsaks usaldusväärseks kirjalikuks ajalooallikaks L ä t i H e n d r i k u k r o o n i k a. Läti Hendrik oli preester ja kuulus piiskopp Albert'i kasvandik. Läti Hendrik levitas usku lätlaste ja liivlaste, oma kasvandike seas. Oma ülemate, kõrgemate vaimulike, käsul ta kirjutas (1225—1226. a.) oma kroonika, mis annab selge pildi meie kodumaa iseseisvuse-aja lõpu ja kristianiseerimise kohta (XII s. lõpust XIV s. alguseni). Kroonika lõpposa, Saaremaa vallutamine, (1227. a.) on lisatud juure hiljem.

Läti Hēndrikut ei peeta enam lätlaseks, nagu alul. Kuid siiski, vaatamata teadlaste kõigile püüdeile, pole veel selgunud L. H. rahvus ja päritolu.

Läti Hendrik, tolle aja kohta suure haridusega mees, kirjutas loomulikult oma kroonika keskaja haritlaste, s. o. ladina keeles. Kroonika kirjutas ta õige tõetruult, kasutades ka kaasaegiste jutustusi ja kirjalikke andmeid (tokumendid piiskopi arhiivist). Olles suure hulga sündmuste kaastunnistajaks, ta kirjutas ka palju sellest, mida nägi oma

silмага. Kroonikas pakutud andmed on erapooletud, vähe on näha sihilikkust sakslaste kasuks.

L. H. kroonika on tõlgitud (1881. a.) J. Jung'i poolt eesti keele.

N. n. vanem Liivimaa riimikroonika:
koosneb 12.017 värsist ja käsitleb riimitud kõnes meie kodumaa ajalugu ristiusu-tulekust alates kuni 1290. a-ni. Autor teadmatu; pidi aga olema ordule lähedalseisev isik. Võib olla rüütlevend. Ta pidas lugu vaprustest (ka vaenlaste juures). 1280. a. alates autor on saanud võtta osa paljudest sündmustest. Ta kasutas varemata osa kirjutamisel kirjelikke kui ka suusõnalisi allikaid.

Bartholomäos Hoenecke, n. n. noorema Liivi riimikroonika autori töö originaali ja täpsamaid ära kirju pole leitud. B. Hoenecke kroonikat on kasutanud paljud Vana-Liivi ajaloo kirjutajad (B. Russov, H. de Wartberge ja ka J. Renner). Viimane (Renner) lisas oma tööle autori (Hoenecke) nime, kelle kroonikat ta kasutas allikana vanaema aja käsitlemisel. Ainult seetõttu teamegi Hoenecke nime. B. Hoenecke isiku kohta on vähe andmeid. Tema kroonika käsitleb Eesti ja Liivi ajalugu alates 1315. a. suurest näljaajast kuni 1348. a-ni. Selle kroonika tähtsus seisab 1343. a. suure Jüriöö mässu üksikasjalises kirjeldamises.

Kroonik Hermann de Wartberge käsitleb oma kroonikas „Chronicon Livoniae“ me kodumaa ajalugu sakslaste tulekust kuni 1379. a-ni. Temal, kui ordumestri kaplanil,*) oli võimalik esitada kaasaegiste nähete üle õige täpsaid andmeid ja ses seisabki päämiselt ta töö tähtsus, olgu et ta kui ordule lähedalseisev isik kirjutas saksakasu-liselt. XIV s. lõpu ja XV s. alguse kohta puuduvad algupärased ja sisukad allikad.

Johann Renner („Liflendischer historien negen boker“) oli Liivimaal ordu teenistuses. Aimates ette ordu lähenevat hukkumist, põgenes ta Saksamaale. Omades sidemeid kõrgemais ringkonnas, sai ta teha ära kirju tähtsast tokumendest ja kirjeldas seetõttu kaasaegseid sündmusi õige täpsalt. Kaasaaitajaiks seejuures olid ka ta oma tähelepanekud ja B. Russovi kroonika, mida ta kasutas; kroonika jälgib sündmusi 1582. a-ni.

Balthasar Russov (sakslane) täiendas ja jatkas eelmiste kroonikute tööd. Sündis Tallinnas (mitte enne

*) Kabeli eestseisja (vaimulik).

1512. a). Alghariduse sai kodus ja Tallinna algkoolis. Õp-
pis Stettinis teoloogiat. 1563. a. on Tallinnas kirikuõpetaja
abiks. Hiljem sai Pühavaimu eesti koguduse iseseisvaks õpe-
tajaks, kus oli 34. a. 1600. a. lahkus ametist viletsa tervise
tõttu. Suri 1602. a. Ta kroonika ilmus 1578. a. Rostockis,
Saksamaal, alasaksa keeles. Vanema aja kohta annab Rus-
sov konspektiivse ülevaate, kasutades seejuures eelkäijate
kroonikaid. Kaasaegseid sündmusi aga käsitleb väga laial-
daselt ja tõetruult, kirjutades mõisnikest, linlasist ja talu-
poegadest. Vaatab oma aja pääle läbi musta prilli. Tema
töö tähtsus on eriti suur, sest muid ajaloolisi allikaid on
vähe tema aja kohta. (XVI. s. II poole kohta puuduvad
täiesti teised allikad). XVII. s. kohta tal on väga tõetruud
kirjeldised.

Russov'i kroonika tõlgiti 1920. a. K. Leetberg'i poolt
ka eesti keele.

Salomon Henning kirjeldab Vene-Liivi sõda
kuni XVI. s. lõpuni.

Tillemann Bredembach sai ainet oma töö kir-
jutamiseks Tartu toomhäralt. Ta, kui äge katoliiklane, pi-
das reformatsiooni Vana-Liivi hukkumise põhjuseks.

Adam Olearius, sündinud 15. aug. 1603. a., sak-
sakeeliste reisikirjeldiste *) autor, oli Taani kuninga teenis-
tuses. Ta sõitis Moskva **) (Venne) ja säält edasi Pärssia.
Enne Venemaale jõudmist sattus meie kodumaale, mis
kuulus tollal Rootsile. Ta laevad olid sunnitud otsima
varju tormi tõttu Kunda sadamas. Olearius käis ka Tal-
linnas, kus abiellus raehärra Müller'i tütreaga. Me kodu-
maal palju ringi rännates kirjutas üles kõik, mis kuulis ja
nägi. Ta illustreeris oma töö enese joonistatud piltidega
Tallinna linnast jne. Ta teos koosneb paljudest päätükest.
1. (üks) päätükk räägib Tallinnast, 1 pt. mitte-saksa rah-
vast, nende pulmakombeist ja ihunuhtlusest, mida korral-
dati mõisus. Eriti tähtsad on ta kirjeldised Narvast ja Viru
metsist.

See on väga tähtis ajalooallikas XVII. s. A. Ole-
arius ei poolda mõisnike vägivallategusid, mille järgi võib
oletada, et ta kirjeldised on tõetruud.

Thomas Hiärn'i Eesti, Liivi ja Läti ajalugu. Vane-

*) „Offt beehrte Beschreibung der Newen Orientalischen Reise“
(Schleswig 1647).

**) Selle reisi kohta kirjutas ta 1639. a. töö, mis kannab päälkirja:
„Moskowitzischen und persischen Reise“.

ma aja kohta kasutab Hiärn eelkäijate kroonikaid. (Seega on alal neist ärakirjad). Kaasaegseid sündmusi kirjeldab algupäraselt.

Christjan Kelch'i (1657—1710) Liivi ajalugu. Chr. Kelch oli Eestis, Järva-Jaanis, hiljem Tallinnas Niguliste kiriku pastoriks. Ta kirjutas Liivi ajalugu alates XIII. s. kuni 1690. a-ni. Hiljem jätkas veel Tallinnas, jälgides 1695—96—97. a. suurt näljaaega ja suurt Põhja sõda. Suri 1710. a. katku. Kelch, kui rootsimeelne kirikuõpetaja, ülistas Rootsi valitust ja sõjaväelist korda. Venelaste vastu oli aga karm.

XVIII. s. Joh. Gottf. Arndt'i (1713—1767) ajaraamatu I osa sisaldab L. H. Liivimaa kroonika ärakirja. II-osa sisuks on L. H. kroonika järg kuni 1562. a-ni. III-as raamat jälgib sündmusi kuni XVIII. s. teise pooleni.

Daniel Ernst Wagner'i Liivi ajalugu (1776. a.).

Joh. Brotze kogus vanu tokumente, pitsateid, rahu, ehitiste jooniseid jne. Seega pani aluse me kodumaa arheoloogiale.

Joh. Chr. Schwartz (XVIII. s. lõpupoole) uuris Liivimaa diplomaatiat (ordu kirjavahetust jne.). Jälgis orduaegseid maavalitsejaid. Tema pani aluse Eesti õigusajaloo uurimisele.

Põltsamaa pastor A. W. Hupel (saksa ajakirjanik) jälgis kaasaegseid sündmusi.

A. Hupel'i, J. Ch. Petri ja teiste töis on üksikasjalikke teateid eestlaste riideist, ehtisist, tööriistust, arstimeist jne. Teerajajaks Eesti etnograafia alal on Tartu prof., esimene Baltimaade arheoloog Fr. Kruse. Ta avaldas oma „Necrolivonica“, lisas palju värvilisi pilte eesti, liivi ja läti rahvariideist (1842. a.).

Georg ja Eduard Paucker'id kirjutasid eesti pastoreist.

XIX. s. polnud enam nii suuri kroonikaid; kõik sündmused märkis ajakirjandus Eestis ja teisis mais. Tollal katkusid eesti sulemehed (J. Hurt, Saal jt.) avaldada Eesti rahva ajalugu.

Nende eelpooltoodud andmete põhjal kirjutatakse Eesti ajalugu.

II. pilet.

Eesti rahva tõuküsimus.

Keeleliselt kuuluvad eestlased soome-ugri ehk n. n. urali rahvaste perre. Selle tõu algkodu oli Uurali mäges-

tiku ümbruses. Soome-ugri tõugu rahvaid on kokku 1% (s. o. 20 milj.) rahva üldarvust maakeral (üldse rahvast maakeral 2 miljardit). Dr. Ilmar Manninen'i poolt 1929. a. esitatud andmete järgi on soome-ugrilasist kõige rohkem ungarlasi (1920. a. 9 milj. 828 tuhat), II-sel kohal seisavad soomlased (3 milj. 400 tuhat), III-al kohal mordvalased (1 milj. 343 tuhat), IV-dal kohal eestlased (1 milj. 200 tuhat). Siis tulevad votjakid (504.000), tsheremissid (428.000), sürjalased (376.000), karjalased (248.000), vepslased (33.000), laplased (29.000), ostjakid (22.000), isurlased (16.000), vogulid (6000), liivlased (806) ja vadjalased (75 inimest).

Algkodus, nagu kultuurlaenud näitavad, s.-ugrilased puutusid kokku indo-germaani gruppi kuuluvate rahvastega. Seetõttu mõned teadlased väidavad, toetudes antropoloogiale, nagu kuuluksid eestlased ja soomlased indo-germaani, aga mitte soome-ugri rahvatõugu. Seda tõendab nende tüüp: laiad õlad, ei lähe rasva, aju suhtes kesk-, vahel lühipäälised. Pääkoopa maht on neil 1450—1500, naistel 1200—1400 cm³. Silmalaugude lõhe on harva kitsas ja seis vildak. Ninaluu on kitsas. Juuste värv enamasti ruuge (omane indo-germaanlasile). Kirjukile värv on suurel osal eestlasist helehallist sinakashallini. Nii siis osa teadlasi püüab säada selle eelpooltoodu põhjal eestlasi ja soomlasi indo-germaani rahvatõugu. Veel püütakse tõendada seda muude andmete varal. Indo-germaanlased asusid ajal, kui Põhja- ja Kesk-Euroopas elu jääaja tõttu võimatu, Lõuna-Euroopas (koopaelanik). Prof. Rausch'i poolt on koostatud tabel, kust nähtub, et indo-germaanlaste algkodu on Euroopas. Indo-germaanlaste laialivalgumine algas Pürenei mägedest. Prof. Rausch'i arvates hindulased ja pärslased on rännanud oma praeguseisse asukohisse. (Need olid lõuna-aarialased.)

Põhja-aarialased rändasid, jää taganedes, mõõda rannäärseid maid ja jõudsid nii ka meie (eestlaste ja soomlaste) praeguseisse asukohisse. Seda vaadet pooldab Gustav Kossinna Berliini ülikoolist. Gutman Tartust püüab tõendada filoloogia põhjal eestlaste sugulust baskega.

Soome õpetlased Ahlquist, A. M. Tallgren, V. Koskinen († 1903), M. Al. Castrèn (1813—52), Sefälä j. t. peavad s.-ugri tõugu iseseisvaks rahvatõuks, kelle algkodu K i r d e - E u r o o p a s, Uurali mägede ja Volga ning selle lisajõgede vahel. See on uraliteooria (on olemas veel altaiteooria). Uraliteooria poolehoidjate arvates s.-ugrilased elasid Uural,

ümbruses vanemal kiviajal ja algasid säält hiljem väljarändamist. 4000. a. e. Kr. Soome sugu rahvad elasid koos. Kõige varem lahkusid samojeedid. Vanema kiviaja lõpul (2500. a. e. Kr.) lahkus rohkearvuline Ugri (Ungari) haru. Viimaseist lahkusid hiljem vogulid ja ostjakid. (Hiljem leiame voguleid ja ostjake Uurali mägestiku teisel poolel, Obi alamjooksul). Ungarlased rändasid p. Kr. Doonau madalikule, kus IX. s. p. Kr. rajasid endile riigi. Aega 4000. a. kuni 2500. a. e. Kr., mil Ugri haru elas ühes veel teiste hõimlastega, nimetatakse Ugri ajaks. Aega 2500. a-st Kristuse sündimiseni nimetatakse Soome-Mordva ajaks. Tol ajajärgul jälle mõned suguharud lahkusid ühisest ugrilaste perest. Nii lahkus umbes 1000. a. e. Kr. Permi haru, kes jagus hiljem omakorda kaheks, votjaklasiks ja sūrjalasiks. Seda aega 2500. a.—1000. a. e. Kr.) nimetatakse ka Ühis-Permi ajaks. Umbes Kristuse sündimise ajal lahkusid tshe-remissid ja mordvalased. Esimesed asusid Volga jõest põhjapoolle, teised lõunapoolle. Üldiselt olid Soome sugu rahvad tolle aja jooksul (4000. a. e. Kr. — Kristuse sünnini) nihkunud läänepoolle. Pääle Soome-Mordva aja (pääle Kristuse sündimist) algas Ühis-Soome ehk Läänemeresoomlaste aeg, mis kestis esiajaloolise aja lõpuni. Ühis-Soome aja alul asusid nad (soome-ugrilased) Volga jõe ülemjooksul. Säält lahkusid veel mõned suguharud, nagu soomlased, eestlased, karjalased, vodjalased, liivlased, kurelased (nüüd juba kadunud) ja isurlased. Pāris-soomlased asusid elama Soome lahe põhjarannale, karjalased aga Laadoga järve ümbrusse. Liivlased asusid Riia lahe rannikule, neist põhjapoolle eestlased ja kurelased — Kuramaale. Kogu see rännak toimus õige pikkamisi ja korraga vähese arvulises kogus. Aja kohta, mil me esivanemad jõudsid Läänemere ääre, õpetlaste arvamisest erinevad. Tallgren'i arvates jõudsid nad siia vanemal rauaajal (500. a. e. Kr. — 500. a. p. Kr.), peatudes säält, kus avanes võimalus elamiseks (kalapüügiks, küttimiseks jne.). Maa oli eestlaste siia jõudes arvatavasti alles asustamata, igatahes vastupanu puudus, ja see (maa) omandati usurpeerimise *) teel. Esimesed tulijad jõudsid siia enne, viimased pääle Kr. sündi.

Eestlaste kokkupuuted naabreiga.

Me esivanemad muutusid, jäädes Läänemere rannikule, kolijaist püsivaks rahvaks. Seetõttu tekkisid peagi suhted

*) anastama (vägivaldselt omandama).

naabreiga: lõunapool — lätlasiga ja liivlasiga, veel lõunapool — leedulasiga, alates VII. sajandist p. Kr. idas — idaslaavlasiga (vendid-veneetid, millest tekkis hiljem nimi venelased), läänepool — rootslasiga ja taanlasiga. Kokkupuuteist naabreiga räägivad võõraste rahvaste ajalooallikad. Osa neist allikaist on küll täiesti legendaarsed, aga neis peitub siiski oma tõetera.

Nii*) kirjutab Rooma ajalookirjanik Tacitus (55—117. a. p. Kr.) oma teoses „Germania“ muuseas ka eestlasist, nimetades neid „aestideks“. Ta ütleb: Sueebimere (Läänemere) parempoolsel kaldal asuvad aestide suguharud, kes on sarnased kombeilt ja välimuselt sueebega (rootslased) — seega me indo-germaani tõugu — keelelt aga britlasiga — kelli tõugu. Edasi kirjutab ta: „Harva aestid tarvitavad raudrelvi, tarvitades malakaid. Tarbeasju valmistavad luust ja puust. Teravilja ja muud vilja harivad paremini, kui laisad germaanlased teevad seda harilikult. Leetseljakuil ja rannas hakkasid, puutudes kokku meiega (roomlasiga), korjama merevaiku. Varem ei teinud seda, sest ei teadnud selle (merevaigu) väärtust. Ka praegu võtavad nad tasu merevaigu eest imestusega. Nad saadavad (nüüd) merevaiku ka Visla jõe mööda edasi (ise ei tarvita).“ (Seega elasid eestlased siis laiemais piires kui praegu.)

Soomlasist kirjutab Tacitus, et soomlaste ehk fennide juures valitseb imelik vaesus, metsikus. Neil pole relvi, tarbeasju, koduloomi ega isegi elamuid. Elatist muretsevad jahipidamisega, ei hari maad ega tunne kauplemist. Vibu on nende ainuke sõjariist. Nad valmistavaid noolte otsad luust (vanema rauaaja alul).

1096. a. Breemeni pääpiiskopi teenistuses olev vaimulik n. n. Breemeni Adam kirjutas muuseas eestlasist („aestidest“, nagu ta neid ise nimetas) oma 69-st raamatust koosneva kroonika IV-das raamatus, kus kirjeldas Euroopa põhjamaade olusid. Ta sai põhjamaade saarte ja Läänemere ranniku olude kohta andmeid Taani kuningalt, Esteri pojalt Svend III-dalt isiklikult, olles tema juures külas. (Ka teated „Aestimaast“ („Aestlandist“) on pärit Svend III-dalt).

Adam kirjutab: „Läänemeres on palju saari, millede hulgas üht suuremat (ta mainib seega arvatavasti Saare-

*) Fennidest (soomlasist) kõneleb ka Pliinius (I. s. p. Kr.), annab aga õige pääliskaudse pildi.

maad) nimetatakse Aestimaaks. Saare elanikud ei tea veel midagi Kristuse õpetusest. Nad kummardavad ebajumalaid (draakone ja linde), ohverdades neile ka elusaid inimesi.*

Roeskilde *) piiskop Absolon'i teenistuses olev praost Saxo Grammaticus (1150—1216) kirjutas Absolon'i õhutusel kroonika „Historia Danica“, rahvalaulude, saagade ja muude andmete põhjal. Saxo puudutab oma teoses tihti ka Eestimaad, harilikult ühenduses Skandinaavia ajalooga. Nii toimis ta ka kirjeldades Taani kuningas Frotho III ajaärku. Frotho III riik ulatunud idas Venemaani ja läänes Reini jõeni. Ta annud oma suurele riigile ühised seadused ja määranud kohile isevalitsejad. Eestimaale (Hestiasse, nagu kroonik nimetab) määranud ta asevalitsejaks Dagus'e.

Ka rootsi ja norra kroonikud teavad kirjutada meist.

Nii kirjutas Snorre Sturlasson oma teoses „Heimskringla“, kuhu on pandud kirja vanad kuningate saagad, mitmes kohas ka eestlasist.

Snorre Sturlasson (1178—1241. a.) on pärit Islandist, kus oli seaduseandjaks. Ta elas ajutiselt ka Norras.

Allpool kaks näidet „Heimskringlast“, mis räägivad ka eestlasist.

I. Rootsi kuningas Ingvar'i sõjakäik Eestimaaale.

Rootsi kuningas, Eysteini poeg, Ingvar oli vägev sõjamees ja sageli sõjalaevul, sest varem rüüstasid rootslasi taanlased ja Austervegi mehed (Läänemere idarannalt). Ingvar tegi nendega rahu ja läks suvel suure väega Eistlandi (Eestimaale) ja sõdis sääl kogu suve. Arvatavasti praeguse Ridala kohal tulnud eistid (eestlased) vägeva sõja väega ja nad pidanud Ingvar'iga lahingu. Maavägi olnud eistidel nii tugev, et rootslased ei suutnud panna vastu, kuningas Ingvar langes ja ta sõjavägi põgenes. **)

II. Norra kuninga lese ja ta poja Olav'i juhtumised Eestimaal.

Olav oli Norra kuningas Tryggve poeg, kelle ema Astrid. Pääle mehe surma tahtis Astrid põgeneda väikese pojaga (Olav) oma venna Sigurd'i juure, kes oli suures lugu pidamises Novgorodis, kuningas Vladimir Püha juures. Me-

*) Taanimaal Själlandi saarel.

**) See lahing oli arvatavasti V. sajandil p. Kr.

rel nende laev sattus vikingite kätte. Need olid eistiirid (eestlased), kes püüdsid orje, surmates vanu ja röövides varandusi. Olav lahutati emast (Astrid'ist) ja elas 6 talvet Eestis. Sigurd tuli kord suure saatkonnaga kuninga käsul Novgorodist Eestisse nõudma makse. Ta nägi turul võõramaa poisikest, kelles tundis oma õepoja Olav'i. Sigurd ostis vabaks poisikese 12 marga kulla eest ja viis Novgorodi.

Ka Vene (Nestor'i, Sofia, Voskresenski, Nikon'i j. t.) kroonikad mainivad tihti meie kodumaad, nimetades meid (eestlasi) tshuudideks.

Nii näiteks kirjutatakse 1030. a. kohta Nestor'i kroonikas: „Sel aastal läks Jaroslav pääle oma vendade võitmist tshuudide maale, võitis neid ja asutas Jurjevi linna.“

P i h k v a kroonika: Vürst Mstislav ja novgorodlased võitsid Otepää (1116. a.).

N o v g o r o d i kroonikas: 1132. a. talvel Novgorodi vürst Vsevolod läks tshuudide vastu, tungis Vaigamaale, aga sündis suur õnnetus, palju häid mehi tapeti tshuudide poolt. 1177. a. talvel tulid tshuudid suure väega Pihkva ja tapsid palju kuulsaid mehi (ka venelaste väepääliku).

Nii siis, nagu me näeme naaberrahvaste kroonikaist, olid eestlased teiste rahvastega nii kaubanduslikus, kultuurilises kui ka sõjalises läbikäimises.

III. pilet.

Eestlaste elu muistsel iseseisvuse-ajal Läänemere mail.

Noist eeltoodud kroonikate väljavõtteist on näha, et eestlased olid väga sõjakas ja töökas rahvas. Ülalpidamiseallikaks oli eestlasil esmajoones põlluharimine, mida nad tegid, olustades Tacitus'e järgi, õige hoolsasti. *) Põllundus oli eestlaste man rohkem arenenud kui naaberrahvail (lätlasil, liivlasil). Põlluharimine arenes alul aeglaselt, sest oli vähe põlluharimiseks kõlvulist maad. Me kodumaa oli kaetud suurte metsade, soode ja rabadega. Kliima oli tollal jahedam, maapind niiskem ja põllupind kehvavõitu. Põllupinna suurendamiseks hakati laastama metsi; raiuti puid, põletati kände ja juuri (kütis). Sellest toimingust võtsid osa nii mehed kui ka naised ja lapsed. Väiksem mets põletati

*) vaata lhk. 21.

otsekohe, puude raiumata. Maapind muutus metsapõletamise ja kütise teel viljakamaks (tuhk).

Põldu hariti õige primitiivsete riistadega. Maad künti (õigem õelda kisti üles) seani naga (terava otsaga kepp), külvati seeme pääle ja äestati üle n. n. karuäkkega, mille puust painduvad pulgad libisesid kergesti kändudest ja kivist üle ega jäänud kinni juurte taha. Töö- ja veoloomiks olid härjad ja harvem ka hobused. Külvati naereid, otri rukkeid, kaeru ja vähesel määral ka nisu jne. Valmiinud vilja lõikamiseks tarvitati vikateid ja hiljem ka sirpe, millede tarvitamist õpiti tundma lõunapoolseilt naabreilt. Vuli lõigatud, pandi see rõugesse ja kuivatati esialgu põldadel, pärast rehes partel. Kui vili oli kuivanud, pekseti vilja terad viljapäist vartade ehk kootidega; siis terad sarvi ja jahvatati hiljem käsikivega või taoti peeneks puust ühmesreis. Selline jahvatamine oli vaevaline ja võttis palju aega. Vili hoiti alal aidus. Osa puhtast viljast hoiti tagavarakas. Panipaiguks olid maa-alused koopad, mis vooderdatud seespoolt kasetohu ja õlgedega. Vili pandi koopaisse, mille järgi need kaeti mullaga ja uus vili külvati pääle. Nii-sugune teguviis on seletatav alalise kartusega vaenlaste pääletungide eest. Juurviljust oli tuntud eeskätt kaal, siis ka porgandid j.n.e. Kasvatati ka kapsaid.

Teiseks tähtsaks ülalpeoallikaks oli pääle põllunduse karjandus, mis alati seotud esimesega. Kasvatati lehma, lambaid, kitsi, hobuseid (sõjaks) ja härgi (veoks). Põlise seltsilisena tuleb mainida veel koera (peni). Loomi kasvatati liha, piima, väetise jne. saamiseks. Eestlasil oli karjandus arenenud sama hästi kui põllunduski.

Läti Hendriku kroonika andmete järgi, mis ühtuvad lugulaulude andmeiga, ja maast leitud luude järgi, võib oletada, et eestlasil olid väga suured (rohkearvulised) karjad. Kord ühe rõõvretke järgi Eestisse, sakslased viisid ühes Lätfimaale L. H. andmeil 4000 lehma, härga ja muid loomi ja arvamatu hulgal hobuseid. 1211. a. sõjakäigul Viljandisse sakslased rõõvisid hulganahobuseid. 1214. a. riisusid 3 leisikat hõbedat ja hulk riideid. 1215. a. sakslased rõõvisid Lembitu kantsist (Lehola) palju hobuseid ja elajaid. 1217. a. sakslased, lätlased ja liivlased tapsid Paala lahingus tuhat eestlast (ka Lembitu) ja rõõvisid 2000 hobusi. 1219. a. sakslased tungisid ilusasse ja viljarikkase Viru maakonda, löid maha mehed, võtsid vangi naised ja lapsed ja rõõvisid palju hobu-

seid, elajaid ja lambaid. 1223. a. sakslased rõõvisid hobuseid ja muud vara, mille jagasid hiljem lätlasiga.

Need eelpooltoodud, L. H. võetud andmed tõendavad eestlaste rikkust ja kariloomade rohkest.

Eestlased olid ka jahipidajad ja kalurid. Ka see oli tähtsaks ülalpeoallikaks. Seda (jahipidamist ja kalapüüki) soodustasid suured metsad, meri ja rohke arv jõgesid ja järvi. Metsis oli rikkalikult loomi. Sääl elas suurel arvul põtru, jäneseid, karusid, hunte, ilveseid jne. Tollal leidis me metsis isegi metshärgi. Jahipidamis-riistuks olid vibud, nooled, pussid (tupes), püünised ja lõppeks ka hundi augud, auk, mille põhjas püsti terava otsaga kepid nagu odad. Auk oli kaetud päält mullaga ja kuuseoksiga. Kui loom läks sinna pääle, langes ta auku. Jahipidamisest saadi liha ja nahku. Nahad (nugise, rebase ja orava) olid tähtsad vahetuskaubana, täites sageli raha aset. Nahk oli tähtis ka kehakattena. Linde lasti nooliga ja püüti oaeluga.

Meres, jõgedes ja järvis leidis rohkesti mitut liiki kalu, keda püüti ahingiga, mõrraga, võrguga ja nõõrist silmusega. Eriti palju leidis tollal meres heeringaid. Leitud võrgukivid ja suusõnalised allikad tõendavad kõike seda eelpooltoodut.

Tulu andis ka mesindus. Mesi ja vaha oli otsitud kaup. Meht tarvitati ka ise, tehti jooke (mõdu) ja maitsvaid toite. Vaha oli hinnatud vahetuskaup (täitis ka raha aset). Lääne-Euroopa kirikuis tarvitati vaha küünalde tegemiseks. Mesilasi kasvatati metsas õõnsais puupakes — tarudes.

Eestlased elatasid end ka, nagu me lugulaules kuuleme, käsitööst. Valmistati suure osavusega relvi, ehteid, kehakatteid jne. Eriti osavad olid aga me esivanemad sepi ses. Vanad eestlased hindasid väga kõrgelt sepatööd ja sepad olid nende juures suures lugupidamises. Metalle ei leitud me kodumaalt. Seda toodi võõrsilt kas vahetamise või sõjapidamise (riisumise) teel. Metallest tehti kõige enam sõja- ja tööriistu (odaotsi, mõõku, kirveid, vikateid, sirpe jne.). Väärmetallest valmistati ehteasju (sõrmuseid jne.).

Nahast kehakatte asemele astus aegamööda linane ja villane riie. Naised ketrasid ja kudusid. Vokki tollal ei tuntud, selle aset täitis kedervars. Ka teljed olid tundmatud.

Riided olid väga tunnustatud varandus. Eesti käsitöösaadusit olid kuulsad vaibad, täites isegi raha aset. Riided (vaibad) olid vaenlasile armsaks sõjasaagiks. (L. H. kirjutab, et 1223. a.

sõjakäigul rõõvisid sakslased eestlaste vara, raha ja riideid).

Lihtsaim kehakate oli särk, kinnitatud keskelt vööga. Särk oli pikk, tehtud ühtlasest riidest. See ulatas allapoole põlvi. Säärte ümber kanti sidemeid. Särgi pääl kanti villa-seid riideid, alul ainult valgeid, hiljem ka värvilisi. Talvel kanti lambanahkseid, rihmaga ilustatud kasukaid. Jalanõudena figureerisid viisud ja parkimata nahast valmistatud pastlad, hiljem ka säärsaapad (seda eeldab kannuste leidmine maast). Praegune setu ülikond on õige algeline.

Riided kaunistati mitmesuguste mustrite ja kirjadega. Ilustamiseks olid ka metallist (kuld ja hõbe) valmistatud ehted. Tähtsamaiks ehteasjaks olid hõbedast rinnarahad. Riiete ja ehteiga võis panna maksma end teiste silmis. Eeskätt ilustati neid asju, mis olid alati ühenduses inimesega. Majariistu ilustati vähem (lõiked).

Kaubandus.

Muinasajal kauplemine ei olnud veel elukutseline amet, nagu hiljem linnade ajajärgul. Kauplemine kandis siis rohkem juhuslikku ilmet.

Kaubeldi peamiselt läänepooliste naabreiga. Esialgu vahetati kaupa kauba vastu, raha oli tundmatu. (L. H. kirjutab, et sakslased (kaupmehed) panid oma kauba maale (randa), et ka pärismaalased teeksid seda omaga). Hiljem arendati kaubandust ka ostu-müügi teel. Müüdi nahku, vaiku, villa, ja osteti soola, kallimaid riideid (vatmal), metalli (rauda, kulda jne.). Ojamaa saar ühes Visby linnaga ja Novgorod olid tähtsaimad kaubatsentrid.

Araabia raha *) leiud tõendavad laialdast kauplemist. Eestlased elasid enne sakslaste tulekut üldiselt üsna jõukalt. Seda näitavad rikkalikud ehteasjade ja rahade leiud maa-pöuest. Näiteks leiti 1923. a. Kohtlas 500 mitmesugust raha. Veel hiljuti leiti Viljandi- ja Pärnumaalt hulk aardeid. Samuti tõendab vanade eestlaste jõukust asjaolu, et vaenlased lahkusid me kodumaalt tihti rikkaliku sõjasaagiga (L. H. andmed). **)

*) Näiteks 1922. a. leiti Virumaalt potitais araabia raha.

**) Vaata lhk. 24.

Söögid ja joogid.

Eesti talupoja söögid ja joogid olid lihtsad. Tähtsamad toidud olid: rukkileib, pudrud, kõrdid ja supid (tangust ja jahust). Tange tambiti viljast uhmreis nuiega või jahvatati käsikivil. L.-Eestis tehti kama, mida segati sõõmisel hapupiimaga. Tunti ka kiislit ehk kilet. Putru ja suppe keedeti ka kapsast, eelistati hapukapsast. Eestlane eelistas üldse haput. Kasteks pudrule tarvitati hapupiima. Hapupiimast valmistati kohupiima, mida sõõdi segatuna hapukoorega. Leivakõrvaseks tarvitati mets- ja koduloomade liha, harilikult soolatult, harvemini värskelt. Tarvitati ka kalu, neidki harilikult soolatult või kuivatatult. Tähtsam jook püüle vee oli odraõlu. Üllega peeti suuremad pühad. Üllesse pandi humalaid, tihti ka sookaile (ledum, Porst) ja kotrohtu (absinthium, Vermuth). Püüle õlle tarvitati joogiks veel meest valmistatud mõdu.

IV. pilet.

Eestlaste ehitised.

Eestlased, jõudes praegusesse asupaika, muutusid kolijast paigalpüsiivaks rahvaks. Püstroikaist koda ununes, seda tarvitati nüüd muuks otstarbeks kui elamiseks. Elamiseks olid eestlasil paigalpüsiivaks rahvaks muutudes majad — hambaiga kokkuliidetud nurkadega tugevad lihtsad palk-ehitised. Vanimat tüüpi majas oli kaks ruumi — rehealune ja rehetare. Hiljem tekkis juure teisi ruume — rehetare otsa ehitati kamber. Rehetares elati, pekseti vilja ja peeti külmal ajal ka vähemaid koduloomi ja linde. Alul tarvitati rehetuba kohati ka saunaks. Ruumide soendajaks oli korstnata ahi; suitsu väljajuhtimiseks hoiti lahti ust. Et talvel tuli sulgeda uks külma tõttu, ehitati ukse ette veel suitsuaugud ehk n.n. pajad (unkad), millede kaudu räägiti ka juhul, kui ei tahetud lasta sisse võõrust. (Sest sõna pajatama.) Ahi ehitati kivist, sageli kerisega, mis laoti põllukivist (keris). Alul oli ahi rehealusepoolse seina ääres, ukse vastas, kui hakati ehitama kambreid, ehitati ka ahi kambri-poolse seina ääre. Rolle oli ahjul üsna põrandal või natuke kõrgemal.

Põrandad olid P.-Eestis paekivist, mujal mullast või savist.

Rehetuba oli 3—3¹/₂ m. kõrge. Rehetoa seinad ehi-

tati sissepoole rehealuse — ja kambriseinte liinist, mille tõttu tekkis lai räästaalune, kus hoiti sõiduriistu jne. Seks otstarbeks ehitati ka tagavarakambreid, mis asusid rehetoa esi- ja tagaküljel. Nii muutus rehetuba pimedaks ruumiks, valgus pääsis sisse ainult uksest. Eluruumi pimedad ja nõgised seinad eeldasid toa lihtsa sisustuse. Rehealune ehitati tihti ka kivist. Rehealune oli rehetoast suurem (10—13 m. pikk) ahjuta ruum, kahe väravaga, mis tarvili- sed viljatuulamisele tõmbetuule tekitajaiks. Kambrid olid alul külmuse tõttu elamiseks kõlvulised vaid suvel. Hiljem, kui ahi ehitati kambripoolse seina ääre, võidi elada ka kambris talvel, külmal ajal.

Katused olid õlgedest või pilliroost. Eluhoonest oli eraldatud suvekööök, ait, laut ja kohati ka saun. Tihti oli külades ainult üks saun. Sauna tagapoolses osas oli lava vihtlemiseks. Saunal oli ka eeskoda, mis täitis vahest sepi-koja aset. Saunas käidi mitte ainult pesemas, vaid ka arsti-mas. Juba tollal teati higistamise tervendavast mõjust. Su-vel tehti sööki õues, seks otstarbeks ehitatud n.n. suveköö- gis, mis oli püstkoja kujuline, tõmbetuule ärahoidmiseks päält kaetud pooleldi mähtaiga ja turbaga. Edasi tuleb mai-nida aitu, kus hoiti vilja ja kus suvel kahtlemata ka elati, nagu osalt veel meiegi päevil. Viljapanipaiguna tarvitati, nagu me juba eelpool kuulsime, ka maa-aluseid koopaid.

Külad ja nende kaitse.

Eestlaste talud asetsesid rühmitult koos küladena, mil- lede ilu, suurust ja rahvarikkust L. H. mainib korduvalt.

Talud asusid teede ja jõgede või mõne raba jne. ääres reas, kuis kunagi geograafilised olud lubasid. Talud olid alati põllumaade äärel, mitte sees. Lätlaste maa-ala lähedu- ses olid eestlaste pered lätlaste eeskujul üksiktaludena üks- teisest eemal. Peipsiäärsel maa-aladel valitses venelaste mõ- jul n.n. tänavküla tüüp, kus talud asetsevad tihedalt koos mõlemalpool küla teed.

Külased ühendasid teed, mis sarnanesid meie praegu- seile sillutamata külavahe-teile.

Sõjad olid väga sagedad. Iga päev võis ilmuda oota- matu vaenlane, tappes, rõõvides ja viies inimesi vangi. Seda metsikust vabandavad toleaja inimeste teistsugused vaated ja arusaamine. Võitlus ja rõõvimine olid sama aus tuluaalli- kas (elatisviis) nagu mõni teinegi, ehk isegi veel ausam ja

meestväärivam, sest võitluses kordasaadetud vägiteod töid kuulsust ja au.

Nii virgad kui eestlased töös, sama julged ja vaprad nad olid lahingus. Sageli oldi sunnitud kaitsma oma kodukollet, kuid pea samatihti võeti ette ka ise sõjaretki. Kõik muistsete eestlaste sõjaretked olid kas kättemaksu- või saagisõjad. L. H. j.t. vanade kroonikute järele otsustades, olid eestlasist vapraimad saarlased, sakalased ja ugalased. Kõige vaiksemad ja tagasihoidlikumad olid järvalased ja virulased.

Sõjad, nagu mainitud eelpool, olid väga sagedad, kuid siiski mitte alalised. Oleks ekslik arvata, et eestlased olid naabreiga alaliselt sõjajalal. Eestlaste tolleaegne kultuuritase ei lase oletada seda. Vast ainult mõnede kaugemate naabritega, nagu leedulasiga, valitses eestlasil alaline sõjaseisukord. Ka näib nagu oleksid sõjakad saarlased ja randlased alati vaenujalal läänepoolsete naabritega (kuid Visby linnaga valitses neil siiski rahu). Lähemate naabritega, näiteks lätlasiga, valitses, nagu võib järeldada L. H. kroonikast, aegajalt rahu. Nii tundub, viimast jälgides, et sakslaste siiatulekul eestlased ja lätlased olid ajutiselt leplikus vahekorras. Alles mõne aasta möödudes algas uuesti sakslaste õhutusel vaenuline tegevus. Rahutegemisel määrati kindlaks nähtavasti ka viimase kestvus. See möödunud, alati uuesti sõda soovikorral. Rahutegijaiks olid saadikud, kes olid puutumatud isikud. Rahutegemisel oli kombeks vahetada vastastikku odasid. Kui taheti alustada sõda enne tähtaega, teatati sest aegsasti vaenlasele, vastasel korral oleksid olnud igasugused lepingud absurdsed.

Relviks olid me esivanemal kirves (rauast) ja mõök, kui kallihinnalisem ja suurtsuguseim relv. Mõõgad olid kaheteralised ja sirged, n.n. veresoonega keskel. Mõõga pide ja tupp olid ilustatud. Relviks olid ka, nagu leiud näitavad, pikad noad. Lõökrelviks olid veel nuiad (taprid), odad, ahingid, vikatid jne. Laskerelviks olid vibud (nooled) ja lingud. Sakslasilt õpiti tundma ka ambe ja paterelle (kiviheitemasinad). Kaitseabinõuna tarvitati ümaraid puust kilpe, mis olid löödud üle nahaga või plekiga. Haruldaseks kaitseabinõuks oli rõngassärk. Raudkübaraid me esivanemad ei tarvitanud.

Sõjakäike võeti ette harilikult talvel, iseäranis kevadepoole talvet, mil sood ja rabad olid küll veel külmanud ja veekogud jääkattes, kuid suur osa lund juba sulanud.

Sõjasõnum anti edasi käskjalgade kaudu, või puhuti

kõrgeilt, seks otstarbeks ehitatud tornelt sõjasarve, või tehti kõrge mäekünka otsa tuli. Märkuande järgi maleva kogunes määratud kohale, mida nimetati sageli majaks (L. H. andmeil oli näiteks Kareda külas säärane kogumispunkt ehk maja). Majas peeti sõjanõu ja küsiti tihti ka jumalailt nende tahtmist. Sõda otsustatud, maleva asus teele oma vanemaiga suure kiirusega, et tabada vaenlast ootamatult. Nagu nähtub L. H. kroonikast, eestlaste maleva koosnes nii jala- kui ka ratsaväest. Jalavägi oli arvatavasti ratsaväest suurem. Eestlasilt saadud sõjasaagi loetlemisel kroonik (L. H.) mainib tihti ka suurt hobuste hulka. Näiteks madisepäeva lahingus (a. 1217) langes sakslasile saagiks viimase järgi umbes 2000 hobust. Sest arvust võib järeldada, et umbes pooled malevas olid ratsa. Arvatavasti kasutati ratsaväge peamiselt ainult kiireks edasijõudmiseks, erilisi ülesandeid tal lahingus vist ei olnud.

Avalikke lahinguid võeti vastu harva, harilikult, saades teada vaenlase väe lähenemist, põgeneti. Lahingusse astudes jagati maleva 3 ossa, kus üks osa teeskles vaenlase lähimeelitamiseks põgenemist, teine osa alustas lahingut, kuna kolmas osa seati aga vaenlase üllatamiseks metsa peitu*), kust see hiljem tungis päälle värske jõuna ja juhul, kui vaenlane kaotas, ajas taga viimaseid (harilikult ratsa).

Võitlusesse mindi suure käraga : kisendati, taoti vastu kilpe jne. Seda tehti vaenlase hirmutamiseks ja endi julgustamiseks.

Kui vaenlane oli jõudnud minna varjule kindlusesse (linna) pääletungi kiirusest hoolimata, piirati ümber linn ja katsuti see vallutada. Esiteks püüti tabada vaenlasi noolega ja viskodadega, siis katsuti panna põlema linna puuosad, milleks süüdati suured puude virnad linnavalli all. Linna püüti vallutada ka tormijooksuga. Kui see ei õnnestunud, püüti õonestada linna muldvalle. Linnamüürit loobiti pääletungijaile kive, põlevaid raffaid jne. Kui mõne päevaga ei suudetud vallutada linna, või kui kuuldi, et vaenlasel abivägi tulemas, taganeti. Muistse iseseisvuse-aja lõpul hakati tarvitama sakslaste eeskujul linnade piiramisel ka paterelle.

Mõni toetuspunkt vallutatud, võeti kaasa vaenlase maal leiduvad varandused ja sõjavangid ja mindi kiiresti tagasi koju, kus saak jagati omade vahel võrdselt.

*)Vaata Ünaerlahing lu kirjeldus (pilet V).

Vaenlasile püüti teha ainult kahju ja omada võimalikult suurt saaki, tahtmata vallutada maad jäädavalt.

Sõjavangid kas tehti orjeks või anti tagasi omastele kalli lunastusraha eest. Mõnikord vahetati sõjavange omade vastu, kui neid oli vangis vaenlaste käes.

Eestlased sõdisid ka merel (leedulaste, rootslaste j. t-ga) Meresõja sõdimisviisid olid teistsugused. Vaenlase laev püüti tõmmata ligi raudhaagega, et pääseda siis pardale ja jätkata võitlust käsitsi. Kui see ei õnnestunud, katsuti kõrge tuleparve vettelaskmise abil süüdata põlema vaenlase laev ja tabada vaenlasi noolte ja odadega. Vahel simuleeriti põgenemist: osa laevu põgenes, teine osa tungis aga pääle. Saarlased olid ka merelahinguis vapraimad. Kaotuse korral, kui ei saadud põgeneda, hüpati merre, vangi ei antud kunagi. Tühjaksjäänud laevad (omade) süüdati, et need ei satuks vaenlaste kätte.

Randlased, eriti aga saarlased, olid mererõõvleina kuulsad ja kardetavad. Nad käisid rüüstamas suurte laevastikutega merel kaubalaevu, tehes kardetavaks seega kogu Läänemere. Sageli eesti meremehed tungisid kaugele sissemaale mõõda jõgesid ja järvi. Viimane teadaolev suurem sõjaretk tehti 1187. a. Rootsi, Määlari järve ääres, kus hävitati tähtis kaubalinn Sigtuna ja pöörduiti koju rikkaliku saagiga. Sel sõjaretkel oli abiks eestlasil kurelasi ja vist ka teisi naabreid (soomlased).

Ülaltoodust ei maksa järeldada eestlaste ebaausust ja kurikalduvusi. Tolleaegiste vaadete kohaselt mereretked olid sama ausaiks ja loomulikeks kõrvaltuluallikaiks nagu kauplemine. küttimine jne.

Millised olid muistsete eestlaste laevad, ei ole teada. Arvatavasti ei erinenud need palju muistsete skandinaavlaste omist.

Ka naabrid, kes ähvardasid sõjaga me esivanemaid, pidasid, nagu eestlased isegi, püsiva iseloomuta, ainult kättemaksuihast ja sagiaahnusest õhutatud sõdu. Alles sakslaste vastu muutus eestlaste ja nende lähemate naabrite, läflaste ja liivlaste, sõjapidamisviis osaliselt püsivaks. Põhjuseks oli arusaamine sakslaste püüdest, vallutada jäädavalt nende maad ja orjastada neid endid.

Sõjakäigule vaenlase maale järgnes harilikult õige pea vastusõjakäik, kättemaksu-sõjaretk. Seepärast tuli alati olla valvel pärast võõrsile tehtud sõjakäiku, et mitte saada üllatatud ootamatult vaenlase poolt. (seetõttu oli arenenud

ka kaitsesõja tehnika.). Sel otstarbel valvati teid, kust vaenlane võis ilmuda. Teid polnud muiste palju ning metsad, sood ja rabad tegid läbipääsu mujalt, vähemalt suvel, võimatuks. Seepärast alustatigi sõjaretki harilikult talvel, mil maa külmanud ja läbipääs võimalik teisalt. Kuid ka talvel liiguti eksimise kartusel, päämiselt mõõda tavalisi teid või vähemalt nende läheduses. Seega oli teada umbes, kust vaenlane võis ilmuda, ja valvamine ei sünnitanud erilisi raskusi. Vaenlase lähenedes valvurid ruttasid teatama külade elanikkudele hädaohust. Mõnede (Reiman) arvates teatati vaenlase peatselt tulekust ka sõjasarvede puhumisega ja kõrgemaiste kohisse asetatud tuleriidaga. Saades teate vaenlase ilmumisest, põgeneti suure kiirusega, võttes kaasa nii palju vara, kui vähegi suudeti. Mets oli lihtsaimaks varjupaigaks, kuhu võis põgeneda. Kui oli rohkem aega, põgeneti varem otsitud pelgupaigusse (koopad, soosaa-red jne.).

Harva suudeti võtta kaasa kogu vara. Mõnikord oli aeg nii kasin, et jõuti päästa vaid elu, sest varanduse kaasa võtmine on ikkagi tülikas ja aeganõudev töö. Iseäranis raske oli võtta ühes loomi. Talvel, suure lumega, oli see peaaegu võimatu.

Pelgupaigad ei pakkunud kuigi palju kaitset talvel, mil jäljed jäid lumele.

Paremaid peidupaiku oli mets. Metsisse tehti endi ümber puid maha raiudes ka kindlusi (puuvalle), kus, juhul, kui vaenlane leidis üles pelgupaiga, end oli parem kaitsta.

Pelgupaigad olid esimeseks hädaabinõuks, kuhu taheti päästa ainult oma elu ja varandus, aga mitte hakata vastu vaenlasele. Pelgupaigusse põgeneti ainult siis, kui ei jõutud minna enam linna.

Igal muistsel kihelkonnal oli kalinn (kants), kust pandi vastu vaenlasele ühisel jõul ja ühise juhataja juhtimisel korrapäraselt. Linnusse koguneti ainult siis, kui saadi teada aegsasti vaenlase tulekut, vastasel korral ei jõutud seda.

Linnad ehk kantsid jagunesid ehitusviisilt kahte tüüpi. L.-Eestis, kus maapind künkline, valitses maagilinnatüüp. Teist tüüpi linnu nimetatakse maalinnuks. Viimased ehitati looduslike soodustusita lagedale maapinnale. Ehitati suur mullast või kivist vall ja kindlus oligi valmis. Linnamäed ehitati, nagu juba nimi näitab, mägedele, või kõrgemaile soosaarile. Vaenlase juurepääsu raskendamiseks valiti mäed, kui võimalik nii, et vesi ümbrit-

ses neid ühest, kahest või enam külgedest. Tihti hoolitseti selle eest kunstlikul teel, kaevates ümber linna kraav, mis lasti täis vett. Mäed valiti järskude külgedega. Kui ei leitud sääraseid, tehti järsuks mäeküljed kunstlikul teel. Mäele ehitati kivist vall. Kivide vahed täideti saviga, sest ei tuntud lupja. Seepärast me kaitselinnad pakkusid vähe kaitset kõrgema sõjakunstiga sakslaste vastu, kes tarvitasid paterelle. Paterellega oli kerge lõhkuda saviga kinnitatud müüre. Kuid varem teiste vaenlaste vastu nad pakkusid küllaldast kaitset. Tihti vallid olid mitmekordsed. Maalinnade vallele ehitati veel palgest püstaed. Linnade õued olid prügitatud kivega. Ümber õue valli ääre ehitati mähtaist katusega majad (onnid). Naised, lapsed, ka loomad jne. leidsid varju sääli. Kaev oli pea tähtsaimaks ehitiseks linnale.

Ainult sõjaajal elati külades. Eestlased tarvitasid linnade kaitseks samu vahendeid, mis nende vaenlasedki. Pääletungijaile loobiti vallilt kive, „siilipalke“, põlevaid rat-
taid, keeva vett, tulist tõrva jne. Vaenlasi püüti tabada ka nooliga, odadega jne.

V. p i l e t.

Muistsete eestlaste perekonnaelu.

Eestlased olid ausameelne, karske ja töökas rahvas. Var-
oli kas tundmatu või vähemalt õige häbistav tegu. Uksi ei
gus lukustatud, tööriistad jäeti suvel kas põldudele või õuele,
kus keegi ei puutunud neid.

Nagu võime järeldada „Kalevipojast“, me esivanemad
tegid, nii noored kui ka vanad, nii ülemad kui alamad,
tööd suure hoole ja usinusega. Eestlaste ausameelsusest ja
antud sõna pühakspidamisest annavad tunnistust ka vana-
sõnad. (Näiteks : „Meest sõnast, härge sarvist“). Sõjas, nagu
mainisin juba eelpool, olid eestlased julged ja vaprad. Pe-
rekond õpetas kõiki neid häid omadusi vanade eestlaste
tütrelle ja poegadele, kus valitses täieline vastastikune usal-
dus ja lugupidamine vanemate ja laste vahel. Veel päälle
surmagi avaldati austust vanemaile.

Sugulussuhteid tähendavad sõnad (isa, ema, poeg
jne.) on sarnased teiste soomesugu rahvaste vastavate sõ-
nadega (soomlased). Sest võib järeldada, et abielu valitses
juba tollal, mil soomesugu rahvad elasid veel ühises alg-
kodus. Vanul eestlasil oli abielu perekonnaelu aluseks.

Abielu ja armastust peeti pühaks. Abielurikkumist nimetati „tulitööks“, s. t. tuleväärt tööks. Abielurikkujaid karistati surmaga, nad kas põletati ja järelejäanud tuhk loobiti laiali, või truuduseta naine kaevati pääst saadik maa sisse ja künki siis pää otsast.

Mõned arvavad L. H. kroonika andmeil, et eestlased olid mitmenaisepidajad. Ses suhtes kindlat seisukohta ei tea võtta, sest küsimus polügaamia kohta eestlaste juures oli alles lahtine ja teadlaste poolt vaieldav.

Naine omandati kas ostu teel vanemalt või rõöviti (tõmbamine) vägivaldselt. Juhul, kui naine omandati tõmbamise teel, vastu ta enda tahtmist, tekkis tihti naise ja rõõvija sugulaste ja poolehoidjate vahel veriseid kokkupõrkeid.

Rikas peremees, verevalamise ärahoidmiseks, tõmbamise asemel ostis endale naise. Vaesemad mehed läksid koduväiks, s. t. jäid elama naise tallu. See, meil praegugi tuntud komme on, pärit ajast, mil me esivanemad elasid koos teiste soomesugu rahvaiga.

Abiellumine võis sündida veel vabal kokkuleppel, kosimise teel. Sel juhul peul oli kaasas isamees. Kosilased ei õelnud tuleku õiget põhjust kunagi. Seda tuli mõista ise. Tuldi otsima kadunud kana, õunapuud, mullikat v. m. Peul oli kaasas ka põletatud viina. Neiu vanemate poolt viina vastuvõtmine ja rüüpamine oli nõusoleku avalduseks. Kui vanemad olid nõus, peeti kihlused. Oli kombeks, et pruut käis kogumas pääle kihlust andeid. Pulmi peeti sügisel pärast põllutöö lõppu, jõuluajal ja talvisel pööripäeval. Pulmad kestsid mitu päeva, alul mörjsja, pärast peiu kodus. (Oleariuse reisikirjeldused). Teel mörjsja juurest peiu tallu tülitati tihti pulmalisi. Läbipääs tuli lunastada viina, õlle ja kingitusiga.

Pulmas lauldi pulmalaule ja tantsiti torupilli saatel.

Sünnitamiseks otsiti soe ja varjuline koht (saun, laut jne.) Sünnitamisel oli abiks vanem naine — iseõppinud ämmamoor.

Esimese lapse pesuette pandi hõbedat ja soola. Pärast lapse sündi naabrinaised käisid „katsel“, tuues kaasa putru ja andeid lapsele n. n. hambarahaks.

Last toideti 1½—2, harvadel juhtudel isegi 3—4. aastani emapiimaga.

Eestis elati nii üksik — kui ka suur-perekondadena, s. o. vanemad oma põegadega, kel olid omakord perekonnad.

Asjaolu, et pojad ei lahkunud pääle abiellumist, on seletatav tollaegse tulundusolukorraga, kus töötegmine (põlluharimine, karjakasvatamine jne.) nõudis talult suurt tööjõudu ja mõjutas seega pere koospüsi ka pääle laste täieealiseksaamist (abielu).

Julgeolu kindlustamine oli üheks pere koospüsi põhjuseks.

Isa oli juhatajaks ja perekonnapääks ka suurperes, kes omas võimu ka täieealiste poegade üle. Kui ta suri, päris võimu perekonnas harilikult vanem vend.

Kui talu jäi kitsaks suurperele ega jõudnud enam toita viimast, osa perekondi lahkus, kuid mitte kaugele, vaid asus üsna talu lähedusse, kasutades endiselt ühiseid karjamaid. Nii võis tekkida sugulussidemeid kandev küla, mida nimetati sugukonnakülaks.

Usk.

Usk oli muistseile inimesile tähtsaimaid vaimuelu avaldusi.

Vanad eestlased olid animistid. Me esivanemate matusekombeis oli palju ühiseid jooni teiste rahvaste vastavate kommetega.

Surnuid matsid eestlased tollal kahel viisil — laip kas maeti või põletati. Viimsel juhul pandi tuhk (jääned) maapinnale ja sinna pääle laoti kive, nii tekkisid maapäälised kivilained. Laipu maeti, nagu eelpool mainitud, ka haudadesse (mae alla). Sellisel juhul püstitati hauale mullast kääbas (kääbaskalmed).

Surnuid maeti nende parimais rõivais, kusjuures pandi kaasa neile hauda nende vara (sõja- ja tööriistad, ehted jne.), mis nad omasid maapäälises elus; seda tehti arvamises, et surnu hing tarvitab neid hauataguses elus (Toonelas).

Nagu näha kivikäpaist leitud asjust (põlenud mõõgad, ehted jne.), pandi surnu põletamisel ühtlasi ka ta vara tuleriidale. Usuti, et hing elab edasi pääle surma. Hingedest arvati veel, et nad ei saa elada kehata. Pääle surma otsib ta uue, mis võib ka olla looma või taime oma. Kui hing ei leia endale asukohaks uut keha, rändab ta ringi tülitades elavaid. Ta hulub hundina õues, vingub tuulena korstnas või hirmutab ulmades.

Surnu auks peeti matusepidusid ehk nagu nad neid ise nimetasid — peiesid. Peied peeti kalmel, kus tehti tuld

millel küpsetati liha. Peiedeks valmistati arvatavasti ka õlut. L. H. nimetaski vist seepärast peiesid joomapidudeks.

Nende arvates ka surnute hinged sõid peiedel, kelledele viidi toitu haudadesse või kääpaile.

Ka kaebe- ehk nutulaulude laulmine kuulus matusekommete hulka.

Kõiki neid eelpooltoodud kombeid täideti surnute lepitamiseks ja nendega hää vahekorra säilitamiseks. Arvati, et kommete mittetäitmisel hinged pahanduvad ja hakkavad „käima kodus“ süüdlaste karistamiseks ja kiusama neid.

Mõne tähtsama isiku (vanema) surma puhul näidat, eriti suurt austust hinge vastu. Vanemaid (juhte) kardeti surnuina enam kui elavaina. Nende hingedega otsiti lepitusi igapidi, ehitades neile palju suuremad kalmed kui teisileet tuues korduvalt toite nende haudadele jne.

Surnute hinged asusid eestlaste arvates kalmeis.

Kõige pimedamal ajal aastas, n. n. „hingede ajal“, umbes mihkclipäevast kuni novembri alguseni, hinged lahkusid kalmeist ja rändasid, eriti õõsiti, suurte hulkadena ühest kohast teise. Sel vaikselt ajal, mil ei tohtinud larmitseda, kartes, et see võib pahandada hinge, peeti eriti tarvilikuks tuua ohvreid neile. Ajajooksul hakati pidama suuremate, tähtsamate vanemate hingi jumalaiks. Nii kujuneski eestlaste usk hingede surematusse ja austamisse. Seda usku nimetatakse a n i m i s m i k s.

Eestlased olid ka naturalistid, looduseaustajad. Austati neid loodusnähteid, mis töid kas kasu või kahju. Päikest austati kui valguse, soojuse ja sigivuse andjat. Tema auks pühitseti pööripäevi. Päike tegi mõnikord ka kahju, hävitades liigse palavusega, põuaga vilja, tekitades nii nälga ja viletsust.

Kosutava vihma eel käis tihti hirmutekitav kõu. Väik süütas elamuid, metsi jne., tuues seega kahju; see oli põhjuseks, miks teda kardeti.

Loodusnähteid püüti lepitada andameiga. Müristajas nähti aga ka vihmafoojat, seega häätegitjat, ja teda hakati austama, jumaldama. Nii tekkis müristamisjumal Uku (tal veel teisi nimesid, nagu Taevataat, Vanaisa jne.). Puutudes kokku sageli skandinaavlasiga, kes nimetasid oma piksejumalat Thoriks, eestlased said Ukule veel uue nime Taara (Thor-Toora-Taara).

Kui kutsuti appi Taarat, hüüti „Taara avita!“ Nagu nähtub L. H. kroonikast, eestlased hüüdsid nii ka lähin-

gusse minnes („Tarapita“ Taara — avita). See hüüe oli nii siis ka lahinguhüüdeks.

Pääle Taara, kui pääjumala, olid veel metsa, vete jne. kaitsjad jumalad.

Kõigi jumalate austamiseks ei valmistatud pilte ja kujusid, kuid mõnedele tehti neid siiski (Taarale). Kujud valmistati kas puust, savist, vahast või õlgedest. Nii riputati hiiepuie külge näiteks Taara austamiseks valmistatud kujud. Ristiusu-tulekul need hävitati sakslaste poolt. L. H. kirjutab, et kujud lendasid ära, s. t. sakslased raiusid puud maha ja kujud kukkusid alla. Tehti ka põllutöökaitsja Peko ehk Metsiku ja sigade kaitsja Tõnni kujusid.

Laulujumalat Vanemuist ja Vibuanet ei saa pidada eestlaste jumalaks, need on toodud sisse Soomest.

Templeid me esivanemal polnud. Jumalaid austati lehtpuu, harilikult tammepuu saludes-hiisis. Hiisi oli palju; igal külal ja kihelkonnal oli hiis. Isegi igal talul oli kui just mitte hiis, siis vähemalt üks puu, mille juures perekond ohverdas.

Hiiepuud olid pühad, neid ei tohtinud rüvetada. Et viimast ei juhtuks, ehitati hiite ümber aiad (kaitseks loomade vastu). Hiisis ei tohtinud korjata marju. Hiiepuu oksid ja lehti võis murda ja maast korjata ainult mõne haiguse puhul. Arvati nimelt, et hiiepuu oksil ja lehil on tervendav mõju.

Eestlased ohverdasid veriseid ja vereta ohvreid. Veriohvreid toodi ainult tähtsamate sündmuste puhul. Sagedamini kui inimesi toodi ohvriks kariloomi. Need tapeti, lõigati tükkeks, põletati ja jäeti siis ohvrikivile. Pääle hiiepuude olid nimelt veel ohvrikivid (lohkudega), nimetatud ka ukukiveks. Ohverdati ka tõnni- ja ukuvakusse (kasetohust), mis asusid talu-aidas. Tähtsate sündmuste puhul viidi sinna andameid. Inimohvreiks toodi ainult sõjavange ja neid isikuid, kes olid patustanud jumalate vastu. Vereta ohvreiks toodi põllusaadusi (vili) või käsitöid (riideid, linte jne). Pühisse allikaisse visati väärmetalles. Ohverdati ka haldjale. Me esivanemad, nagu teisedki rahvad, arvasid nimelt, et pea igal looduse esemel on hing ehk haldjas.

Haldjaid oli kahesuguseid: Ühed hääd, kes aitasid inimesi; teised soovisid neile ainult kurja. Üksikuil haldjail olid oma erinimed ja ülesanded. Näiteks: mardused ennustasid surma, puuk kandis kokku piima ja võid, pisu-

ehk tulihänd või raha javilja jne. Eriti kuritahtlikuks ja kardetavaks vaimuks peeti tonti.

Haldjad asusid metsis, jõgedes, järvis, allikais, puis jne. Ka hiisil olid haldjad. Kui hiis asus kalmel või õieti ümberpöördult, siis sääli haldjais olid vist surnute hinged.

Haldjad olid haiguste tekitajais. Arvati nimelt, et ringi paha haldja asumine inimesse tekitab haiguse.

Nõiad ja targad olid vahemehiks inimeste ja haldjate vahel. Viimaste mõju oli suur, nad olid võimetud ainult surma vastu. Harilikult nõiad püüdisid teha kurja inimesele, tark astus välja nõia vastu ja püüdis vähendada ta mõju. Nõidumise abil inimene võis muutuda nägematuks, moonduda loomaks (libahunt) ja võis käia piinamas lüüpanajana teisi inimesi.

Surnute jumalaks oli Mana, kes valitses Toonelas (Tuonelas) ehk Manalas (surnute riik). Eestlaste arvates oli sääline elu üksluine ja kurb.

Mõnede arvates ei puudunud eestlasil, nagu teisilgi rahvail, ka pühad loomad. Nii austasid meie esivanemad näiteks karu, toda põhjamaa metsade kuningat. Karu võis surmata ainult noaga. Surmatud karule peeti peied, tahambad kisti välja ja kanti kaelas amuletena.

Eestlaste usk ei olnud, nagu tihti arvatakse, täiesti algupärane. Vast ainult surnud esiisade hingede pühakpidamine oli omapärane, ja see nii ülistatud eestlase ausus ja vaprus tulebki kirjutada just viimase arvele.

Seda põhjustas just kartus, et esiisade kometeunistamisega ja hingede teenimisest loobumisega lahkub neist ka õnn. Nii siis oli sel, kuigi osaliselt laenatud usundil suur tähtsus me esivanemate moraalsusele ja vaimuelule.

Ühiskondlik kord.

Eestlased elasid killustatult üksikuis, üksteisest pea täiesti lahusesivais maakonnis. Keskvalitsus polnud jõudnud veel tekkida; selle asutasid alles sakslased (XIII. s. algul). Eesti territoorium oli tollal pea sama suur kui praegu. Ainult, nüüd Lätile kuuluvas Salatsis, Ruhjas ja Härgmäel elasid siis eestlased.

Eestlaste maa-ala jagus 8 maakonda. Need on järgmised: Saaremaa, Läänemaa, Reeveli (Rabala), Järvamaa, Harjumaa, Virumaa, Sakala ja Oandi (Ugala). Eestlaste muistsete maakondade piire täpsalt ei teata. Maakonnad

olid väga mitmesuguses suuruses, mõned vähemad, teised suuremad. Muistseil maakonnil polnud praegusaja mõistele vastavaid piire: neid lahutasid ainult looduslikud vaheseinad (veekogud, asustamatud maa-alad, sood, rabad, metsad jne.).

Maakonnad koosnesid vastavalt oma suurusele 3-est, 4-st jne. kihelkonnast. Ka viimaste piirid olid looduslikud. Oli ka vähemaid maakondi, kus oli ainult üks kihelkond.

Eestimaa oli asustatud tollal praegusaja mõistes kaunis hõredasti. Eeslaste üldarv oli vastavalt uuemaile andmeile sakslaste tulekul umbes 100.000—150.000. Seda tõendavad osalt ka L. H. andmed eesti maleva suurusest. Nii ütleb kroonika Madisepäeva lahingut kirjeldades, et Lembitu poolt kogutud malevas oli kokku umbes 6000 meest. See arv eeldas täiesti umbes 150.000 hingelise rahva üldarvu.

Rahvaarvu kohta maakonnis ja kihelkonnis võib teha ainult umbkaudseid oletusi.

Kihelkondade, nagu maakondadegi suurust on raske määrata; mõned olid suuremad, teised vähemad.

Igal kihelkonnal oli mitu vanemat, kes olid sõjas juhatajaiks ja rahva nimel rahutegijaiks. Rahuajal korraldasid vanemad igasuguseid sisemisi asju, lahendasid tülisid, määrasid piire, juhtisid ühiseid ettevõtteid jne.

Kihelkonnavanemaiks said ainult vapramad ja rikkamad suurmaade omanikud, arvatavasti päämiselt suurperikondade isad. (Vanema nime järgi nimetati ka külasiid.).

Mõned vanemad (Lembitu) tõusid tähtsamaks küll nime, kuid mitte võimu poolest. Vanemate au oli arvatavasti pärandatav. Seda võib järeldada L. H. kroonikast, kus mainitakse, et päale Lembitu surma sai loomuliku järeletulijana vanemaks ta vend Unepeve.

Vabad eestlased ei maksnud makse vanemaile. Vanem oli ainult primus inter pares (esimene, parem omasuguste seas).

Vanemad olid suurimad sakslaste vastased ja kasutades oma autoriteeti õhutasid rahvast intensiivsele vastupanule.

Kuni XIII. s. lõpuni eestlaste vanemad olid orduvalituse all olevais mais eesõigustatud seisukorras. Alles päale Jüriöö mässi (1343. a.) nad kaotasid oma privileeeritud seisundi.

Vahel mainitakse ka külavanemaid. Need olid sõjaajal külaelanike malevasse kutsujaiks ja teenäitajaiks. Ra-

huajal kuulus ka hiite eest hoolitsemine nende (külavane-
mate) ülesannete hulka. Orduaja alul olid nad külaela-
nikele eestkostjaks. (Hiljem, pärisorjuse ajal, tuntakse
neid kupja nimega).

Vanemad moodustasid seega nii õelda eestlaste aristo-
kraatia.

Härilikud elanikud kuulusid keskseisusse. Alamseisuse
moodustasid orjad — sõjavangid, kes olid tihti omast rah-
vusest, sest naabermaakonnad sõdisid omavahel. Siiski suur
osa vange oli võõrsilt.

Tihti arvatakse, et eestlasil polnud seisusi, kuid see,
nagu nägime, on eksiarvamine. Tõsi küll, seisusvahed pol-
nud kuigi teravad, kuid nende olemasolu ei saa eitada.

Niisugusele korrale tegi lõpu sakslaste tulek.

Maakonnis sisemine korraldus oli vähem arenenud kui
kihelkonnis. Maakonnad teotsesid ühiselt ainult sõjus. See
näitab, et kihelkondade kui maakondade moodustajate va-
helised sidemed olid lõdvdad.

Eesti oli enne orjastamist ühiskondlik-riiklikult nii õelda
arenemisalgastmel. Võib kindlasti oletada, et kui saatuse
poleks seganud vahele sakslaste näol, oleks Eesti kujune-
nud lähemas tulevikus ühiseks tervikuks — riigiks. Seda
eeldavad mitmed asjaolud. Näiteks Paala lahing madise-
päeval, mil kõikide maakondade vahel valitses üksmeel.

Niisuguses kultuurilises ja majanduslikus seisukorras
astus Eesti vastu pimedale, aastasadu kestnud orja tööle,
saades saagiahnete rahvaste mängukanniks ja veriste sõ-
dade tallermaaks.

VI. pileet.

Sakslaste tung itta.

Asudes Läänemeremaile läksid eestlased vastu karde-
tavale tulevikule, sest selle maa geograafiline asend, mis
soodus kaubandusele (meri), meelitas ligi hulgana saagiah-
neid vaenlasi. Oli selge, et eestlased ei suuda siin kaua
hoida alal iseseisvust. Küsimus seisis vaid ses, kes vaen-
lasist võidab.

Esimesi pääletungijaid, rootslasi, taanlasi ja venelasi,
kelledega kultuuriliselt peaaegu võrdsed oldi ja kellede
pääletungid kandsid päämiselt juhuslikku ilmet, suudeti
mitte ainult takistada, vaid isegi tehti neile vastusõjakäike.

Aga pea ilmus läänest veel üks ahnur, kes hakkas

kavakindlalt alla heitma maad. Uusiks vaenlasiks olid sakslased, kellede rohkearvulisuse ja kõrgema sõjatehnika ees tuli eestlasil varsti kapituleeruda. Juba X. ja XI. s. otsisid sakslased uusi asumaid.

Sattudes Liivimaale (XII. s.), pidasid nad seda uut maad küllaldaselt kõlvuliseks asumaks ja jäidki sinna püsima aastasadadeks.

Alul tulid kaupmehed, siis misjonärid ja viimaseina raudröötlid — maa tegelikud allaheitjad.

Tähtsaim kauplemise keskpunkt oli tollal põhjamaail Gotlandi saar (Ojamaa) Visby linnaga. Pääle suure veete (Visby linnast Läänemere ja Soome lahe kaudu mööda Neevat Venemaale), mis oli pikk ja hädasohtlik, tunti veel teist kaubateed (ida kaubatee), mis pöördus Mustamere ja Dnepri jõe kaudu Düüna jõkke ja suundus mööda seda Liivi lahte ja siit edasi Visby linna, kus asusid rootslaste kaubalaod.

Venelased kauplesid Visbyga juba Rurik'ust saadik ja töid visbylasile metsloomade nahku, mett, vaha, vilja jne. ja said vastu soola, rauda, heeringaid, gotlandi või inglise kalevit (vatmal) jne.

Gotlandis oli venelasil isegi oma kirik.

Ajajooksul hakkasid gotlandlased sügiseti tegema kaasa venelaste tagasiminekul nendega sõite kuni Novgorodini. Säälnad kauplesid n. ö. külalisina. Nad ehitasid endile linna ka kaubalaod ja aidad.

Pääle ristisõdu, mil ununenud suur kaubatee, tungis sellele turule saksa kaupmees. Põhjuseks oli uus kaubatee, mida mööda juhiti idamaa kaupu läbi Itaalia linnade (Veneetsia, Genua jne.), üle Alpide Lõuna-Saksamaale ja säält edasi mööda Reini jõge Põhja- ja Läänemereni. See kaubatee põhjustas paljude uute kaubalinnade tekkimise. Nii tekkisid Augsburg, Nürnberg ja Reini-äärsed ja Flandria linnad. Ka Läänemere rannale tekkis uusi linnu, eesotsas Lübeckiga (asutatud 1143. a. Heinrich II poolt).

Karl Suure ajast alates püüdsid sakslased koloniseerida ja germaniseerida võõraid maid, rahvaid (Otto I, II ja III ja Friedrich Barbarossa). Nii vallutasid sakslased Braunschweigi ja teisi linnu, tungides idas Pommerini ja Baltimere-maile. Sakslasil edenes kaubandus jõudsasti. Gotlandis tekkisid saksa kaupmeeste ühingud, samuti Novgorodis, kuhu sakslased pääsesid mööda suurt veeteed. Lübeck, Rostock, Stettin — need linnad arendasid kaubandust.

Sakslaste Liivimaale tuleku aeg pole täpsalt teada.

Aastal 1158 (1163?) ilmusid Lübecki (Breemeni?) kaubalaevad Düüna jõesuhu, kus hakkasid vahetama maa päriselanikega kaupu. Kui kaubad otsas, lahkusid sakslased kindla nõuga, tulla tagasi teine aasta jälle uute kaupadega, seepärast võtsidki nad paar liivi poisikest ühes, et need õpiksid ära saksa keele. Samal otstarbel jäeti ka mõned sakslased Liivimaale (L. H.).

Järgmisel suvel alates tulid sakslased, nagu lubasid, tagasi ja käisid sest ajast alates iga aasta sääl kauplemas. Liivlased ostsid neilt sõjariistu, riidet ja soola; müüsid metsloomade nahku, mett, vaha, vilja jne.

Tihti arvatakse, et sakslased sattusid Liivimaale juhuslikult, kuid see on väheusutav, sest Läänemere rannik oli juba ammu tuttav (näiteks visbylasile).

Kaupmehe kannul tuli misjonär ühes raudrüütliga. Tollal oli kombeks (harilikuks nähteks) ristida paganausulisi vägivaldselt.

Rooma paavstil, teada saades paganausku liivlaste olemasolu, oli esimeseks mõtteks neile sundida pääle roomakatoliku usk ja seega laiendada oma võimkonda.

Esimene vaimulik, kes tuli kuulutama Liivimaale ristiusku, oli Breemeni pääpiiskopp Hartwigi poolt, arvatavasti paavsti käsul saadetud, vana Augustiini ordu munk Meinhard (Holsteini kloostrist Segebergis *). Meinhard tuli ühes saksa kaupmehiga sõjaväeta Liivimaale. Ta oli, nagu L. H. kirjutab, häätahtlik vanamees, kes püüdis pöörata paganaid hääga ristiusku, sõjariistade abita.

Meinhard palus abi Polotski vürst Vladimir'ilt, kelle maksualused olid liivlased, osta tükk maad ja ehitas a. 1184 (mõnede andmete järgi 1185) Üksküla külla kiriku, pärast ka kantsi, nimetades viimase ehitamise põhjuseks leedulaste päaletunge. (Kants oli esimeseks Baltimail). Kirik valmis hakkas ta pöörama paganaid (liivlasi) ristiusku. Alul lasid liivlased ristida endid meeleldi, ja Meinhard oli nendega väga hääs vahekorras. Ristitud liivlasile pakkus ta abi leedulaste vastu, kes korraldasid vahest Liivimaale röövetki. See suurendas veelgi liivlaste poolehoidu tema vastu.

Hiljem ehitas Meinhard ka Holmi kantsi ja Breemeni pääpiiskopp Hartwig ülendas Meinhard'i ta teenete eest Liivimaa piiskopiks ja määras talle asukoha Ükskülla Ühel-

*) Saksamaal.

ajal Meinhardiga tuli Liivimaale Cisterciini kloostris munk Theodorich ja asus Koiva jõe alamjooksule, Toreidasse, kus hakkas ristima paganaid (liivlasi).

Hää vahekord Meinhardi ja liivlaste vahel ei kestnud kaua. Niipea kui ta hakkas nõudma neilt kiriku hääks maksu (kümnist), algas ristiusust taganemine. Ristitud liivlased läksid Düüna jõkke ja pesid endid, arvates, et saavad seega võõrast usust (ristiusust) puhtaks, ja omandasid Meinhard'ilt ka varanduse. Meinhard koos teiste vaimulikega otsustas seepäele sõita ära Liivimaalt sakslaste kaubalaevul, mis pidid minema Gotlandi. Liivlased, saades teada sellest, arvasid, et Meinhard läheb tooma Saksamaale sõjaväge, hakkasid kartma ja palusid teda mitte sõita, ühtlasi tõendas, et lasevad ristida endid uuesti. Meinhard, uskudes neid, andis palveile järele ja ei sõitnud, kuid käskis siiski kaupmehil paluda abi Saksamaalt, mida need ka lubasid.

Laevad ära sõitnud, tahtis Meinhard kokkuleppe kohaselt hakata neid ristima, kuid liivlased keeldusid ja küsisid pilgates: palju soolanael Ojamaal maksab? (L. H.) Nüüd tahtis pettunud Meinhard minna Eestisse saksa kaupmeeste juure, kes olid veetnud säääl ületalve, kuid liivlased, seda kuuldes, kavatsesid teda tappa. Üks liivi vanem (Anno) hoiatas Meinhard'i, ja see siis muidugi ei läinud. Viimases hädas saatis Meinhard juba eelpool mainitud Theodorich'i saadikuna Rooma paavst Cölestin III juure abi paluma. (Paavst Cölestin valitses a. a. 1191—1198). Theodorich pääseski, kuigi kavalusega, üle piiri Eestisse saksa kaupmeeste juure, kes viisid ta Saksamaale, kust ta jõudis õnnelikult Rooma ja selgitas paavstile seisukorra. Paavst nimetas Liivimaa Önnistegija ema nime järgi Maarjamaaks ja kuulutas välja säälsete paganate vastu pühasõja, (ristisõja), töötades kõigile sõjast osavõtjatele pattude andeksandmist.

Meinhard suri 1196. a. (14. aug.) kõrges vanaduses selle teadmisega, et ta polnud valanud verd, sest ristisõjad ei olnud jõudnud veel päralt. Ta maeti tema enda ehitatud Üksküla kirikusse, kust ta jääned hiljem viidi üle Riiga.

Meinhardi järeletulijaks, teiseks Liivimaa piiskopiks, määras Breemeni pääpiiskopp Cisterciini ordu Lokkumi kloostris sõjaka abt Berthold'i Hannoverist.

Berthold sõitis a. 1197 kaupmeestega Liivimaale ja püüdis luua paganaiga leplikku vahekorra, aga tal oli veel vähem õnne kui Meinhard'il. Umbusklikuks muutunud liiv-

lased, kes arvasid, et ta tuli nende juure vaesuse tõttu ja tahab siin rikastuda, kavatsesid teda tappa. Holmi uue surnuaia pühitsemise ajal arutasid liivlased omavahel, kas nad pidid põletama ta kirikus, lõõma surnuks või uputama Düüna jõkke (L. H.).

Berthold põgenes seda märgates Saksamaale, tuli aga tagasi järgmisel kevadel (1198. a.) tugeva ristisõdijate salgaga ja asus elama Holmi kantsi (Düüna jõe saarel). Ta lasi küsida liivlasilt saadiku kaudu, kas viimased tahavad võtta vastu ristiusku või ei. Sellele vastasid liivlased, et lasevad ristida endid ainult siis, kui Berthold saadab tagasi oma sõjaväe Saksamaale, sest usku pidavat õpetama sõnaga, mitte aga sõjariistuga.

Berthold nõudis nende sõnade kindlustuseks pandiks vanemate poegi, mida liivlased aga keeldusid tegemast. Seepäälle sõlmiti, vastastikku odasid vahetades, rahu, mis aga ei kestnud kuigi kaua. Hobuseile toitu otsivad sakslased arvatavasti röövisid ümberkaudseid elanikke ja tapeti seepärast liivlaste poolt. Nii lõppeski rahu. Berthold vihasus, saatis tagasi odad liivlasile ja tungis kallale neile praeguse Riia linna kohal. (See sündis jaanipäeval 1198. a.). Lahingus langes Berthold ja juhi kaotusest metsikvihaseks muutunud sakslased rüüstasid ja põletasid liivlaste elamuid ja põlde. Et panna piiri sellele hävitustööle, palusid liivlased rahu, mis ka anti tingimusi. Nimelt pidid liivlased laskma ristida endid ja andma vilja munkade ülalpeoks iga adramaa (maa, mida võis üks perekond künda ühe hobusega) päält ühe mõõdu (mõõt = 8 taalrit ehk 12 päevamaad). Ühtlasi olid nad sunnitud saatma saadiku Saksamaale paluma uue piiskopi ametissemääramist. Seepäälle, arvates kõik korras olevat, sõitsid tagasi raudrüütlid Saksamaale. Vaevalt olid kadunud nende laevad silmapiirilt, pesid liivlased ristimise ära ja sundisid vaimulikke lahkuma kiiremas korras ja võtsid neilt nende vara. Vaimulikud läksid Holmi ja põgenesid säält surmahirmus Saksamaale. Ainult mõned, kingituste varal poolehoiu leidnud, saksa kaupmehed võisid jääda. Liivlased arvasid, et nad on nüüd vaenlasist jäädavalt lahti, kuid see rõõm oli varajane. Varsti (1200. a.) ilmus Liivi raudse tahtejõuga tark ja kaval Breeni toomhärja, Hartwig'i sugulane, Albert von Bux-

*) Mõnede andmete järgi ka Albert von Appeldern.

hōw'de n,*) Breemeni pääpiiskopi (Hartwig'i) poolt juba 1199. a. märtsil määratud uus Liivimaa piiskopp.

Nähes oma eelkäijate ebaõnnestumisi, sai Albert kohe aru, et sõjaväeta pole mõtet minna Liivimaale. Ka märkas ta, et Saksamaalt pole loota alalist abi, sest paavst (Innocentius III) ja Saksa kuningas (Filipp ja Otto IV) olid tülis võimu pärast. Ka Taani kuningalt, kes ise pödes ega näinud päälegi hääl meelel, et vabalinn Lübeck õitsele löi, polnud loota abi.

Siiski läks Albert 1199. a. jõuluks Magdeburgi ja palus abi kuningas Filipilt, mida see ka lubas, kuid tegelikult iialgi ei annud. Seetõttu Albert kogus isiklikult Põhja-Saksamaalt Baltimaale ristosõtta tulijaid. Nii ilmuski ta, nagu eelpool mainitud, 1200. a. aprillis omal riisikol 23 laevatäie raudrütteleiga Liivimaale. Liivlaste mäss suruti maha, ja et nad edaspidi enam ei valmistaks üllatusi, võttis ettenägelik Albert tähtsamate vanemate (Kaupo, Anno j. t.) pojad, umbes kolmkümmend isikut, pantvangi ja saatis Saksamaale. Seejärgi tegid liivlased rahu ja võtsid vastu ristiusu.

Albert sai munk Teodorich'i kaudu, kes juba teist korda Rooma läks, paavst Innocentius III-dalt, nagu ta eelkäijadki, ristosõtta kutsumise loa ja käiski, luba täiel määral kasutada, 14 korda Saksamaal ristosõdijaid kogumas.

Albert, tundes vajadust kindla seljataguse järgi, ehitas selle eesmärgiga 1201. a. piiskopilossi, mille ümber tekkisid varsti saksa kaupmeeste elamud ja kaubalaod, olles seega Riia linna rajaja. Sinna ehitati ka kirik piiskopi jaoks endise Üksküla kiriku asemele. Sel otstarbel püüdis ka tema, nagu ta eelkäija Berthold'ki, vallutada maa päriselanikke. Teda takistas aga asjaolu, et ristosõdijad talvekuudeks sõitsid tagasi kodumaale. Selle takistuse kõrvaldamiseks otsustas Albert luua midagi alalise sõjaväe taolist ja asutas aastal 1202 hommikumaa eeskujul rüütliordu, mille nimetas Mõõgavendade orduks (Fratres militiae Christi). Ta saatis Teodorich'i jälle Rooma, kus paavst Innocentius III kinnitas ordu põhikirja. Mõõgavendade ordu liikmed pidid andma professi,*) (lubama mitte abielluda jne.) ja kohustusid võitlema paganaiga. Mõõgavendade ordu rüütlid kandis Templiordu eeskujul valget mantlit ja kuube õlal punase risti ja mõõgaga. Lahku! läks see ordu teisist ordudest seega, et ei allunud otse paavstile, vaid oma asutajale piiskopp

*) Orduvanne.

Albert'ile, hiljem, kui Riia pääpiiskopp jäi ainult vaimulikuks juhiks, ordumeistrile.

Cisterciini munkade kloostri eeskujul, mille eestseisjaks oli Teodorich (1205—1208), ehitati ka teisisse Liivimaa osisse kloostreid ja kirikuid. Hiljem sai kloostrite ülemaks Liivimaa piiskopp.

r Sakslaste tulekul olid siinsed maad mõnevõrra teiste ahvaste (naabrite) mõju all. Nii valitses Eestis skandinaavia, Lätis ja Liivis aga vene mõju. Lätlasi maksustas Pihkva, Liivlasi Polotski vürst.

Seni kui sakslaste tegevus kandis siin vaid usulist laadi, ei olnud sakslasil nendega kokkupõrkeid, niipea aga kui Albert näitas tahet omandada ka ilmalikku võimu, muutus vahekord naabreiga (skandinaavlasiga ja venelasiga) viimaste algatusel teravaks. Venelased, kelle vastupanu nõrk, tõrjuti kõrvale sakslaste poolt kerge vaevaga. Nende vürstid Viatshko ja Vsevolod pörkasid kokku piiskopp Albert'iga ja a. 1208 sunniti Viatshko lahkuma oma vürstiriigist, mis jagati kaheks : pool sai ordu, teise poole piiskopp. (Vürst Viatshko langes ise 1224. a. Tartu kaitsmisel). 1209. a. vandus ka Vsevolod Albert'ile truudust ja oli surmani (1239. a.) piiskopi vasall. Nii murti venelaste võim Düüna orus mõne aastaga. Lõunapool Düünat asuvad semgallid alistusid vabatahtlikult pärast seda, kui said abi oma pääliku Vestard'i palvel sakslasilt leedulaste vastu, ja nad ristiti.

Nüüd Albert'i huvi suundus Düüna jõest põhjapool asuvaile lätlasile. Viimased olid Pihkva vürsti maksualused. Tema ei suutnud neid aga kaitsta vaenuliste naabrite (eestlaste, leedulaste ja liivlaste) vastu ja lätlased, kes lootsid sakslasilt paremat kaitset, andsid alla suurema vastupanuta ja lasid endid ristida (1208. a.). Need allaheidetud naabrid (lätlased ja liivlased) sunniti nüüd sakslaste poolt maksma preestrite ja kiriku hääks kümnisemaksu ning tegema kaasa ühes ordurüütliga sõjakäike eestlaste j. t vastu.

Muistsete eestlaste vabadusvõitluse tähtsamad momendid.

Ordumeister Venno nõudmisel andis Albert (1206. a.) nagu ta oli lubanud, kolmandiku võidetud maast ordule. Ordu valis endale Koiva alamjooksul olevad maad, ja sinna tekkisid varsti Võnnu, Sigulda, Asheraden j. t. kindlused.

Ülejäänud maa-ala jäi kirikule. Venno järglane Volquin ei tunnustanud enam Albert'i ülemaks, vaid endaga üheväärses ja nõudis kolmandiku ka Riia linnast, kalapüügi õiguse Düüna jõel ja kolmandiku ka veel edaspidi võidetavaist maist. Albert ei tahtnud seda alul kuuldagi, kuid pidi nõustuma paavst Innocentius III-da käsul ja kirjutas alla vastavale lepingule (1210). Paavst andis selle käsulootuses, et saab ordu ja piiskopi vahel vaenu tekitades suurendada oma võimu Maarjamaal.

Liivlased ja lätlased kristianiseeritud, ulatus sakslaste võimupiirkond eestlasini. Nüüd, mil ka ordu huvid mängus, asuti intensiivselt võitma eestlaste territooriumi.

1208. a. oli esimene vaenuline kokkupuutumine eestlaste ja sakslaste vahel. Seega algas me esivanemate vabadusvõitlus, mis kestis väikeste vahedega 16 (-19) aastat (1208—1224). (Saaremaa vallutati 1227. a.). Sest võitlusest võtsid osa sakslaste aitajaina ka lätlased ja liivlased.

1208. a. saatis ordurüütel Berthold Vönnust läti vanema Talibald'i saatkonnaga Ugandisse nõudma tagasi kunagi, veel enne Riia linna asutamist, saksa kaupmehilt röövitud saaki, mida aga eestlased keeldusid tegemast (casus belli). Sakslased tungisid ühes lätlasiga ja liivlasiga Ugandisse ja põletasid maha säälse puust kantsi Otepää (Karupää) (1208). Seepäälle liitlased pöördusid tagasi lõunapoole suure sõjasaagiga. Ühinenud sakalased ja ugalased korraldasid kohe päälle selle vastusõjakäigu ja tungisid lätlaste territooriumile, piirasid sisse Talibald'i Beverini kantsi, kuid pöördusid teda vallutamata koju tagasi. (L. H. arvates mõjutas eestlased taganemisele ühe kantsi müüril mängiva vaimuliku mäng ja laul. Kuid see on väheusutav). Talibald'ile ruttas appi Vönnu komtuur oma sõjaväega, ja see sundiski eestlased põgenema. Külma talve tõttu ei hakanud sakslased jälgima eestlasi, küll aga lätlased, kes tungisid Sakalasse ja korraldasid säääl suurejoonelise verepulma. L. H kirjutas selle kohta, et lätlased tapsid 300 Sakala vanemat, hulk mehi, naisi ja lapsi ja võtsid kaasa kodumaale palju saaki. Piiskopi asemiku foogt Herman'i abil tehti seejärgi eestlasiga aastaks rahu. Aasta 1209 möödus rahu tähe all.

Vaherahu möödunud, tungis Vönnu komtuur Berthold Ugandisse (Oandisse) ja tabas ootamatud eestlased kaitsetult külades, tappis neid hulgana, põletas nende elamuid

ja pöördus siis suure saagiga jälle tagasi. Ühise, üsikule, võitmatu vaenlase (sakslase) tõttu avaldus eestlaste suguharude ja nende hõimlaste (liivlaste ja kurelaste) vahel salasõprus.

Seega ähvardas 1210. a.ka sakslasi hädaoht. Eestlased, kurelased ja Toreida liivlased ühinesid, palusid abi ka venelasilt ja leedulasilte ning otsustasid tõrjuda välja sakslased maalt. Kuid ühise juhi ja üksmeele puuduse tõttu liidu ettevõtte ebaõnnestus. Otsustati, et kurelased tulevad laevadega merelt ja eestlased ühes liivlasiga ja leedulased maad mõõda Riia alla. Esimesina jõudsid pärrale kurelased. (L. H. kirjutab selle kohta: „Kui tõusev paks pilv tulid kurelased“). Düüna jõel kalastavad liivi talupojad teatasid sakslasile vaenlase tulekust ja viimased sulgesid linna väravad ning võtsid tarvitusele kõik linnakaitse abinõud. Kurelased, jõudes linna alla ja kaitstes end puust kilpidega, lähenesid linnamüürele. Linnast loobiti neile kive jne. (Isegi vaimulikud ja naised aitasid kaitsta linna). Linna väravate juures tekkis äge lahing. Sakslased asetasid selle aja jooksul välja poole müüre suured, kurelasile tundmatud raudlöksud, milledest said haavata paljud pääletungijaist; ka langesid paljud tabatuna vaenlaste noolist ja odadest. Kurelased, et säästa haavatud ja lõksesse langenud seltsimeeste häbitamist vangistamise näol, surmasid nad.

Sakslasile tuli appi liivlaste vanem Kaupo ja vasall Konrad von Meiendorf suure sõjaväega Holmist ja Ükskülast. Saades teada seda, põgenesid kurelased Düüna jõe teiste kaldale, kus nad põletasid kolm päeva omi langenud kaaslasi. Kurelaste lepinglasist jõudsid eestlased juba Võnnu kantsini, kuid, saades kuulda kurelaste lüüasaamisest Riia all, taganesid. Sakslased ühes liivlasiga ja lätlisiga ajasid taga neid ja tabasid Ümera jõe kaldal, tungisid kallale eestlasile, kuid osa eestlasi, kes oli peidus metsas, langes pääle neile ootamatult seljatagant, ja see otsustas lahingu. Sakslased põgenesid. *) Põgenejaid ajasid taga eestlased ja tapsid neist paljud. Selles lahingus langes ka ordurüütel Berthold, Kaupo poeg ja teisi suuremaid juhte. Eestlased võtsi vangid ligi 100 vaenlast, nende hulgas ka 14 sakslast, keda nad surmasid hirmsasti piinates.

*) Liivlased ja lätlased taganesid kohe, kui märkasid eestlaste reserve.

Viljandi vallutamine 1211.

Enne sõjateele minekut peeti Riias püha liturgia, Neitsi Maria kirikus löödi kolm korda kella ja siis ratsanikud sõitsid välja linnaväravaist. Paremate sõdurite keskel sõitsid lipukandjad, siis harilikud palverändajad ja linnaelanikud. Kõik nad läksid võitlusse, nagu L. H. kirjutab: „Täis püha tuid“.

Viljandi kantsi vallutamist pidasid sakslased õige tähtsaks. (L. H. kirjutab sellest oma kroonikas 15. pt. eriti pikalt ja laialt.)

Sakslased tungisid koos Kaupo ja läti vanem Russin'iga alul Läänemaale ja Soontagusesse ja säält alles Sakalasse, piirasid sisse Viljandi kantsi, põletasid ümbruses asuvad külad, võtsid vangi elanikud ja viisid linnavallide juure, kus nõudsid allaandmist linna kaitsjailt ning lubasid vastasel korral tappa vangid. Et viljandlased vastasid sellele nõudele pilkega, tapeti vangid ja ähvardati teha linnasolijaiga samuti.

Nüüd algasid sakslased linna vallutamist. Seadsid üles kiviheitemasinad (paterellid); liivlased^o ja lätlased, kes olid ühes rüütliga, täitsid vallikraavi puudega ja asetasid täidetud kraavile puust torni. Sakslased läksid torni ja püüdsid pääseda säält linna. Eestlased panid põlema torni, kuid piirajad kustutasid tule. Ammukütid ja paterellid tegid eestlasile palju kahju ja pea kõik linna kaitsjad said haavata. Kuus päeva kestnud lahingu järele olid eestlased sunnitud andma alla haavatute rohkuse ja veepuuduse tõttu, tunnistasid sakslaste Jumala endi jumalast tugevamaks ja lahkusid linnast. Sakslased lükkasid edasi ristimise sakramendi suure verevalamise tõttu.

Vaevalt olid liitlased jõudnud koju, kui sakalased läksid neile järele ja põletasid maha Asti järve ümbruses asuvad lätlaste külad ning pöördusid siis tagasi koju. Varsti pääle seda tungis ka sakalaste vanem Lembitu (eestlaste tuntuim vanem) ja teised (Meeme jne.) oma vägedega üle Ümera jõe ja laastasid maad (põletasid kiriku jne.).

Seejärgi tungisid veel lääne- ja põhjapoolsed eestlased kolmel korral Liivimaale ja laastasid maad. Veel samal aastal (1211) tulid sakslased karistama eestlasi ja tungisid uuesti Sakalamaale, laastasid Lembitu küla ja selle ümbruse ning käisid röövimas veel kahel korral Järvamaal jne.

Ka lätlaste väehulgad tungisid oma algatusel (sakslasita) mitmel korral Ugandisse maad laastama ja röövima.

Sel aastal käisid isegi venelased (umbes 15.000 meest) vürst Mstislav'i juhatusel Eestis (Vaiga- ja Järvamaal) röövkäigel ning tungisid ka Harjumaale, kusjuures piirasid sisse Varbola maalinna. Et saada lahti neist, maksid harjulased neile 700 nagaati (nahkmarka).

1211. a. määras piiskopp Albert Eestimaa esimeseks piiskopiks Teodorich'i, asukohaga Lihulas. Selle otsuses kinnitas ka Rooma paavst Innocentius III (1213. a.).

1212. a. sunniti eestlased tegema rahu pääle põhjalikku laastamist, seekord 3. aastaks, kusjuures nad nüüd loeti Paala jõeni sakslaste võimkonda kuuluvaks. Raske oli ordul võidetud seisukohta kaitsta, veel raskem vallutada eestlasi lõplikult, aga kõrgem sõjakunst tõi neile siiski võidu.

1215. a., veel enne rahu lõppu, tungisid sakslased uuesti Sakalasse. kävitasid (põletasid) sääil Lembitu kantsi Lehola ja ristisid kantsi elanikud (ka Lembitu), kes olid annud alla surmahirmus. Röövitud varaga pöördusid sakslased siis jälle koju.

Lembitu kolme maleva manööver (1215).

1215. a. algasid sõda ka eestlased. Nad otsustasid hävitada sakslaste võimu siin maal täiesti ja tungisid sel otstarbel kolme väega korruga vaenlasile kallale. Saarlased pidid sõitma Dūūna jõe, hävitama Riia linna ja sulgema tee säälsesse sadamasse. Teine osa eestlasist (ridalased) pidi tungima Liivimaale; kolmas osa (sakalased ja ugalased) Lembitu juhatusel — Lätimaale.

Saarlased sõitsidki suure laevastikuga Dūūna jõesuht, kus lasid kiviga täidetud laevu mere põhja, et takistada teed sadamasse. Seejärgi läksid nad maale, et vallutada Riia, kuid aeti liivlaste poolt Dūūna teisele kaldale.

Samal ajal jõudsid Saksamaalt uued ristisõdijad Riiga. Säärast ebaõnne ei võinud eestlased muidugi ette aimata, ja seetõttu nurjuskis nende muidu hästi plaanitud sõjakäik. Uustulnukad ajasid taga põgenevaid saarlasi merel ja hävitasid neil mitu laeva. Ka ridalased, kes olid vahepeäl tunginud Liivimaale ja laastasid Metsapoolle maakonda, lõõdi tagasi. Sakalased ja ugalased (Lembitu juhatusel) piirasid sisse lätlaste kantsi Autine ja surmasid Talibaldi, kuid, kartes suurema vaenlaste abiväe tulekut ja kuuldes oma liitlaste (saarlaste ja ridalaste) kaotusest, põgenesid. Nii siis ebaõnne see eestlaste, ajaloos „Lembitu kolme

maleva manõõvriks“ nimetatud sõjakäik, vähemalt ei täitnud temale pandud lootusi. Varsti päale eelpool mainitud eestlaste sõjakäiku läksid lätlased ühes Võnnu komtuur Berthold'iga karistama sakalasi ja ugalasi ja korraldasid hirmsa veresauna, eestlasi enne piinates ja siis alles tappes. Nii et lätlaste vanema Talibaldi surma ja eestlaste sõjakäigu eest tasuti mitmekordselt (Talibaldi pojad olevat surmanud kättemaksuks üle saja eestlaste vanema hirmsate piinadega). Sest hirmsast veretööst kohutatud sakalased ja ugalased (need vähesed, kes olid veel jäänud ellu) palusid armu ja lasid endid ristida. Nüüd ristiti eestlased jälle kuni Paala ja Emajõeni.

1216. a. alul tungisid sakslased Ridalasse, kus põletasid Soontagana maalinna, sest säälsed elanikud põlgasid niisugust verist „ristimist“ ja hakkasid vastu. Talvel käisid sakslased riisumas säält (Ridalast üle jää isegi Saaremaad, kuid ei saanud jääda sinna püsima (külma tõttu).

1216. a. sügisest sõjakäigust P.-Eesti olid sunnitud võtma osa ka juba eestlased — allaheidetud sakalased. Nii siis edenes eestlaste vallutamine täies hoos. Teatud seisaku sesse tõi venelaste vahelesegamine, kes kuuldes, et sakslased ei levita mitte ainult ristiusku, vaid ahnitsevad ka maid, tungisid Pihkva vürst Vladimiri juhatusel suure väega Ugandisse, vallutasid Otepää maalinna ja nõudsid eestlasilt makse (400 nagaati — nahkmarka). Aga ugalased, kes olid juba ristitud, pöördusid abipalvega Riia piiskopi poole. Sakslased tulidki appi ja tõrjusid minema venelased. L. H. peab venelaste kaotuse põhjuseks nende suurt püha, mille tõttu nad kõik olid joobnud, ja sakslasil oli seega neid kerge võita. Venelased taganesid küll seekord, kuid palusid abi Novgorodist ja tungisid uuesti Otepääse, kutsudes appi ka saarlasi, harjulasi ja isegi juba ristitud sakslasi. Ühisel jõul piirati sisse Otepää kants, ja sakslased olid sunnitud andma alla nälja tõttu. Venelased lubasid neil lahkuda ühes varaga, ainult Alberti vend võeti vangi. Seejärgi tungiti veel kaugele Lätimaa südamesse ja pöörduiti tagasi säält suure saagiga kodumaale.

Eestlased olid vabanenud seega ajutiseks jälle sakslasist. Sakslased tahtsid nüüd venelasiga teha rahu, kuid viimased keeldusid ja mõtlesid seesemel, kuidas saaks kõrvaldada sakslasi Liivimaalt jäädavalt.

Ex bibl. univ. Tart.

Paala lahing.

Nüüd arvas Lehola (Leola) vanem Lembitu olevat paraja aja sakslasile lõpliku hoobi andmiseks. (Mõjutajaks oli eelpool mainitud võit). Lembitu kutsus üle kodumaa kõiki mehi sakslasiga võitlusse. Paluti abi ka venelasilt, kelledele saadeti kingitusi. Need lubasid küll tulla suure väega, kuid hilinesid. Lembitul läks korda koguda 6000-de meheline maleva, mis jäi peatuma Viljandi ümbrusse, et võita tagasi Viljandi ja oodata venelaste abiväe kohalejõudmist. Sakslased, saades teada eestlaste kavatsusist, kogusid umbes 3000 rüütli, lisaks veel lätlased ja liivlased, kes asetati sõjaväe tiibadele, ja tungisid Eestimaaale.

Piiskopp Albert käis kogumas juba varem Saksamaal abiväge, sest kartis venelasi, ja talle tuligi appi Lauenburgi krahv Albert.

Septembris 1216. a. jõudis sakslaste vägi Viljandi alla. Lembitu taganes oma malevaga Paala jõe suunas. 21. septembril püha Madise päeval sõjaväed kohtusid ja lahing algas (arvatavasti Sürgavere kõrgustiku läheduses). Eestlased kaotasid ja taganesid Paala jõe suunas, mispärast seda lahingut nimetatakse ajalooos ka Paala lahinguks. Lahingus langes Alberti truud kaaslane Liivi vanem Kaupo, kuid ka Lembitu, Eesti vägede ülemjuhataja ja energilisem rahva võitluse õhutaja.

L. H. andmete järgi kaotasid eestlased lahinguväljal umbes 1000 meest ja pääle selle veel lugematul arvul põgenikke, kes tapeti sois ja rabades. Sakslased said suure sõjasaagi (2000 hobust jne). Selle lahingu tagajärjel olid eestlased sunnitud paluma rahu. Eestimaa kuulus kuni Paala jõeni sakslasile (ainult nüüd Ugandi jäi vabaks).

Sakslaste karistussalgad tungisid nüüd ka Lääne- ja Põhja-Eestisse ja sundisid säälsed elanikud võtma vastu ristiusu.

Tallinna rajamine taanlasilt (1219).

Hoolimata suurest võidust Paala lahingus, kartis piiskopp Albert eestlaste poolt uusi vastuhakkamisi ja kahtles, kas ta suudab tõrjuda tagasi neid oma jõul ja vallutada veel võitmatajäänud Eestimaa osad: nagu Virumaa, Saaremaa, Ugandi j. t. Sel põhjusel sõitiski ta Saksamaale ko-

guma uusi ristsõdijaid. Ses ettevõttes tegi talle takistusi Albert'i võimu kasvamise tõttu kadedaks muutunud Bree-
meni pääpiiskopp, ja seetõttu kahanes ristsõdijate arv tun-
duvalt. Nüüd lootis Albert abi Taani kuningas Valdemar
II-lt ja seepärast sõitis ta jaanipäeval a. 1218 ühes Eesti-
maa piiskopp Teodorich'iga j. t. viimase juure. Valdemar
II, kuuldes Alberti häda, lubas tulla appi „Püha neitsi auks
ja oma pattude vähendamiseks“, nagu ta ise ütles. Õige
appituleku põhjus peitus lihtsalt tahtes omandada uusi maid.
Seda tahet näitas ta juba a. 1206, mil ta tuli oma väega
Saaremaale ja lasi ehitada sinna puust kantsi, aga põletas
selle jälle maha, sest taanlasil polnud julgust jääda talveks
Saaremaale, kuna kartsid saarlaste mässu.

Tasuks appituleku eest Valdemar II nõudis, et kõik
taanlaste poolt võidetavad maad jääksid Taanile. Albert
soostus, kuigi vastumeelselt, selle nõudega, sest abi oli
hädasti vaja. Vaevalt oleks teinud ta seda, kui oleks tead-
nud, et Liivimaal oli olukord vahepääil muutunud.

Veel enne taanlaste tulekut astusid eestlased (harjula-
sed, saarlased j. t.) lepingusse, tahtsid ajada välja sakslased
maalt ja kutsusid ka Novgorodi venelasi appi. Viimased
(umbes 16.000 meheline sõjavägi) tulidki 1218 a. ühes
Pihkva vürst Vladimir'i poja Jaroslav'iga Eestisse (Ugandisse),
tungisid säält edasi Läti- ja Liivimaale, kus nad põletades
ja riisudes jõudsid Võnnu kantsini. Säält kohtasid nad
eestlasiga (harjulased) ja piirasid sisse koos kantsi, kuid
kuuldes, et riialased tulevad appi võnnulasile, taganesid
koju. Venelasi põhjustas taganema ka asjaolu, et leedulad
olid tunginud Pihkva. Ka saarlased algasid vaenulist
tegevust ning tungisid laevul Düüna jõe, kus nad röö-
visid saaril ja pöördusid siis suure hulga loomiga koju.

Seejärgi tungisid sakslased kättemaksuks 1219. a. alul
suure väega P.-Eestisse, kus röövisid ja tapsid ja pöördusid
siis suure saagiga koju.

Juulis 1219. a., kui maa sakslaste poolt juba laastatud,
ilmuski Taani kuningas, lootuses, et nüüd ta soov täitub
(saab maid), suure laevastikuga (1500 laeva) ühes Slaavi
vürst Vitslav'i (pärit Rügeni saarelt) ja piiskopega kalaranda.
Taanlased hävitasid eestlaste maalinna Lindanisa ja ehitasid
uue kindluse „Taani linna“ (pärasine Tallinn). Taaanlased
ei leidnud Harjumaalt kuigi suurt vastupanu. Küll katsu-
sid viimased (harjulased) võita taanlasi kavalusega, kuid
see ei õnnestunud. Kuninglikku leeri saadeti saadikud

fiktiivselt andma alla ja paluma ristimist. Tegelikult allaandmisele ei mõelnudki; harjulased kogusid salaja suure väe ja tungisid kolmandal päeval järvalaste toetusel taanlasile mitmest küljest pääle. Eestlased läksid toredamasse telki, lootes et Valdemar II asub säääl, ja tapsid viimase pähe säääl elava Eestimaa piiskopp Teodorich'i. (Kuningas elas lihtsas telgis). Taanlased, sattudes segadusse ootamatust pääletungist, põgenesid kalaranda laevule. Vürst Vitslav oma salgaga peatas põgenejaid ja sundis nad minema uuesti lahingusse. Taanlased läksidki ja löid tagasi eestlaste pääletungi. Eestlasist langes umbes 1000 meest (L.H.).

Taanlaste rahvasuus liigub selle võidu kohta järgmine legend. Kui eestlased võtsid ära Taani kuninga lipu ja taanlased sattusid seetõttu segadusse, langes taevast uus lipp — valge rist punasel põhjal — taanlaste ridadesse. Seejärgi olevatki taanlased tunginud pääle uue julgusega vaenlasele, mis toonud neile ka võidu. Alates sest ajast olevatki Dannebrog, nii nimetatakse eelpool kirjeldatud lippu, Taani riigilipuks.

Varsti pääle võitu pöördus Valdemar II, oma kaplani Wescelin'i Tallinna Eestimaa piiskopiks määrates, tagasi koju. Viimane (Wecelin pidi alluma Lundi (linn Lõuna-Rootsis) pääpiiskopile.

Wecelin'i piiskopiks määramisega polnud rahul Riia piiskopp Albert, kes oli määranud Eestimaa piiskopiks Teodorich'i ja pääle viimase surma uueks piiskopiks oma venna Hermann'i, asukohaga Lihulas.

Nii oli Eestis korraka kaks piiskoppi. Sakslased ei näinud hääl meelel taanlaste võimu levimist P.-Eestis ja läksid seepärast oma väega 1221. a. juba varem (1219. a. kevadel) riisunud ja allaheidetud Harju-, Järva- ja Virumaale oma võimu uuesti kinnitama — säälseid elanikke lõplikult alla suruma ja ristima, et tükistada seega taanlaste edasitungi. Maa rüüstati, ja paljud eestlased langesid sakslaste julma tooruse ohvriks. Nad näiteks tegid koopaisse, kuhu talupojad põgenenud oma varaga, tule ega lasknud sel enne kustuda, kui suur osa põgenikest oli lämbunud suitsu kätte. Ja needki vähesed, kes jäid ellu, aeti välja koopaist ja löödi maha või viidi vangi. Koopaist leiduv vara rööviti.

Säärane teguviis polnud kooskõlas taanlaste huvega ja nad tuletasid meele Alberti poolt antud lubadust, mis viimane tõotas, käies palumas abi, ja nõudsid ka Ugandit ja Sakalat endale. Ordumeister Volquin tõendas, et tema

ei teadvat neist lubadusist midagi. Nii tekkis vastolu taanlaste ja sakslaste vahel.

Kumbki pool tahtis omandada maad, ja üksteise võidu hakati ristima rahvast. Taani garnisonile Tallinnas tehti ülesandeks ristida kiires korras virulased ja järvalased. Aga ka sakslased saatsid misjonärid P.-Eestisse. Viimased läksid Virumaale, samasse, kus juba taanlaseu tegid misjonitööd. Mõlema grupi misjonäride vahel algas võistlus. Olgugi et mõlemast rahvusest misjonärid kuulutasid ühte usku, püüti jõuda ette võistlejaist ja seega kindlustada maa enda ülemusele. L. H. kirjelduse järgi käsutasid misjonärid inimesed kokku ja piserdasid neid pühitsetud veega. Seda nimetatigi ristimiseks. Ristimise kiirendamiseks anti küla vanemaile pühitsetud vett koju kaasa, et need ristiksivad ka teisi. Kui küla ristiti Taani misjonäride poolt, püstitati sinna suur puust rist tunnusmärgiks, et maa kuulub Taanile.

Eestlasil polnud aimugi ristiusu põhimõttest, sest misjonärid ei seletanud seda neile, kas keele mitteoskamise tõttu või aja puudusel. Ei teatud, kelle ristimist eelistada; karistada võis saada nii või teisiti toimimisel. Oli juhtumeid, kus taani misjonärid, sattudes külla, mis ristitud juba sakslasist kolleegide poolt, viimaste ristimist ei tunnustanud ja mõnikord külaelanikke isegi karistasid sakslaste poolt ristidalaskmise pärast. Vanem Tabelin poodi koguni seepärast. Muidugi risti saärasel juhul kõik külaelanikud uuesti. See võis ka ümberpöörduft sündida, tähendab, et sakslased toimisid nii.

Selle kahe ahnuri võitluse all said eestlased palju kannatada. Sakslaste ja taanlaste vaheline riid lõppes alles viimaste lahkumisega Eestimaalt XIV. s.

Eelmainitute kõrvale ilmus veel uus saagitahtja—rootslased, kes sõitsid 1220. a. laevastikuga Läänemaale ja jätsid enne lahkumist Lihula kindluse väesalga, ja eestlaste ristimine algas ka nende poolt. Aga juba 8. augustil 1220. a. tungisid saarlased Läänemaale ja hävitasid Lihula kantsi ning tapsid rootslased. Jüripäeval 1221. a. tungisid saarlased, julgustatud õnnelikust võidust rootslaste üle, Harju maakonda ja piirasid sisse koos harjulasiga Tallinna linna.

1222. a. ilmus Valdemar II oma laevastikuga Saaremaale, et tunnistada see kuuluvaks taanlasile ja karistada neid Tallinna piiramise eest. Seda teada saades, riialased, eesotsas Alberi'iga, ilmusid Valdemar II juure ja protesteerisid Taani võimu levitamise vastu P.-Eestis (ristimine).

Vastolu lahendati rahulisel teel. Harjumaa ühes Tallinnaga ja Virumaa tunnistati Taani omaks, Eesti lõunapoolne osa ühes Järvamaaga Riia piiskopi ja ordu omaks. (Nimelt sai piiskopp Liivimaa ja ordu kõik ilmalikud õigused Ugandis ja Sakalas). Kokkuleppe saavutatud, pöördus Valdemar II tagasi koju, käskides Saaremaale, Põide, ehitada kindlustatud loss. Veel enne kui see sai valmis, hakkasid saarlased piirama seda. Nad saatsid teate ka ranna-estlasile Läänemaal, et viimased tuleksid appi neile. Varbola eestlasilt õpiti ehitama paterelle. (Taanlased olid kinkinud neile kui oma alamaile paterelli -- L. H. andmeil). Nende abil sunniti taanlased andma alla. Viimased ei suutnud panna vastu pooleldi valmisolevas lossis (elamud puudusid) vahetumale kivide loopimisele. Saarlased lubasid taanlasil, tingimisel, et nad lahkuvad kohe maalt, väljuda rahuga lossist. Taanlased, kellel puudus teine valik, olid nõus selle ettepanekuga ja lahkusid oma veraga kindlusest, läksid laevale ja sõitsid minema.

Saarlased jätsid rahu tagatiseks mõned taanlased ja Alberti venna Teodorich'i*) pantvangena endi juure. Pärast taanlaste lahkumist lõhkusid saarlased kantsi ja saatsid mandrile teate, et olevat kerge võita taanlasi, ja õhutasid neid toimima endi eeskujul, s. t. vallutama Tallinnat ja tapma taanlasi.

Nii ka sündis. Esimesina võtsid relvad kätte vigalased, siis järvalased ja viljandlased.

Sakalased, kes elasid koos ordurüütliga Viljandi kantsis, tõtsid mässu ja tapsid halastamatult kõik sisserännanud võõrad — raudrüütlid, vaimulikud ja nende sulased (1223. a. alul). Põgenikele ei antud armu isegi kirikus. Ei tehtud vahet meeste ega naiste, ei raukade ega laste vahel. Rõõvitud vara ja raha jagati omade vahel. Laibad, nagu L. H. kirjutab, visati põldudele koertele ja lindudele roaks. Kõikjal püüti surmata kõigepäält foogte; neid vihati kui maksuametnikke. Järva foogt Hebbel'il (taanlane) võtsid eestlased südame elavalt ta ihust, küpsetasid tulel ja sõid, et nad saaksid tugevaks kristlaste vastu, nagu nad ise ütlesid (L. H.). Õhutati mässule ka Tartu eestlasi. Loodeti ja saadi abi Novgorodist ja Pihkvast. Nüüd piirati sisse Tallinn, mida kaitsesid taanlased koos sakslasiga, kes olid

*) Mitte pidada piiskopp Teodorich'is.

põgenenud varjule linna mässuliste eest. Tallinnat ei läinud korda vallutada.

1220. a-st kuni augustikuuni 1223. a. oli eestlasil õnne, siis aga pööris sõjaõnn neile selja. Rõõvretkel Lätimaale said eestlased Ümera (Säde) jõel raskesti lüüa. Sakslased, saanud abiväge ristisõdijate näol, kes jõudsid kevadel (1223.a.) Bernhard von der Lippe juhatusel Riiga, sundisid eestlased taganema. Mäss vaigistati lühikese ajaga, ainult Ugandi ühes Tartu linnaga jäi eestlaste kätte, sest Tartu kantsi aitas kaitsta venelaste väesalk (200 meest) vürst Vjatshko juhatusel.

15. augustil 1224. a. hakkasid sakslased ühes liitlasiga (liivlasiga ja lätlasiga) piirama Tartut. Seati üles paterellid, ehitati kaitse- ja piiramistornid, et pääseda linnamüürele. Linna kaitsjaile ei antud rahu ei õõl ega päeval. Kuid ka viimased olid valvel. Piiramistorni püüti süüdata põlema, loobiti ülalt vaenlasile kive, nooli, odasid jne. Eestlased tegid linnamüüri augu ja loopisid säält põlevaid rattaid, mis sünnitasid piirajaile palju kahju. Sakslased kaevasisid õõd kui päevad linna müürialust, lootuses et müür langeb sisse.

Lõppeks, kui sakslased katsusid panna põlema linnavärvaid, tungis vürst Vjatshko oma meestega linnast välja sakslasile kallale. Nad tapeti viimseni, ainult üks, Susdali suurvürsti vasall, jäeti ellu ja saadeti teatama hääl hobusel oma isandale (mainitud suurvürstile), kuidas oli käinud venelaste käsi Tartus. Pääle venelaste langemist tungisid sakslased linna; algas käisivõitlus. Eestlasi tapeti kohutavalt, armu ei heidetud kellelegi. See veresaun oli n.õ. vastutasuks 1222. a. eestlaste poolt tehtud tapatalgudele Viljandis. Tartu langemisega lõppes ka mäss.

Eestlased saatsid saadikud Riiga paluma armu. See eelpool kirjeldatu oli ka viimaseks vaatuseks eestlaste allaheitmisele mandril. Nad kaotasid oma vabaduse aastasujuks. Alates Tartu langemisega (1224) loetakse orduaega Eestis.

Saaremaa allaheitmine (1227).

Saarlased püsisid vabadena kuni 1227. a. Saari kaitses väin. Sõjakäike võis võtta ette ainult talvel, mil vesi jääkat-tes. 1227. a. talvel tungis, tugevat jääkatet kasutades suur sakslasist, liivlasist, lätlasist ja sunnitult ka mandri-eestlasist koosnev vägi, kokku umbes 20.000 meest, Pärnu jõe juurest üle väina saarile.

Esimesena vallutati Muhumaa; säälnelike kindlus Linnuse-tehti tuhaks kuus päeva kestnud visa võitluse järgi. Siis võideti Saaremaa. Säälnelike suurim maalinn Valjala (Valde), kuhu oli kogunenud palju rahvast, andis, kohutatuna Linnuse saatusest, võitlusest alla ja inimesi ristiti. Vanemate pojad viidi pantvangena ühes Riiga. Seega avaldasid vastupanu ainult muhulased, teised (Saaremaa ja vähemad saared) alistusid võitlusest.

Eestlaste vabadusvõitlused kestsid vaheldumisi 20. a. (1208 — 27), mil tuli, mõök ja katk laastasid kodumaad.

Albert täitis seega küll oma ülesande, elusihhi ja püüded, kuid ei saanud kuigi kaua maitseda oma verise töövilja, sest ta suri 17. jaanuaril 1229. a., seega umbes kaks aastat päälle Eesti lõplikku vallutamist.

Saaremaa allaheitmise kirjeldamisega lõpeb, nagu me juba eelpool kuulsime, ka Läti Hendriku (L. H.) sisukas kroonika.

VIII. pilet.

Orduaeg Eestis.

Tollest eelpool kuulnud, 20. a. kestnud hirmsast laastavast sõjast säilinud, vabadusega harjunud eestlasil algas kurb ja muutunud elu endise rõõmsa ja jõuka kodu varemil.

Lääne-Euroopas valitseva feodaalse korra eeskujul pandi maksma ka Eestis feodalism. Viimase järgi on maa omanikuks võitja.

Põhja-Eesti kuulus Taani kuningale, Lõuna-Eesti ja Liivi jäi kuuluvaks Riia piiskopile, kes omakorda allus Rooma paavstile ja formaalselt ka Saksa keisrile. Saksa keisri asemikuks (formaalselt) ja tegelikuks võimuomajaks oli siin Mõõgavendade ordu ja Rooma paavsti asemikuks Riia pääpiiskopp.

Nagu Lääne-Euroopas, nii jagasid ka meil maa isandad (Taani kuningas, Riia pääpiiskopp ja mõõgavendade ordu) vasallele ja need omakord vasallele jne.

Nii jäi Eestisse mitu võimu. Maa võeti päriselanikelt, kuid nad võisid küll veel harida endale kuuluvat maaosa ülema tahtel, aga pidid uusile isandaile maksma makse ja tegema teopäivi. Maksuks nõuti iga adramaa päält üks

mõõt vilja; *) pääle selle nõuti veel igasuguseid juhuslikke kohustisi, nagu losside ehitamist, sõjas aitamist jne.

Stenby leping (1238).

Põhja-Eestisse, kus taanlased olid kinnitanud oma võimu ja olid, tugesed feodalismi põhimõttele, maa omanikud, tungis, kasutades segaduste aega Taani keskvalitsuses, 1217. a., ordumeister Volquin ja omandas Viru-, Järva- ja Harjumaa ühes Tallinna linnaga ja pidas võimu oma käes 11 a. (1227—1238). Taani kuningas Valdemar II**), vabane-des vangist, pöördus palvega Rooma paavsti poole, et see seaks jalule uuesti ta õigused Põhja-Eestis. Paavst (Gregorius IX) andiski Modena piiskopp Vilhemi'le käsu võtta ära Põhja-Eesti ordult ja anda tagasi Valdemar II-le. Vilhelm, ähvardades kirikuvandega, ajaski säält ära sakslased, aga ka taanlased ja pidas P.-Eesti oma võimuses. Nii siis Valdemar II oli sunnitud pöörduma uuesti paavsti poole. Paavst andis Vilhemi'le uue kategoorilise käsu täita endist määrust. Ja seepärast, kui ka sel põhjusel, et Valdemar II ähvardas sõjaga, läksid Vilhelm ja ordumeister (Herman von Balke) Stenby'sse Valdemar II sõjalaagri, kus tehti 7. juulil 1238. a. leping, mille järgi Harjumaa ühes Tallinnaga ja Virumaa jäid Taanile (Stenby leping). Järvamaa, mis jäeti ka Taanile, kinkis kuningas (Valdemar II) ordule. Taani võim kes-tis siin alates sest ajast kuni 1346. a. Kuna Taani kunin-gas ei suutnud luua maakauguse tõttu siin kindlat korda, evisid siinsed saksa soost mõisnikud laialdase võimu, mida nad kasutasid talupoegade suhtes kurjasti. Sest oli ka tingitud põhja eestlaste vastuhakkamine 1343. a.

Lõpliku maajagamise järgi kuulus Riia kirikule pool Valgamaad, Ugandi, Läänemaa ja $\frac{2}{3}$ Saaremaast; ordule teine pool Vaigamaad, Sakala Nurmekonnaga, Järvamaa ja $\frac{1}{2}$ Saaremaast. (Taanlasile kuuluv osa on mainitud juba eelpool.)

Eestlaste õiguslik, majanduslik ja hariduslik seisund orduajal.

Eestlased ei olnud veel kaotanud liikumise- ja isiku-vabadust ega omandusõigust; endised maakonnavanemad

*) Nimelt hakati nõudma kümnnismaksu asemel, viimase tüükuse tõttu, n. n. adramaksu.

**) Teatavasti Valdemar II oli Schweringi krahv Hindrek'u juures vangis.

said isegi laenumaid. Esimeseks tähtsamaks maksuks, mis eestlasilt nõuti, oli kümnisemaks, mida võeti põllu-, metsaja kalasaadusilt. Säärane maksunõudmise viis oli aga õige tülikas, nõudis hulga ametnikke või vasalli hoolsat kontrolli. See oligi põhjuseks, miks võeti tarvitusele uus maksustamise viis — n. n. adramaks. Adramaa oli nii suur maa-ala, mille perekond võis harida ühe hobusega. Niisuguse maa päält võeti üks mõõt vilja (möödu pikkus ja laius oli 18 tolli). See maks polnud alul talupoegadele kuigi koormav. Aga mõned (Tartu piiskopp) olid ahnemad. Nagu selgub Tartu piiskopi (endine Lihula piiskopkond) kirjast, mille ta saatis 1242. a. Tallinna piiskopile, sai ta iga 2-he adramaa päält külimitt rukist, iga 4-ja adramaa pealt külimitt nisu jne., ja pääle selle kingituste näol linde, veiseid jne. Ta soovitas ka adressaadile niisugust maksustamise viisi.

Pääle maksude kuulus talupoegade kohustiste hulka kirikute ja losside ehitamine. Viimased püüti ehitada võimalikult tugevad, et need pakuksid vaenlaste vastu kaitset. Ka kirikute ja losside vaheliste teede ja sildade ehitamine ja nende korrashoid lasus talupoegade õlul. Veel pidid talupojad aitama sakslasi sõjakorral. Näiteks Saaremaa vallutamisest sundisid viimased võtma osa ka juba võidetud mandri-estlasi. Kõik maksud olid alul mõõdukad, kuid muutusid võitjate täitmatu ahnuse tõttu ajajooksul päriselanikele raskelt kantavaks koormuseks.

Paavsti saadik Modena piiskopp Vilhelm manitses küll ühelt poolt talupoegi jääma risti usku ja hoiatas tõstmast mässi, aga noomis ka vasalle (mõisnikud), et need ei koormaks päriselanikke liiga raskete maksudega ega sunniks seega eestlasi uuesti taganema usust. Rooma paavstid (Honorius III ja Gregorius IX) keelasid ka otsesel teel oma kirjus mõisnikke nõudmast vastristituult koormavaid makse. Gregorius IX oli sunnitud ähvardama pärismaalaste rõhujaid isegi kirikuvandega. Ka Saksa keiser Friedrich II saatis 1232. a. kirja Liivimaale, milles tunnistas vastristitud, tähendab rooma-katoliku usku vastuvõetud, oma kaitsealuseiks ja keelas nendega halvasti ümber käimast. Paavsti ja keisri võim ei ulatunud aga nii kaugele, ja kohapäalsed võimuhed (mõisnikud ja vaimulikud) toimusid endiselt. Seega ei kergendanud mainitud kaitsekirjad talupoegade seisukorda sugugi, vaid see muutus aja jooksul veelgi halvemaks.

Õigusemõistmises allusid eestlased saksa ja taani foog-

tele. Foogtid ei toiminud aga erapooletult, nagu nad oleksid pidanud, vaid ikka omamaalaste kasudes. Nii polnud talupoegadel võimalust saada õigust kohtus, ja mõisnikud võisid toimida talupoegadega oma äranägemise järgi, oli see siis õiglane, või mitte. Seepärast tunti foogtide vastu viha ja püüti neile maksa kätte igal vähegi võimalikul juhul. 1236. a püüdsid eestlased veel kord vabaneda võõraist ikestajaist. Sel aastal läks ordumeister Volquin orduvendade tungival palvel sõdima leedulasiga ja kutsus kaasa ka eestlasi. Need aga keeldusid. Ordumeister läks siis teele eestlasita, aga sai Saule juures 22. septembril 1236. a leedulasilt ränga kaotuse. Volquin ise langes ja orduvägi hävitati pea täiesti.

Nüüd arvasid saarlased olevat paraja aja, tõstsid mässu ja saidki ihaldatud vabaduse, mis kestis 1240. a-ni.

Mõõgavendade ordul, kes oli arvult „kokku sulanud“ ja seega nõrgaks muutunud, ei jäänud üle muud pääseteed kui otsida „värsket verd“. Hääks võimaluseks oli ühineda Saksa (Teutoni) orduga. Selle ühinemise kohta oli peetud läbirääkimisi juba ammu, kuid nüüd päale Saule lahingut muutus ühinemise küsimus kiireloomuliseks. Senise viivituse põhjuseks ühinemisel oli Taani kuninga vastuseis, ja ka Saksa ordu ise ei tahtnud ühineda Mõõgavendade orduga, sest viimases paljud liikmed olid halvas kuulsuses. Aga päale Mõõgavendade ordu pea täielist hävitamist Saule lahingus, paavsti sobitusel ühineti siiski ja paavst (Gregorius IX) kinnitas ühinemise 12. mail 1237. a. (võrrelda Stenby lepingu ajaga). Mõõgavendade ordust sai nüüd (35-aastase tegevuse järgi) Saksa ordu Liivimaa haru ehk lühidalt n. n. Liivi ordu, kelle meister allus Saksa ordu kõrgemeistrile. Liivi ordu esimeseks meistriks oli Hermann von Balke. Päale ühinemist läks ordul korda sumbutada värskete jõududega saarlaste mäss (1240. a.). 1260. a. 13. juulil said aga sakslased leedulasilt jälle lüüa. Seekord Liibavi lähedal asuva Durbeni järve ääres. Kurelased koos semgallidega kihutasid minema rüütlid nende lossest. Ka saarlased tõstsid uuesti mässu, ja ordu kui ka piiskopi võim kukutati ajutiseks.

Juba a. 1234 viidi Lihula piiskopkond üle Tartu, ja Läänemaast ning saarist moodustati uus piiskopkond (piiskopiks määrati Heinrich I). Nii oli Liivimaal 5 piiskopkonda. Alates põhjast: 1) Taani piiskopkond Tallinnas; 2) Tartu piiskopkond; 3) Saarte-Läänemaa piiskopkond; 4) Riia

pääpiiskopp (Lõuna-Liivis); 5) Kura piiskopkond. Riia piiskopp kandis 1251 a. alates pääpiiskopi nime ja tema võimkonda kuulusid kõik teised Liivimaa piiskopid.

Ordurüütlid palusid abi taanlasilt. Talvel (1260—1261) läksid nad koos taanlasiga Saaremaale, vallutasid eestlaste maalinna, võtsid pantvange ja tulid tagasi suure saagiga.

1270. a. tõstsid saarlased koos leedulasega veel kord mässu, mis neil ka õnnestus. Sakslaste võim pühitati jällegi maalt. Kuna aga leedulased lahkusid hiljem, läks sakslasil korda võita saarlasi. Kõige nende ebaõnnestunud mässukatsete tagajärjel muutus talupoegade olukord palju halvemaks. Tuli juure teoorjus, mis oli vast juba varemgi maksusel, kuid esimesed dokumentaalsed tõendused mainivad teoorjust alles a. 1272. Teoorjus oli alul väike (2 päeva suvel, hiljem 4 päeva aastas). Kuid ajajooksul muutus see üha suuremaks ja raskemaks koormaks talupoegadele.

Me esivanemate õlul lasus raske, kogu aeg kasvav ristiusu ike ja valitsejate toorus, mis tollal kombeks, suurendas seda vaeva veelgi.

Ristisõdijate hulgas leidis palju kriminaalse minevikuga isikuid (roimareid jne.), sest oli ju Rooma paavst lubanud kõigile ristisõdijaile pattude andeksandmist. See ja saagihimu meelitasid seega juba Albert'i ajal palju kahtlast elementi. Niisugused sattusid ka järjekult Liivi orduusse. Ja päälegi andis Rooma paavst 1258. a. käsukirja, mille järgi pidi vabastatama vanglaist ja kirikuvande alt kõik kurjategijad, kes astusid ordu teenistusse. Allaheidetute olukord XIII s. lõpul halvenes veel seetõttu, et Saksamaal oli tollal interregnum (valitsuse vaheaeg — 1254—1273). Korraliku keskvoimu puudusel püüdsid mõisnikud omandada üksteise võidu maid. Taheti saavutada võimalikult suuremaid varandusi (seks rõõviti kaupmehi jne.). Sihi (rikastumise) saavutamiseks polnud neile ükski abinõu küllalt halb.

Valitses n. n. „rusika-õigus“. Osa sääraseid rüütleid siirdus ka Liivimaale. Nende vastu polnud kaitsstud kellegi vara. Kõige rohkem kannatasid nende tõttu aga eestlased, kelledel polnud loota autu kohtukorralduse tõttu kustki abi.

Kohtus tarvitati XIII. s. alates jälle tule-, vee- ja rauaproove, mis pidid näitama, kas talupojad on süüdlased või mitte. Lääne-Euroopas mõned valitsejad (Louis IX, Henry II) keelasid sääraseid proovid. Ka meie kodumaal keelati Saksa keisri ja Rooma paavsti poolt need toorused, kuid salaja tehti neid proove ikkagi. Juba 1222. a. käsukirjas

paavst Honorius keelas ära tarvitada neid proove, aga sellele vaatamata kuuleme, et veel 1306. a. tarvitati tule- ja rauaproove.

Aastaiga suurenes pääle moraalise surve ka kehaliste raskuste (teoorjus, maksud) koorem.

Eestlased ei saanud pääle ristiusu midagi, olgugi et oleks võinud omada võitjalt L. — Euroopa kultuuri, kuid võitjate tuimus ja hoolimatus ei lasknud seda sündida. Isegi see ainukene valgusekiir pimedas orjaõõs — usk — ei toonud palju kasu, sest võõramaalasist kirikuõpetajate umbkeelsuse ja tahtetuse tõttu ei omanud eestlased isegi ristiusu algmõisteid. See vähene, mis nad ristiusust õppisid, põimus läbi ebausuga ja kaotas seega oma väärtuse. Veel kaua kummardasid eestlased salaja omi endisi jumalaid. 1315—17. a-ni oli rängemaid ikaldusaastaid, mida tunneb me kodumaa ajalugu. Ikaldusele paratamatult järgnenud näljaajast jutustab noorema Liivi riimikroonika autor: „Üks naine lõi surnuks oma lapse ja sõi ta oma mehega, mis oli üks meeleheitlik sõök. Paljud neist, kes poodi üles, võtsid inimesed maha ja sõid. Palju inimesi suri nälga ja nad maeti siis suurisse kaevikusse; neist varastati mõned ja sõõdi jne.“

Nälja põhjuseks oli külm, mis hävitas vilja ja toiduaained muutusid seetõttu kalliks. Vaeseil inimesil polnud raha ja nad olid sunnitud nälgima.

IX. pilet.

Suur Jüriõõ mäss (1343—45).

Rõhujate julmus allaheidetute suhtes läks liiale. Nad vägistasid talupoegade tütreid ja naisi, rüüstasid nende vara ine. Nendega käidi ümber kui orjadega, iseäranis viletsas seisukorras olid Viru ja Harju talupojad, sest säälseil Taani vasallel olid, nagu mainitud, kuninga kaugeloleku tõttu suured õigused.

XIV. s. tegid meeleheitele aetud eestlased, suutmata kennatada kauem niisugust alatust ja rõhumist, kuulsa vabastamiskatse.

Pühal Jüriõõl 1343. a. taheti vabaneda naabrite abil julmist rõhujaist, sakslasist ja taanlasist, kuid see katse ebaõnnestus kahjuks, ja talupoegade seisund halvenes selle tagajärjel veelgi. (Mässu kirjeldab n. n. noorema Liivi riimikroonika autor).

Mäss algas Harjumaal, kus oli, nagu eelpool mainitud, talupoegade seisukord viletsaim ja seetõttu arusaadav, miks neil katkes esimesina kannatus.

Jüripäeva õöl 1343. a. süüdati põlema Harjumaal ühel mäekünkal majake, mis oli märguandeks alata mässu ja tappa südametud rõhujad. Seda oodanud talupojad tungisid kallale mõisule, ja need põletati. Kõik sakslased, kes saadi kätte, isegi naised, lapsed ja vaimulikud, tapeti. Tungiti Padise kloostri, kus surmati 23 munku ja põletati maha klooster.

Siis valisid eestlased 4 talupoega kuningaiks, kelledele pandi pähe kullatud kroonid, anti kuld kannused, kirjud kuued selga ja kuldvööd vööle.

Kui kogu maal mõisad ja kirikud olid hävitatud, varandused röövitud, mindi 10.000 mehelise malevaga piirama Tallinnat. Neile vasturutanud rüütlivägi löödi puruks ja eestlased jäid Tallinna alla laagri. Lühikese aja jooksul oli Taani võim P.-Eestis kui käega pühitud. Ainukese märgina rõhujaisi oli jäänud Tallinn, mis kavatseti vallutada nii kiiresti kui võimalik.

Nähes ette, et nad on üksi võimetud hoidma võimu pikemat aega endi käes, saatsid eestlased ühe kuninga abi paluma Rootsi Turu foogtilt, tasuks lubasid nad saada tema alamiks. Viimane lubaski aidata, kuid jäi hiljaks, ja see sai kogu ettevõttele saatuslikuks.

Ka Läänemaa eestlased löid kõik rõhujad, kokku 1800 inimest, surnuks ja piirasid sisse Haapsalu.

Põgenikud, sakslased Harjust ja Läänemaalt, läksid Paide a teatasid säälele foogtile eelpool kirjeldatud sündmusist. Foogt teatas sellest ordumeistrile (Dreynlöve), kes ilmus Paide ja teatas eesti keelt valdava orduvenna kaudu eestlasile, et need saatku saadikud tema juure, kes teataksid talle, miks mäss tekkinud, ja et tema tahtvat parandada eestlaste seisukorda, kui leiab, et mõisnikud süüdi. Seda tegi ta seks, et võita aega, kuni ta sõjavägi jõuab järele.

Eestlased usaldasid sakslasi, saatsidki oma 4 kuningat ühes sulasega Paide, sest ka neil oli vaja võita aega, kuna ootasid abi rootslasilt.

Burchard von Dreynlöve võttis vastu talupojad karmilt ja küsis neilt tapatalgude korraldamise põhjust. Kuningad seletasid, et isandad (mõisnikud) olevat neid piinanud nii kaua, et nad ei olevat seda jõudnud kauem kannatada ja olevat otsinud hädasunnil endile ise õigust. Siis.

küsis ordumeister, miks siis eestlased tapsid Padise kloost-
ris süütud mungad. Kuningad vastasid, et neil olnud kül-
lalt süüd, ja et kui veel oleks leidunud sakslasi, oleks needki
tapetud, aga kui meister tahab neid (eestlasi) alamaiks (nad
kuulusid Taani kuninga võimkonda), siis oleksid nad talle
sõnakuulelikud ja täidaksid ta õiglaselt antud käske. Kedagi
teist isandat ega junkrut nad ei tahtvat.

Meister vastas, et ta ei või jätta karistamata selliseid
mõrtsukaid. Kuningad soovisid seepäale lahkuda, aga seda
neile ei lubatud. Viimased said seepärast vihaseks, sest ne-
mad kui saadikud olid puutumatud isikud, ja üks eestlasist
tahtis surmata Järva foogti. Tekkis võitlus, kuningad ja
nende sulased tapeti.

Nüüd ruttas meister sõjaväega Tallinna. Teel Kanne-
vere raba ääres löödi lahing eestlaste abiväega, kes kaotas
ja põgenes Kannevere sohu, kus neist tapeti suur enamus
(langes 1600 eestlast). Siis rutati edasi ja jõuti Tallinna alla,
kus (Ülemiste järve iuures) eestlaste päävägi oli laagris. Sakslased
tungisid pääle (14.V.1343) kahest küljest, ja eest-
lasi langes hulgana. (Noorema Liivi riimikroonika järgi
3000.) Ülejäänud põgenesid soisse ja metsisse. Selle võidu
tagajärjel muutus ordumeister seisukorra peremeheks.

Taanlased olid tüdinud vähe tulutoova P.-Eesti oma-
misest, sest seda oli raske kaitsta emamaa (Taani) ja Eestima-
a suure vahemaa tõttu.

Ka nüüd Jüriöö mässu ajal olid taanlased võimetud
eestlasi alla suruma ja pidid lootma sakslaste abile. See-
pärast andiski taanlaste päalik Bertram Parembek Tallinnast
pääle sakslaste võidurikast lahingut (14. mail 1343. a.) Tal-
linna, Rakvere ja hiljem ka Narva kindlused Saksa ordu
võimkonda, et see hoiaks viimased Taani kuninga kroo-
nile, nagu taanlased ise ütlesid. Gosvin von Herike seati
ordu poolt Tallinna päälikuks ja Taanile kuuluvate maa-
osade kaitsjaks.

Kõik eestlased P.-Eestis, kes olid veel sõjariistus, ei ju-
lenud enam mõeldagi vastuhakkamisele, vaid ruttasid ordu-
meistri juure paluma armu, mida neile ka ei keelatud.

Turu ja Viiburi foogtid, kes hilinesid appitulekuga 5.
päeva võrra, pöördusid tagasi koju pärast seda, kui olid
rõõvinud Tallinna juures maal loomi. Pääle eestlaste võit-
mist Tallinna all pöördusid sakslased Läänemaale. Haap-
salut piiravad eestlased, kes saanud teate Tallinna all toi-
munud veresaunast, olid muutunud araks. Ja nüüd, kuuldes,

et sakslased on teel Haapsalu poole, põgenesid juba enne nende päralejõudmist metsisse.

Ka Pihkvast oli palutud abi. Säälnel viimast tuligi 5000 mehega ja tungis Tartu piiskopkonda, kus käis röövides ja põletades maad mööda ringi. Sääraste aitajate vastu olid eestlased sunnitud paluma abi oma isandailt, kes neid hoidsid vähemalt elus. Ordurüütlid kogusidki suure väe ja löid põgenema Otepää läheduses venelase, kusjuures 1000*) neist (venelasist) sai surma.

Sama (1343) aasta jakobipäeval katkes ka saarlaste kannatus; nad piirasid sisse Põide kantsi ja lubasid sakslasilpääle 3-me päevast piiramist, juhul, kui viimased annavad alla, kantsist rahulikult lahkuda. Kui need talupoegi uskudes kantsist väljusid, löödi nad aga surnuks. Saarlased võtsid pääle võitu uuesti tarvitusele vanad ebausku kombesid ja tüürisid seega täieliku vabaduse poole. Seda mandri-eeslaste kohta ei või öelda. Need ihkasid ainult parimaid ülemaid ja elutingimusi.

31. oktoobril 1343 jõudsid Riiga uued ristisõdijad (630 meest).

Saarlased, nähes ette, et sakslased ei jäta neid karistamata, ehitasid endile kaitseks Pamma metsa linnuse. Sama tegid ka harjulased. Ordumeister Dreylnöve tuli oma suurendatud sõjaväega Harjumaale, hävitas säälsel kindluse ja röövis vara. Mässu ajal sai mandri-eeslaste surma üle 30.000.*) Vaigistanud mandril mässu, läksid rüütlid 1344. a. alul üle jää karistama ka saarlaste. Algas rüüstamine. Saarlaste linnu hävitati ja 9000*) meest (saarlast) sai surma. Sakslased olid sunnitud taganema kiiresti jää sulamise tõttu. 1345. a. alul aga tulid nad uuesti Saaremaale, ja mitme-päevase laastamise ja tapmise järgi andsid alla saarlased.

Sakalamaa eestlased olid jäänud alul rahulikeks pealtvaatajaks. Kuid ka nemad ihkasid vabadust ja otsustasid, nähes ette, et nad ei suuda vallutada tugevat Viljandi kantsi jõuga, jõuda sihile kavalusega. Nimelt taheti 1344. a. toomapäeval (21. detsembril), mil Viljandi ümbruse elanikel oli viljamaksu tähtpäev, panna kottidesse vilja asemele tugevad sõjariistus mehed, kes pidid lossi jõudes väljuma kottidest ja tapma koos viijaiga (voorimehed) lossielanikud. Seega oleks sattunud Sakala suurim ja kindlainim kants eest-

*) Noorema Liivi riimikroonika andmeil.

laste kätte ja kõik teised elanikud maakonnas oleksid tõstnud mässu, nagu kavatsatud. Aga selle väga hästi väljamõeldud plaani ajas nurja üks ema, kelle poeg oli ka kotisoolijate hulgas. Suures armastuses poja vastu kartis ta, et viimasega võiks juhtuda midagi halba, rääkis kogu loo lossiülemale ja palus vastutasuks, et tema poeg (märgitud kotis) jäetaks ellu. Kui nüüd eestlased tulid toomapäeval lossi, tapeti nad ettevalmistatud ordurüütlite poolt ja muist heideti vangid keldrisse.

Nii lõppes see eestlaste viimane suurejooneline vastuhakkamise katse õnnetult.

29. augustil 1340. a. müüs Taani kuningas Voldemar IV. P.-Eesti (Härjumaa Tallinna linnaga ja Virumaa Alutagusega) 19.000 hõbemarga eest (kõrvaliste kuludega kokku umbes 25.600 hõbemarka) Saksa ordu kõrgemeister Heinrich Dusemer'ile, kes jättis aastahiljem (1347) nende maade üle valitsemise Liivi ordu hoole. Nii lõppes Jüriöö mässu tagajärjel Taani valitsus Eestis. Viimane Saksa ordu kõrgemeister Albrecht müüs P.-Eesti 1525. a. 24.000 kuldna eest tolleaegsele Liivi ordumeister Plettenberg'ile, ja sama aasta märtsis vandus P.-Eesti rüütelkond viimasele truudust.

Nii langes kogu Läänemere rand Preisist kuni Narva jõeni ühe peremehe, Saksa ordu võimkonda. Seda ühist võimu nõrgestas aga asjaolu, et maa oli jagatud mitmesse valitsuskonda. Mainin eeskätt piiskopkonnad. Neid oli viis: 1) Riia piiskopkond (1251. a. nimetati Riia piiskoppe pääpiiskopeks). Tema alla kuulusid kõik piiskopkonnad Liivimaal (pääle Saksa- ja Mõõgavendade ordu ühinemist 1237. a. ka Preisi piiskopid); 2) Tartu, kui suurim piiskopkond; 3) Lääne ja Saarte piiskopkond (päälinnuks Haapsalu ja Kuresaar); 4) Tallinna ja 5) Kura piiskopkonnad, kui väikseimad. Pääle selle kuulus suur osa maad ordule, kes oli maa rohkuselt esimesel kohal. Ka linnad omasid suured maa-alad.

Pääle õnnetut mässu muutus ellujäänud eestlaste elu veelgi viletsamaks kui varem. Nad kaotasid pea kõik inimõigused ja isegi nime. Eestlasi nimetati nüüd lihtsalt „mitte-saks“ see on sama, mis mitte-inimene. Pandi maksma pärisorjus. See ei kuulutatud küll välja mingi aktiga, vaid tuli pikkamööda iseenesest. Jüriöö mässu ajal surmasaanud eestlaste maad liideti kas seniste mõisade külge või loodi mõni uus rüütlimõis. Nii tuli eestlasil teha seda rohkem tööd (mõisamaad tuli juure, kuna aga töötegijate, talupoe-

gade, hulk oli vähenenud mässu ajal). Suure osa oma tööajast olid talupojad sunnitud ohverdama mõisatõile. Kuna aga talupoegade tööjõud kulus mõisatõil, jäi vähe aega oma põldude harimiseks või see hariti naiste ja laste poolt — seega halvasti. Talupoegadele määratud maa oli niigi pahasti õige halb, ja nad jäid korratu maaharimise tõttu hätta, kuna ikaldusaastail tuli lausa nälgida. Talupojad olid sunnitud tegema juure üha uusi võlgu ja sattusid seega mõisnike võimusesse. Maksujõuetuil talupoegadel ei lubatud lahkuda oma maalt enne, kui nad tasunud võla tööga. Võlad aga kasvasid ajajooksul nii suureks, et talupojad ei suutnud tasuda neid kunagi, ja nad tunnistati seetõttu sunnismaiseks. Nagu näha väga paljudest toleaegeist tokumendest, müüdi või kingiti ühes mõisuga ka kõik mõisa talupojad. XV. s. lõpul müüdi talupoegi ka maast lahus või vahetati loomade vastu jne. Ka kingiti talupoegi, nagu selgub säilinud tokumendest. (Näiteks ühes tokumendis mainitakse, et müüdi (1440. a.) 20 hääd talupoega). Juba XIII. s. kostsid kaebused Rooma paavsti ja Saksa keisrini. Aga nende püüded muuta olukorda jäid tagajärjetuks, sest nende võim ei küündinud nõnda kaugemale.

Oli ka humaansemaid mõisnikke (näiteks Leedus). Nende juure püüdsid talupojad põgeneda ja neid võeti vastu hääl meelel kui odavat tööjõudu.

Talupoegadest ilma jäänud mõisnikud tõstsid protesti ja 1508. a. leppisidki maavalitsejad, ordumeistrid ja piiskopid, kokku ja andsid välja seaduse, mille järgi oldi kohustatud andma tagasi põgenenud talupojad tabamisel nende endisile omanikele.

Nüüd jäi talupoegadele pea ainus põgenemiskoht — väljamaa (Rootsi, Soome, Vene jne.). Neis mais polnud XV. s. pärisorjus veel kujunenud. Põgeneti ka kodumaa linnusse (Tallinna jne.), kus maksis seadus, mille järgi põgenenud talupojad, kes suutsid varjata end linnas 1 a. ja 6 nädalat, said linnakodaniku õigused ja keegi ei tohtinud orjastada neid pääle seda. Linnad, kus vajati kaitsjaid, töölisi, teenijaid jne., varjasid põgenejaid meeleldi. (Tollal oli tarvitusel kõnekäänd „linna õhk teeb vabaks“).

Selline kurb ja lootusetu olukord valitses Jüriöö mässu tagajärjel (XIV. ja XV. s.) me kodumaal.

Aga ka sakslasil, me võitjail, ei läinud just kõige paremini, sest kogu orduaja kestel ei saanud nad maitsta tõsist rahu. Segasid seda siis sisemised tülid või välised vaenlased.

Saatuslikuks said just esimesed, s. t. kodused intriigid võimu pärast, mis nõrgestasid ordu alust ja vastupanujõudu ning tasandasid teed seega väliseile vaenlasile, eeskätt venelasile ja poolakaile. Juba algusest päälle valitses alaline vaen ordu ja piiskope vahel, kelledest kumbki tahtis etendada domineerivat osa.

Ka maade valikud nähtus ordu peen politika ja sõjaktaktika ning mõte, haarata võim kord kogu maal endale, sest ainult ordule kuuluvad maad tervel Liivimaal olid pidevas ühenduses, mis loomulikult tähtis sõjakorral. Piiskopkondade maad asusid seevastu killustatult ordumaade vahel nagu saared. Ka oli ainult ordul alaline sõjavägi. Pole siis ka ime, et viimane hakkas pidama varsti end kogu maal ainsaks isandaks ja etendama domineerivat osa, olgugi et võim kuulus dokumentaalselt Riia pääpiiskopile, kellele pidi vanduma truudust ordumeister ja kes korraldas kiriklikke asju ka ordu maa-aladel.

Ka ordus eneses valitsesid lahkkelid. Nimelt oli pärit osa ordurüütlastest Westfaaliast, teine osa Reinimaalt. Neist kumbki pool ei sallinud teineteist ja püüdis aidata võimule igal valimisel oma mehi.

Kolmanda võimuna kahe eelmise kõrval esines Riia linn, kes oli saanud õige rikkaks elava kauplemise tõttu. Päälegi võis ta loota abi hädakorral Hansa liidult, kelle liikmeks ta astus 1282. a. Kõrgeimaks võimuks linnas oli kodanike poolt valitav raekohus. Õigusmõistmisel oli juhtnõõriks alul Gotlandi (Visby), hiljem Hamburgi õigus, millest kujunes ajajooksul Riia õigus.

Riia kodanike iseteadvus ei meeldinud ordule, kes muutes endale õiguse mõista kohut Riia linnas ilmalike asjade üle Saksa keiser Rudolfi käest. Riialased ei arvestanud muidugi selle õigusega ja 1297. a. tekkis konflikt. Riialased hävitasid Riias asuva ordulossi ja kiriku ning tapsid kõik momendil linnas asunud ordurüütliid. Piiskopid, kellel endil oli vahekord terav orduga, rõõmustusid ja pooldasid täiel määral seda riialaste sammu. Nähes ette verist kättemaksu ordu poolt, kutsuti appi linnale taanlased ja paluti abi isegi Liivimaa kurjemailt vaenlasilt, leedulasil.

2 a. kestnud hirmsa rüüstamise järgi läks korda Hansal lepitada riidurid (a. 1299).

1305. a., mil ordu ostis Dünamünde kloostri, et panna kinni laevatee Riiga, algas uuesti tüli. Avignoni paavst oli sunnitud segama vahele. Ordu polnud rahul viimase poolt

tehtud otsusega ja a. 1313 pani paavst (Clemens V) ta kirikuvande alla. 1330. a. langes linn, kes ei suutnud võidelda orduga, viimase võimusesse ja Väina kaldale ehitati uus orduloss. A. 1366 vabastas Saksa ordu kõrgemeister Riia linna nii ordu kui ka vaimulike võimusest ja ordu ustavusvande andmise kohustisest Riia pääpiiskopile. Selle otsusega polnud rahul jälle paavst ja pani ordu uuesti kirikuvande alla (mis kestis 49 aastat).

Et näidata kiriku iseseisvust ordule, käskis tollaegne pääpiiskopp (Siegfried) Riia kõrgemal vaimulikel kanda valgete riiete asemel, milliseid ka ordurüütlid kandsid, musti riideid. Algas n. n. riietetüli. Ordumeister tungis pääpiiskopi lossi ja viimane oli sunnitud põgenema (Lübecki). Ordumeister võttis põgenenud pääpiiskopi sissetuleku ordule ja otsis saadud rahaga endale poolehoiu paavst Bonifacius IX-dalt (a. 1393); viimane kustutas kõik ordu patud ja saatis välja käsukirja, milles oli öeldud, et edaspidi peavad olema kõik Riia kõrgemad vaimulikud Saksa ordu liikmed. Nii oli ordu saavutanud oma sihi teataval määral.

Nüüd aga ähvardas Liivimaad pika aja järgi jälle kord väline vaenlane, nimelt Leedu soost Poola-Leedu kuningas Jagello, kes oli 1386. a. abielludes Poola kuninga (Ludvig'i) tütreaga liitnud mainitud riikide troonid. Liidetud vägedele ei suutnud panna vastu orduvägi. Tannebergi all sai viimane a. 1410 ränga kaotuse, mille tagajärjel langes Jagello võimkonda Samogitia, mis ühendas ordu Preisi ja Liivimaa osi. Vahepeäl oli saanud pääpiiskopiks mees (Johannes Habund), kes ei sallinud ordu, ja algas jälle „riietetüli“. Järgmine pääpiiskopp saatis saatkonna paavsti juure kaebama ordu hirmutegudest. Teel aga tungis kallale saatkonnale ordurüütlite salk ja hävitas kaebekirjad ning tappis saadikud. Seejärgi paavst vabastas Riia ustavusvandest ordule ja määras linna ainsaks isandaks pääpiiskopi. Ka määras ta Riia kõrgemate vaimulike rüüks Augustiini mungaordu musta riietuse. Valga maapäeval (1435. a.) nõustus selle otsusega ka ordu. Aga juba 1451. a. ordu võltsis paavsti kirja, milles kästi Riia kõrgemal vaimulikel hakata kandma uuesti valget riietust. Selle võltsimise kinnitas paavst 1452. a. ordu poolt saadetud raha eest. Samal aastal (1452) sõlmiti Kirchholmis leping, mille järgi pidi olema ordul ja pääpiiskopil Riia linna üle ühesugused õigused.

Aga juba 1479. a. algas uuesti tüli. Orduloss Riias lõhuti jälle maha. 1491. a. läks ordul korda võita riialasi, mille tagajärjel uuendati Kirchholmi leping, ja Riia vandus truudust uuesti nii ordule kui ka pääpiiskopile.

Edaspidi sundis ühine väline vaenlane — venelased — riidurid leplikumale vahekorrale.

X. pilet.

Usupuhastus Liivimaal.

XIV—XV. s. kujunes välja pärisorjus Liivimaal lõplikult. Talupojad olid saanud mõisa pärisorjeks, mõisnik võis nendega toimida oma äranägemise järgi nagu oma asjuga või loomiga. Talupoegadel polnud mingit isiklikku vara. Kõik, mis nad omasid, kuulus mõisnikele. Mõisnik võis neid tappa, müüa jne. Talupojad kaotasid pea kõik inimõigused.

XVI. s. alul tegid eestlased veel kord katset vabaneda mässuteel sakslaste poolt päälesurutud häbistavast ja eba-inimlikust ikkest. See mässukatse oli seotud reformatsiooni-aegse liikumisega saksa talupoegade seas. (Põhjustajaks M. Luther, kes hoidis alul alamrahva poole). Saksa talupojad panid ette oma õiguste kaitseks 12 §§. Neist ühes § nõuti pastorite valimist, kõik teised §§ olid puhtmajanduslikud nõuded.

Kuuldused noist nõudeist jõudsid ka Eestisse (Harju ja Viru maakonda). Ka meie talupojad hakkasid nõudma sakslaste eeskujul samu soodustusi. Tekkis mäss, mis suruti maha aga sama veriselt kui Saksamaal, kus piinati ja põletati tuhanded talupojad. Tõllal Eestis juhtunud koledusist kroonikad enamasti vaikivad. Mässu tagajärjel heitunud mõisnikud, kes pooldasid alul reformatsiooni, sümpatiseerisid nüüd viimasele vähem.

Ajajooksul Liivimaa mõisnikud võtsid vastu luteri usu. Nad tutvusid uue usu vaateiga, kas ise Saksamaal ülikooles õppides või siia kutsutud saksa usupuhastajate kaudu.

Mõisnikud sundisid ka talupoegi astuma uude usku — „kelle maa — selle usk“.

Alates 1521. a. lõpust võib lugeda reformatsiooni algust Liivis. Sel aastal tuli Riiga Riia toomhärja vend Andreas Knopken, kes oli tutvunenud Saksamaal Luther'i õpetusega ja hakkas siin esimesel talvekuul Peetri kirikus õpetama uut usku. Paljud nõustusid tema vaateiga (teiste seas ka Riia linna sekretär J. Lohmüller.). A. K. kõned põhjene-

sid vanale autoriteedile — piiblile. Ta ei maininud oma kõnedes kunagi Luther'i nime. Ka 1522. a. disputatsioonil*) katoliiklasiga tema poolt avaldatud 24 teesis**) ei nimeta Knopken Luther'i nime. Kõik aga said aru, et see polnud muu kui Luthe'i usk, mille ainuke alus piibel. Rahvale meeldis A. Knopken'i esinemine disputatsioonil ja ta määrati Peetri kiriku ülemõpetajaks.

Disputatsioon korraldati (12. juunil 1522. a. Peetri kirikus Riias) Plettenberg'i nõudel, kellelt oli palunud abi tollaegne Riia pääpiiskopp Jasper Linde, kes kartis vana (katoliku) usu ja seega ka oma võimu langemist.

Esimest korda kuuleme Luther'i nime Volmari maapäeval (20. juunil 1522). Sääil polnud keegi Luther'i õpetuse poolt ega vastu, ainult tollaegne Tartu piiskopp Johann Blankenhagen esines ettepanekuga, needa era Luther'i õpetus ja tema poolt Liivi saadetud kirjad. Sellega ei nõustatud. Otsustati jääda Saksa kirikukogu otsuseni äraootavale seisukohale.

Vana kiriku tugeva poolehoiu tõttu Riias levines uus õpetus ka pääle 1522. a. aeglaselt.

1522. a. sügisel (20. okt.) saatis Riia linna sekretär Johan Lohmüller Luther'ile kirja, milles teatas, kuis levib viimase õpetus Liivimaal, ja palus saata juhtnõõre uue usutunnistuse kohta. Kiri jõudis pärale jaanuaris 1523. a., aga vastus Luther'i'lt saabus alles jaanuaris 1524. a. Umbes samal ajal, kui Lohmüller saatis Luther'ile kirja, tuli Riiga Sylvester Tegetmeyer, pärit Hamburgist, õppinud teoloogiat Rostocki ülikoolis. Ta hakkas jutlustama Jakobi kirikus (Riias). Oma tulise esinemise ja radikaalsete vaadetega võitis ta laialdase poolehoiu. (S. Tegetmeyer käis, nagu me kuuleme edaspidi, ka Tartus vaigistamas kodanike meeli, mis M. Hofmann oli ajanud ärevile oma kõnedega.)

Riia raekohus, pääle seda, kui saanud piiskopilt oma palvele, seada ametisse korralikud ja vagad õpetajad, eitava vastuse, ei hoolinud enam piiskopist ja võttis kiriklike asju korraldamise enda kätte ja seadis ametisse evangeeliumi usu pooldajad õpetajad.

Usupuhastuse alul Riias ei teatud Tartus ja Tallinnas viimasest veel midagi, kuid soodne pind seks oli olemas.

*) Vaidlus, sõnavõitlus.

**) Vaidluslause (väitekirj.)

Näiteks Tallinnas oli juba ammu suur pahameel katolikuusu munkade vastu nende ulaelu ja rahaahnuse pärast.

1523. a. hakkasid levitama Tallinnas J o h a n L a n g e (Niguliste kirikus), kes ise oli taibanud usuliste mõistete terendamise tähtsust, koos Z a c h a r i u s H a s s e (Oleviste kirikus) ja Hermann Marsov'iga Luther'i usu taolist õpetust. (Nad surid 1531. a. katku.) Keegi neist reformaatoreist polnud puutunud kokku Luther'iga. Tallinna magistraat *) keelas munkadel pöörduda, kui viimased keeldusid vaidlemast avalikult J. Lange j. t-ega, jutlustamise. Veel a. 1527 kinnitas Tallinna linna magistraat, et ta ei tunne Tallinnas ühtki Luther'i ega muud usulahku.

Vaenu tõttu katoliiklaste vastu leidsid J. Lange ja Z. Hasse mõtted kodanike keskel laialdase poolehoidu. Viimase mõjul tuligi kirikute rüüstamine. 14. septembril 1524. a. tungis rahvas Oleviste ja Pühavaimu kirikusse, hakkas säääl rüüstama ja lõhkuma pilte ja asju. Niguliste kirik jäi puutumata, sest võõrmünder oli lukustanud ukсед õigel ajal. Tallinna mungad, kes olid kõrvaldanud kloostri varandused, pandi vangi Tallinna raekohtu otsuse põhjal. Tekkis sekeldusi. Varsti lahkusid ka nunnad kloostrist. Kui mõned neist (aadlisoost) abiellusid Tallinna lihtkodanikega, vihastusid mõisnikud. Tekkisid lahkeliid. Tallinna magistraat võttis kloostrite varandused (võrdlemisi suured) oma käsutusse ja kasutas need kooliolude parandamiseks ning häätegevaks otstarbeks. Päälegi tekkisid just nüüd eelmainitud talupoegade rahutused, mille tagajärjel mõisnikud muutusid veel enam reformatsiooni vastaseiks, sest kartsid oma majandusliku seisukorra halvenemist (mässu tagajärjel, mis sai alguse, nagu mainitud, reformatsioonilisest liikumisest Sakamaal).

Tallinnast reformatsioon tungis edasi Narva, Paide ja Rakverre.

Tartus võttis usupuhastus eriti ägeda kaju. Säääl jutlustas Hermann Marsov, endine Riia vaimulik. Ta tutvustas rahvast uue usu põhimõtteiga, pidi aga lahkuma piiskopi nõudel Tartust (läks Tallinna).

Sama aasta (1524) sügisel ilmus Tartu kasuksepp Melchior Hofmann **) ja hakkas jutlustama. Tema kõnedes

*) Raekohus, linnavalitsus.

**) Päril Halle linnast, Švaebimaalt.

ja vaateis oli palju müstikat (hirmutas viimsepäevaga jne.). Piiskopp käskis vangistada tema. Selle tagajärjel algas Tartus M. H. poolehoidjate poolt kirikute rüüstamine. Maarja kirikust aeti välja katoliiklased ja pandi jutlustama Hofmann. Pärast jutlust rüüstati Maarja ja Jaani kirikud ja Jakobi klooster. 10. I. 1525. a. M. H. ühes 200 mehega tungis kallale Toomkirikule. Kallaletungil tekkis kokkupõrge piiskopi lossi ülema Stackelberg'i poolt juhitud katoliiklaste salgaga, kes kaitsesid Toomkirikut. Võitluses langes 4 inimest. Stackelberg taganes 13 mehega lossi. Loss võideti, ning linn ja mõisnikud võtsid ta oma võimkonda. Võit jäi Hofmann'i poolehoidjaile, ja kirik rüüstati täiesti. Hofmann'il tuli lahkuda tekkinud segaduste tõttu Tartust ja ta sõitis Saksamaale. Rahvast vaigistama kutsuti Riias Tegetmeyer. Viimane jutlustas 1525. a. alul (veebruaris) ja rahustas kodanike meeli. M. Hofmann (olles Saksamaal) kohtus Wittenbergis M. Luther'iga, kellele teatas, kuidas levib viimase usk Liivis. Ta sai M. Luther'ilt tunnistuse oma õpetuse kohta ja tuli 1525. a. sügisel uuesti Tartu ja hakkas jutlustama. Muide, ta ei pooldanud ülikooliharidusega õpetajaid (pastoreid), avaldas arvamist, et ainult temasugused võivad kuulutada evangeeliumi.

Pea Hofmann oli sunnitud lahkuma jälle Tartust, läks Tallinna, kust siirdus varsti Saksamaale. Hiljem, kui Luther lähenes kõrgemale seisusele, vangistati M. H. ta vabameelsete vaadete pärast ja ta suri 1543. a. Strassburgi vanglas. (M. Hofmann'i nimetatakse ka „Liivimaa prohvetiks“.)

Volmari maapäeval 1525. a. tekkisid teravad lahkeliid linlaste ja aadli vahel. S. Tegetmeyer läks ühes riialasiga Volmari, et seletada maapäeva ajal uut usku. Ta kõned olid õige radikaalse sisuga. Alul hoiatas teda Plettenberg, öeldes, et ta ei pidavat õhutama mässu. Tegetmeyer ei arvestanud hoiatusega. Kolmandal päeval, kui Tegetmeyer tahtis hakata jutlustama, leidis ta eest munga, kelle olid kutsunud mõisnikud, ähvardades teda isegi tappa. Rahu säilitamiseks läks S. T. rahvaga kalmistule ja jatkas säääl jutlust.

Opositsiooniks linlasile, kes avaldasid soovi, et pääpiiskopilt võetaks ilmalik võim, mida ta sugugi ei vajavat, ühinesid mõisnikud ja piiskopid ning nõudsid, et katoliiklasele antagu tagasi neilt võõrandatud kirikud ja kloostrid.

Nüüd algas Riia linn (Joh. Lohmüller) Preisi hertsogi Albrecht'i saadikuiga läbirääkimist selle üle, et Riia annaks

end Preisi võimkonda. Kuuldes seda, Plettenberg, *) kes kartis, et kaotab nüüd rikka linna oma võimkonnast, muutus leplikumaks ja kinnitas (21. sept. 1525. a.) kõik Riia linna vanad õigused. Muide, Riia linn oli lõõnud lahku pääpiiskopist luteri usku siirdumise tõttu.

Usupuhastus hakkas tungima pikkamööda ka maale.

Saaremaal näiteks uus usk pääsis maksvusele rahutuse, sest seeaegne Saaremaa piiskopp Johan Kievel pooldas luteri usku ja määras ametisse Saarte-Läänemaa piiskopkonnas evangeeliumiusulised õpetajad (pastorid).

Usupuhastuse levimise kohta väiksemis linnus ja maal on vähe andmeid.

Võib olla kindel, et maal elanikel (talupoegadel) usuliku vabadus puudus, sest valitses ju tollal põhimõte, „kelle maa — selle usk“. Nii et reformatsioon levis maal sedavõrt, kuivõrt mõisnikud siirdusid uude usku.

Pääle seda, kui Saksa keiser Karl V, kes oli sattunud vangi (1552. a.) luteriusulise Saksi hertsog Moritz'i kätte ja oli sunnitud lubama viimase nõudel usuvabaduse protestantlasile (Passaus 31. juunil 1552. a.), otsustasid ka Liivimaa seisused, kellede esindajad olid tulnud kokku Vana-Pärnu, veel sama aasta suvel, et igaüks, vaatamata seisusele, võib astuda julgesti, tasakiusamise kartuseta mistahes usku. Volmari maapäeval (17. jaanuaril) 1554. a. ka ordumeister, pääpiiskopp ja piiskopid nõustusid selle ettepanekuga, keelates ühtlasi talupoegadel ebajumalate austamise. Järgmisel aastal (13. sept. 1555) Augsburgi riigipäev kinnitas kõik need mainitud otsused. (Nii on 17. jaan. 1554. a. päevaks, mil üldise usuvabaduse põhimõte sai aluse Liivimaal.)

Ka uus usk ei rahuldanud eestlasi, ei täitnud vaimseid huve, sest puudusid eesti keelt valdavad jutlustajad. Paganlus kestis edasi, sest usk, mille põhimõtteidki ei tuntud, ei suutnud võita rahva poolehoidu (lapsed jäeti ristimata jne.).

Veel 100 aastat pärast usupuhastuse tulekut meie maale kurtsid kroonikud, et õpetajad on puuduliku haridusega ja ebakõlbliste kommetega.

Kuivõrt kõlbmatud olid tollal õpetajad, võib näha kaas-aegiste kroonikaist. Tihti võib lugeda viimaseist, et õpetajad olid umbkeelsed (ei mõistnud maarahva keelt) ja kõlbmatute elukommetega isikud. Nii kõneldi ühest Rakvere abiõpetajast, et ta olevat rikkunud abielu ja tapnud lapse. Ka Pü-

*) Plettenberg isiklikult jäi truuks katoliku usu'e surmani.

havaimu kiriku pastor B. Russov'i kroonikast leiame kirjutisi kõlbmatuist pastoreist. Nii kirjutab ta, et õpetajad ei hoolinud ametist, kolasisid ümber ja lasid end sõõta ja joota ümberkaudsete elanikkude poolt.

Sest eelpooltoodust on näha, et paljud tolleaegsed pastorid olid kõlbmatud ja otse kuritegeliste kalduvustega isikud.

Ka koguduste liikmete (talupoegade) kõlbline tase muutus pastorige eeskujul õige madalaks. Nad ei hoolinud kirikuskäimisest ega usust kuigi palju, vaid käisid seesemel pühapäeviti üksteise juures õlut joomas.

Talupoegade majanduslik seisund ei muutunud uue usu tõttu põrmugi paremaks. Mõisnikud võisid teha viimaseiga, mis iganes tahtsid, sest politsei- ja kohtuvõim oli nende endi käes. Talupoegi võidi ikka veel müüa, kinkida jne. Mitte-saks jäi ikka nagu loomaks. Kuid usupuhastus mõjus kiirendavalt Vana-Liivi lagunemiprotsessile, sest lisaks tülidele võimu pärast tulid protestantide ja katoliiklaste vahelised tülid.

1494. a. ordumeistriks valitud Wolter von Plettenberg katsus küll lepitada tülitsejaid ja kindlustada Liivimaa, kuid ta katsed kandsid vähe vilja. Wolter von Plettenberg, tähtsamaid isikuid Vana-Liivi ajaloo, on pärit Westfaaliast ja kasvas üles Narvas. Ta sai aru kahjust, mida tekitavad sisemised tülid, ja püüdis sumbutada neid. Tema ajal püüdis kasutada ordu nõrkust välised vaenlased, nimelt venelased.

Nähes ette sõda venelasiga ja saades aru, kui saatuslikuks võib see saada ordule, kutsus ta seisusi elama leplikult ja ehitas kindlusi. Tundes Liivimaa sisemist nõrkust, astus ta lepingusse leedulasiga, et sõjakorral oleks lootuda abi.

Nagu Plettenberg oli näinud ette väga õieti, tungisidki venelased, kes olid vabanenud Mongoli ikkest, 1501. a. Ivan III juhatusel Liivi. Seretsa jõe juures Irboska lähedal löõdi lahing (27. augustil), mille võitis Plettenberg, kellel oli läinud korda vaigistada ajutiseks sisemisi tülisid ja mõjutada Valga maapäeval 1498. a. mõisnikke ja piiskoppe nõustuma maksma sõjakorral iga eesti talu ja läti adramaa päält 1 Riia mark ja 15 eesti ja 20 läti talu päält saatma üks hää sõdur sõtta. Nii läski Plettenberg'il korda koguda võrdlemisi suur sõjavägi (umbes 4000 rüütlit, 2000 sõjasulast ja

pääle selle suur arv talupoegi). Ta sai suure sõjasaagi. Plettenberg tungis edasi Ostrovini ja põletas selle. Nähes, et leedulaste vägi jäi tulemata, ja saades teada, et venelased tungisid pääle ka lõunapoolt ja ähvardasid Riia linna, pöördus ta oma sõjaväega koju tagasi. Venelased ja tatarlased (90.000 meest), kes tulid Västseliina ja Marienburgi kaudu Liivi, tungisid ka Tartumaani, mis laastati. Samuti toimiti ka Marienburgis. Põhjapool tungiti kuni Narvani. Plettenberg ja ta sõjavägi haigestusid juba Venemaal mürgitatud toidu söömise tõttu; palju sõdureid suri, ja ta sõjavägi valgus laiali. Nii siis oli venelasil võimalustalitada vabalt. Kui Plettenberg tervenenes, kogus ta sõjaväe ja lõi põgenema venelased. Need taganesid suure saagiga ja 40.000. vangiga üle Narva jõe kodumaale.

Järgmisel aastal suutis Plettenberg, hoolimata seisuste apaatsusest, koguda sõjaväe (umbes 2000 rüütli) ja tungis Pihkva alevisse, mille hävitas. Pihkvasile appitunud venelaste väge (Shuiski j. t. juhatusel) läks tal korda võita 13. septembril 1502. a. Smolina järve ääres. Seejärgi tehti Plettenbergi algatusel ja leedulaste toetusel venelasiga 6 a. rahu (1503. a.), mida pikendati hiljem korduvalt ligi 50 a. jooksul. (Viimane pikendus oli 1531. a., mil rahu sõlmiti 20 a.).

Kuivõrt Plettenberg'i austati ta teenete eest, võib näha sest, et Volmari maapäeval 1526. a., pääle seda, kui Saksa ordu viimane kõrgemeister müüs talle oma õigused P.-Eesti (Harju- ja Virumaakonna) üle 1525. a., avaldati soovi, et ta ühendaks oma võimu alla kõikide piiskopkondade maad ja Liivimaa linnad.

Vananev Plettenberg ei võtnud vastu seda au, teades, et hoolimata ühinemisest sisemised tülid kestuksid. (Plettenberg suri 1535. a. Võnnus.)

Usupuhastus ei toonud eestlasile usuliselt ega ka majanduslikult mingeid materjalseid paremusi; ka ei avaldanud ta vähimatki mõju vaimuelule, sest umbkeelsed vaimulikud ei suutnud äratada rahva huvi usu vastu. Ordula aga avaldas usupuhastus koguni laastavat mõju, tekitades usutülisid, mis õõnestasid ta niigi nõrka alust. Usupuhastuse ajajärgu ordumeister Wolter von Plettenberg suutis, nagu me kuulsime, lüüa tagasi venelased kahel korral ja sõlmida rahu, mida pikendati mitu korda. Nii häid tagajärgi ta järglased ei saavutanud.

Wolter von Plettenbergi järeletulijad.

W. von Plettenberg'i järeletulijaks sai Hermann von Brüggene y (1535—1549), kes ei suutnud luua korda ja oma poliitikaga veel suurendas seisustevahelisi tülisid, nõrgestades seega niigi nõrka ordu. Päälegi oli lõpetanud Liivi ordu teise haru (n. õ. vanema venna), Saksa ordu, tegevuse selle viimane suurmeister Brandenburgi markkrahv Albrecht 1525. a., seega juba Plettenberg'i päevil, muutes ordu ilmalikuks võrstriigiks Poola ülemvalitsuse all. Nii kaotas Liivi ordu oma ainukese liitlase.

Seisustevahelisest halvast vahekorrast jutustab B. Russov oma kroonikas. Vahekord rüütlite ja linlaste vahel oli äärmiselt pinev. Riisipere mõisnik Johann von Uexküll tabas Tallinna maa-alal talupoja, kes oli põgenenud tema juurest 2 korda ja keda ta süüdis'as varguses, viis oma mõisa ja tappis. Tallinna raat otsustas võtta vastutusele J. v. Uexküll'i Tallinna linna kodaniku tapmise eest. Kui J. von Uexküll ilmus Tallinna, vangistati ta ja mõisteti surma linna Lübecki õiguse *) rikkumise pärast. Uexküll tahtis osta vabaks end raha eest, kuid see katse jäi tagajärjetuks. Ka teised mõisnikud ei suutnud teha midagi ta päästmiseks. (Otsus täideti 1.V.1538. a.)

Teine juhtum, mis näitab selgesti linlaste ja rüütelkonna halba vahekorda, sündis 1536. a. Kui ordumeister tuli Tallinna võtma kodanikelt truudusvannet, korraldati turniir. Võitjaks tuli säääl keegi rüütlina rietatud noor kaupmees. Kui võitja isik sai teatavaks, oli rüütlite pahameel suur, sest turniirist võtsid osa ainult aadlikud. Turniiril tekkis seetõttu verevala nine ja tagajärjena sekeldused — läbirääkimised Tallinna raadi, ordumeistri ja rüütelkonna vahel. Ordumeister (Brüggene y) hoidis nähtavasti linlaste poole ja läbirääkimised kestsid üle aasta, vast siis jõuti kokkuleppele. Niisugune seisustevaheline puudus nõrgestas ordu.

Vaen valitses ka vaimulike ja linlaste vahel. 1539. a. suri Riia pääpiiskopp Thomas Schöning ja uueks piiskopiks sai ta abiline, Preisi hertsog Albrecht'i vend, Brandenburgi markkrahv Wilhelm. Riia linn ei soovinud teda piiskopiks, ei annud talle välja kirikuvarandusi ja nõudis, et kirikusis-

*) Taani kuningas Erik (Erich) IV (1241—50) kinkis 1245.e. Tallinna, Rakvere ja Narva linnale Lübecki linna õiguse. Kõik teised Liivimaa linnad allusid Riia raekohtule.

setulekud lähesisid koolide, haiglade jne. hääks. Sekeldused kestsid 1546.a-ni, siissõlmiti Neuer mühlenis leping, mille põhjal tunnistati Wilhelm seaduslikult piiskopiks. Kuid tingimusel, et ta ei tee takistusi luteri usule ja ütleb veel lahti jurisdiktsioonist*.) (Riia saigi selle õiguse endale.) Kirikuvaranduste küsimus lahendati alles 1551. a., mil Riia linn andis välja tollaegse ordumeistri H. v. Galen'i nõudel mainitud varandused. Ainult Toomkiriku jättis linn sellekohase loaga endale.

Järgmiseks ordumeistriks sai Johann von der Recke (1549—51). Temalt oodati ordu reformeerimist, ent asjata. J. von Recke läks soolamüügi hinna pärast Tallinnaga vastollu. Nimelt nõudis ta, et Tallinn annaks osa soolamüügi hinnast ordule. Linn keeldus. Nüüd nõudis Recke, et Tallinna kaupmehed tasuksid viibimata talle kõik oma võlad. See kättemaks aga nurjus Recke varajase surma tõttu (1551).

XI. pilet.

Suur Vene-Liivi sõda (1558-1583).

Järgmiseks ordumeistriks sai Heinrich von Galen (1551-1557), kellele Tallinn 13.I.1552. a. vandus truudust.

Keskvoim oli tollal Liivis väga nõrk. Heinrich von Galen'i ajal lõppes 50 a. kestnud rahu Liivi ja Venemaa vahel. Vaherahu pikendamiseks saatis H. v. Galen saadikud Vene tsaar Ivan IV julma juure. Viimane aga esitas võimatud tingimused, ja vaherahu jäi pikendamata.

Juba Ivan III nõudis meemaksu. Ivan IV tegi samuti, nimetades seda usumaksuks. Ta seletas, et vanad kirjad tõendavad, et Tartu linn on kohustatud maksma makse venelasile. See nõue oli liivlasile uudiseks. Päriti järgi Tartust, kuid ka sääli ei teatud selle maksu kohta midagi, kui vast ainult seda, et õige ammu oli makstud venelasile mee- ja vahamaksu mesilastepidamise õiguse eest Setumaal. Kuid mesilastepidamine olevat juba ammu lõppenud ja seega ka maksude maksmine. See teatati venelasile. Ivan IV saatis sellegipoolest ultimatiivse nõude, et kui Tartu linn ei maksa iga aasta iga kodaniku päält 1 hõbe-mark, tuleb ta sõjaväega Liivi. Seda kuuldes kirjutasi Liivi saadikud alla rahulepingule, mis pidi kestma 15 a., 1554. a.

*) õigusemõistmise õigus.

Selle lepingu põhjal pidid liivlased tasuma 3 a. jooksul 50 a. kestel Tartule võlgujäänud meemaksu ja laskma kaubeldavene kaupmehil vabalt Liivimaal. Pääle selle ei tohtinud ordu teha Poola ja Leeduga venevastaseid lepinguid. Vastasel korral jäi venelasil õigus kuulutada Liivimaale sõda.

Rahu, mis pidi küll kestma 15 a., lõppes varsti. Nimelt sõlmis järgmine ordumeister Wilhelm von Fürstenberg (surnud H. v. Galen'i abi) Poola kuningas Sigismund II Augustiga Posvolis salajase venevastase kaitselepingu 1557. a. 14. sept. See sai venelasile teatavaks ja oli seega seaduslikuks sõjakuulutamise põhjuseks. Ka oli mõõdunud 3-e aastane tähtaeg, mille jooksul liivlased pidid tasuma vana võla, ilma et nad seda oleksid teinud. Liivi ordu oli hakanud lagunema sisemiste tülide tõttu ja oli muutunud seega nõrgaks. Kuigi teadlikud oma nõrkuses, ei mõelnudki Liivi juhtivad tegelased tasuda võlga Venemaale ja olgugi et teadsid, missugused tagajärjed sel, ei valmistunud ka sõja vastu. Elati endiselt murelt ja priisates.

Ilmeka pildi saame toleaeagse liivi aadli ja vaimulike priiskava ning ebamoraalse elu kohta B. Russov'i kroonikast, mis on tõlgitud Eesti Kirj. Seltsi toim. ka eesti keele ja kannab päälkirja: „Liivi provintsi kroonika“.

Kui-Liivi saadikud läksid 1558. a. rahata Moskva, kuu-lutas Ivan IV täie õigusega Liivimaale sõja (mis ajaloos tuntud Vene-Liivi sõja nime all) — põhjuseks 1554. a. tehtud lepingu igakülgne murdmine. Juba 1557. a. saatis Ivan Julm Liivimaale kirja, milles teatas, et liivlased pole täitnud ühtki 1554. a. rahulepingu punkti, s.o. 1) Tartu piiskopp pole täitnud oma maksukohustusi; 2) L.-Euroopast Venne saadetud kaupu ja ametimehi pole lastud läbi; 3) Poola kuningaga on astunud liitu lepinguvastaselt jne. Mainitud sõda kestis ligemale veerandsada aastat (1558—1583. a.). See ajajärk on saatuslikumaid me kodumaa ajaloos. Sõda kukutas vanaduse nõrkuses ägava Liivi ordu, ja Eestimaa on kogu tolle aja jooksul kurnavate võitluste ja rüüstamiste tallermaaks.

Ivan IV Julm oli liitnud juba Kaasani ja Astrahani riigid (tatarlaste) oma riigi külge ja nüüd meelitas teda ka hääde sadamatega, nõrga vastupanujõuga Liivimaa, mille kaudu oli soodus astuda kaubanduslikku ja kultuurilisse ühendusse L.-Euroopaga.

Sõda kuulutatud, tungisid rohkearvulised vene väesalgad (22. jaanuaril) 1558. a. 3. osas Liivimaale ja laastasid maad koledal kombel. Suurimaks nuhtluseks olid toored tatarlased, keda venelased olid sundinud tulema kaasa. Viimaste metsikuist tegudest kirjutasid paljud kaasaegsed. Nad tapsid inimesi hirmsasti piinates (lasid püssirohuga õhku jne.). Nende hirmutegude all kannatasid pääasjalikult maa päriselanikud — talupojad. Sakslased olid juba varakult läinud varjule kindlaisse lossesse ja linnusse. Lossesse „mitte-saksu“ ei lastud. Linnusse (Tartu), kuhu linlased, kes olid inimlikumad kui mõisnikud, talupoegi küll lasid, ei mahtunud siiski kõik elanikud, ja nii jäid tuhanded eestlased ühes oma varaga kaitsetult vaenlaste metsikute tujude ohvriks.

Mõisnikud, kellede julgeolek kindlusis enamvähem kindel, ei mõelnudki, tolleagse ordumeister Fürstenberg'i püüdeile vaatamata, kaitsta maad ja rahvast laastamise ja tapmise eest, ja nii pöördusid venelased, ilma et nad oleksid leidnud õieti mingit vastupanu, pääle umbes 2 kuud kestnud röövimist ja põletamist suure saagi ja vangide hulgaga (pääasjalikult talupojad) kodumaale tagasi.

Selle rüüsteretke korraldasid venelased mitte maa valutamiseks, vaid laastamiseks ja ordu hirmutamiseks, et see maksaks hiljem korralikult makse. Röövkäik täitis selle ülesande suurepäraselt. Kohkunud sakslased, kes ärkasid apaatsusest ja ulaeluelamisest, otsustasid tasuda võla. Volmari maapäeval 13. III. 1588. a. otsustati panna pääle linnule n. n. sõjamaks ja koguda laenude näol 60.000 taalrit (summa, mida tsaar nõudis). Raha kogutud, saadeti see Ivan IV-le, kes võttis vastu küll selle, kuid jatkas sõjalist tegevust sellegipoolest.

Ordumeistri abi Gotthard Kettler, kes äratas tähelepanu juba Volmari maapäeval, organiseeris sõjaväe, et tõtata appi Narva linnale, mida piirasid Vene väed. Narva komtuur, kel oli teadmatu appiruttava sõjaväe olemasolu, jõuetu kaitsma oma väega linna Vene vägede vastu, otsustas paluda armu Ivan IV-dalt, mida see ka lubas. Nii andiski alla Narva 4. V. 1558. a. ja komtuur lahkus oma väega linnast. Venelased asusid poolpõlenud linna veel enne, kui Kettler jõudis kohale oma vägedega. Nüüd andsid alla Rakvere ja rida teisi losse vastupanuta.

Osa Vene vägesid tungis pääle vürst Peeter Shuiski juhatusel ka lõunapoolt (lõunapool Peipsi järve) ja piiras sisse säälse piirikindluse Vastseliina, mida kaitses vahva

Georg von Uexküll. Viimase poolt leidsid nad tugeva vastupanu. Vastseliina väheldasearvuline kaitsesalk, lootes abi ordumeistrilt, *) kes peatus oma väega Kirepää (Võru läheduses), kaitses viimast 6 nädalat. Siis oldi sunnitud andma alla (29. VI. 1558. a.), sest orduvägi jäi tulemata, Fürstenberg, saades teada, et Vastseliina langenud, pani põlema Kirepää lossi ja taganes oma väega (umbes 8.000 meest) Valka. Sääli tagandati ta juhtivalt seisukohalt ja väejuhatajaks määrati saagiahne Gotthard Kettler, olgugi et alul ainult ordumeistri abina**). G. Kettler taganes orduväega Võnnu.

Nüüd oli järg hästi kindlustatud Tartu käes. Vene väed tungisid edasi vürst Peeter Shuiski juhatusel ja jõudsid umbes 18.—19. juulil Tartu alla ning piirasid sisse selle. 6-päevase pommitamise järgi Tartu andis alla, uskudes venelaste poolt esitatud häid tingimusi. See oli aga valelootus; linn muudeti lühikese ajaga varemeiks, ja venelased omandasid suured varandused, palju suurtükke jne. Tartu viimane piiskopp Herman III, keda alul oli lubatud jätta vabaks, viidi Venemaale vangiks, kus ta ka (1563. a.) suri. Tartu langemise järele rüüstati viimase ümbrus. Kohalikud mõisnikud põgenesid, kuna talupojad andsid alla vabatahtlikult.

Ivan IV, julgustatud kergeist võitudest, tegi nüüd ettepaneku kapituleeruda ka Tallinnal ja Riial, töötades seejuures soodsaid tingimusi. Need aga, lootes abi välismaalt, Taanilt ja Poolalt, Tallinn ka Rootsilt, vastasid eitavalt. Mainitud lootuses jätkatigi sõjalist tegevust.

1558. a. suvekuud olid väga kuumad, tekkisid tulekahjud, kõrbes vili jne.

Kuna sügise tulekul pöördus tagasi suur osa Vene vägedest kodumaale, jättes ainult võidetud kindlusse ja linnusse väiksearvulised kaitsesalgad, sest Ivan IV ei püüdnud omandada maad jäädavalt, vaid korraldas ikka veel ajutise ilmega sõjakäike, otsustas Kettler alata ilmastiku oludele vaatamata vaenulist tegevust ja võitiski tagasi Rõngu lossi. Seejärgi ruttas Kettler vabastama Tartut, kohtas aga Elva juures suure venelaste väesalgaga, lõi nad küll põgenema, kuid sai haavata seejuures ja sõitis end ravitsema Tallinna.

*) Fürstenberg'i väike väesalk oli Põltsamaa ja Viljandi piirkonnas.

***) Fürstenberg jäi alul küll veel formaalselt ordumeistriks, kuid tegelikult võimukandjaks sai G. Kettler.

Tallinnast ta saatis abi piiratavaile kindlusile, nagu Paidele, Padisele j. t. Riia pääpiiskopi abi Christof sõitis Saksa-
maale paluma abi, kuid asjatult.

Jaauanuaris 1559. a. tungisid suured Vene väesalgad uuesti Liivimaale (seekord maa lõunaossa — Riia piiskopkonda) ja isegi Kuramaale, kust aga tõmbusid tagasi valiteadete tõttu, nagu tuleks Christof suure väega.

Ka Kettler käis Viinis abi palumas keisrilt, kuid tagajärjetult. Tagasisõidul Liivi tegi ta 31. augustil 1559. a. Poola kuningas Sigismund II August'iga lepingu, milles lubas poolakaile maid ja losse, tingimusel, et viimased toetaksid liivlasi sõjas venelasiga. Selle lepinguga nõustus ka Riia pääpiiskopp (15.sept.) ja andis osa oma maist (Kukenoise) poolakaile. Pääpiiskopil jäi õigus osta tagasi need (100.000. kuldna eest). Samal aastal (1559), veel enne kui Kettler tegi lepingu Sigismund II August'iga, lahkus Fürstenberg ametlikult ordumeistri ametist. (Tegelikult ei olnud ta seda juba enam pääle Vastseliina langemist.) Uueks ja ühtlasi ka viimseks ordumeistriks valiti 17. septembril senine ordumeistri abi (kuid tegelik võimukandja) G. Kettler (1559 — 1561).

1559. a. hilissügisel algas Kettler'i algatusel, kes julgustatud lootusest poolakate abile, sõda venelasiga uuesti. Kettler võitiski venelased Nõos ja ajas taga neid Tartu linnani, kuidei katsunud vallutada viimast.

Eelpoolfoodud kaotusest vihastunud venelased tungisid juba 1560. a. alul Liivi kättemaksuretketele, laastasid maad, vallutasid Marienburgi lossi ja pöördusid siis tagasi kodumaale.

Mais 1560. a. tungisid venelased vürst Kurbski ja Adashev'i juhatusel jällegi Liivimaale, võitsid Marienburgi lossi ja piirasid sisse Viljandi kantsi. Orduvägi (umbes 1000 meest) tõttas appi tubli juhi maamarssal Philipp Schal von Bell'i juhatusel Viljandile. Teel aga kohtus orduvägi 2. augustil 1560. a. endast palju suurema venelaste väega. Härgmäe lossi juures (Valga lähedal) tekkis lahing (Härgmäe lahing), mille orduvägi kaotas. Suur osa rüütleist langes, ülejäänud (ka von Bell) viidi vangi Pihkva ja Moskva, kus nad surmati hirmsasti piinates. Tegelikult kaotas ordu oma olemasolu juba siis.

20. augustil langes sakslaste poolt võitmatuks peetud Viljandi kants. Viljandi komtuur, endine ordumeister Fürs-

tenberg, võeti vangi ja viidi elama Venemaale Jaroslavī linna, kus ta ka suri.

Pääle Härgmäe lahingut põinud karta venelasil enam pea mingit vastupanu. Maakond maakonna järgi langes nende kätte ja rüüstati. Nad tungisid kaugele maa südamesse — Võnnuni, Pärnuni ja Vigalani. Alles hilissügisel tõmbusid venelased tagasi. Poolakate poolt lubatud abiväed jäid tulemata, ja ordu, et kaitsta end venelaste vastu, oli sunnitud jaotama oma maa üksikute välisriige vahel.

Mõningail põhjusil alistus Tallinn ühes Harju, Viru ja Järva maakonnaga 4. juulil 1561. a. Rootsile. Põhjused, miks Tallinn otsustas alistuda just Rootsile, aga mitte Taanile või Poolale, olid mitmesugused; esiteks küll juba see pärast, et Rootsi riik oli viimaseist lähemal ja evis tugeva sõjalaevastiku, mis Tallinnale, kui kaubalaevastiku omanikule, suure tähtsusega. Mõnevõrdseks mõjutajaks oli ka ühine luteri usk. Linn ja rüütelkond vandus truudust Rootsi kuninga Erik XIV-dale, seejuures kirjutati alla vastav leping, kus kinnitati nende endised õigused. Nii sai Erik XIV. mingi vaevata P.-Eesti oma võimkonda.

Seejärgi Liivimaa lõunapoolne osa endisest ordust, mis veel vallutamata vene vägede poolt, alistus Poola kuningale. 28. novembril 1561. a. sõlmiti Vilnos Poolaga vastav leping (pacta subjectionis).*)

Kuramaa kuulutati Poola ülemvalitsusele alluvaks hertsogiriigiks, (Poolamaa vasallriigiks); hertsogiks määrati G. Kettler. Riia linn, uhke oma tähtsate minevikule, vastas eitavalt kõigile Poola katseile, meelitada linna oma võimkonda, ja jäi, vähemalt esialgu (20. a.), iseseisvaks linnriigiks, mille võimukandjaks oli nimepidi küll Saksa keiser, kuid tegelikult oli ainsaks isandaks ta enda raekohus.

Poola kuningas (Sigismund II August) lubas oma uusile alamaile (õieti küll ainult liivi aadlile) jätta alale kõik nende endised õigused ja kombed ja kinnitas selle lubaduse (28. novembril 1561. a.) 27 §§ koosnevas privileegis, mis tuntud ajaloos nimega „Privilegium Sigismundi II Augusti“. („Privilegium Nobilitati Livoniae a Sigismundo Augusto Rege“). Nii näiteks lubas ta neile ses privi-

*) Pacta subjectionis — allaandmise leping (Selle lepingu esimeses punktis öeldakse, et terve Liivimaa allub meile kui Poola kuningale, Leedu, Vene, Preisi, Mazovia, Samogitia j. t. maade suurvürstile ning jääb seks, kuni meie saame selleks riigimeeste nõusoleku.)

leegis muude eesõiguste seas ka toetust vaenlaste vastu, usuvabaduse (Augsburgi usutunnistuse järgi), kohaliku omavalitsuse õiguse, piiramatu võimu mõisnike mail elavate talupoegade üle jne. Nende õiguste tagajärjel jäid L.-Liivis pääle Poola kuninga ainsaiks võimukandjaiks mõisnikud (rüütlid). Ordu ja piiskope võim lõppes. Rüütelkonna truudusevande võttis vastu poola vürst Georg Radziwill (5. III.) 1562. a. Kura hertsog (G. Kettler), Riia pääpiiskopp j. t. andsid truudusevande Poola kuningale isiklikult.

Taani kuningas, nähes, et P.-Eesti libises tema käte vahelt Rootsile, püüdis omandada Saaremaad. See tal ka õnnestus. 26. septembril 1559. a. tehti leping, mille järgi Saaremaa piiskopp Johann Münchhausen müüs oma valitsuskonna 30.000 taalri eest Taani kuningas Friedrich II-le, kes saatis valitsema Saaremaale oma noorema venna prints hertsog Magnus'e. Nii oli nüüd endine orduriik jagatud kuue iseseisva võimu vahel: 1) P.-Eesti kuulus Rootsile; 2) Saaremaa ja Läänemaa — Taanile; 3) L.-Liivi — Poolale; 4) Kuramaa — Poola ülemvalitsuse all olev hertsogiriik; 5) Riia — iseseisev linnriik; 6) Tartu ühes ümberkaudsete maadega ja Virumaa kuulusid Venele.

Esimesed Rootsi valitsusaastad P.-Eestis mõõduisid rahu tähe all, sest ainuke sõjahimuline naaber, Vene tsaar, soovides proovida jõudu poolakaiga, tegi rahu rootslasiga, mis kestis 2 a. Vaherahu mõõdunud, algasid venelased rootslasiga sõjalist tegevust ja tungisid Tallinna alla. Samal ajal ähvardas Tallinnat veel teine vaenlane, sest ka Saaremaa valitseja Taani prints hertsog Magnus, kes arvas, et Taanil on P.-Eesti kohta enam õigust kui teisel, tungis oma vägedega Tallinna alla.

Taani ja Rootsi vahel algas n. n. 7. a. Põhja sõda (1563—70), mis lõppes Stettini rahuga (1570. a.). Sõja kestvusel oli sõit Läänemerel väga hädasohtlik, sest ühendatud Taani ja Lübecki linna laevasiikud liikusid Läänemerel ja pommitasid 1569. a. Tallinnat. Vaen tekkis rootslaste ja Lübecki vahel seepärast, et rootslased ei lasknud viimaseil kaubelda venelasiga, s. t. takistasid Lübecki kaupmeeste läbiminekut P.-Eestis.

1563. a. näis olevat rootslasil edu. Nende palgasõdurid (šotist võitsid Haapsalu*), Vigala ja mitmed teised lossid

* Haapsalu ja Läänemaa võitmise järgi rootslaste poolt lõppes Taani (Magnuse) valitsus Liivimaa mandril.

a tungisid Pärnuni. Nende poolt vallutati ka venelaste käes olev Paide kants. Sellest sõjast võtsid osa ka saagiahnused juhitud vabatahtlike salgad, kus oli päälle endiste ordurüütlite ja vasallide ka talupoegi (eesilased), kes, kasutades sõjaaegist segadust, röövisid varandusi. Tallinna kodaniku Ivo Schenkenberg'i poolt juhitud röövsalk oli kuulsamaid. Hiljem sattus see n. n. talupoegade Hannibal venelaste kätte vangi ja surmati Pihkvas.

Rootsi kuningas Erik XIV jäi vaimuhaigeks ja troonile pääsis ta vend Johann III (1568). Johann III ruttas tegema rahu, ja see toimuski 1570. a. Stettinis. Sel sõjal ei olnud mingit tagajärge, Rootsi võimkonda jäid samad maad, mis varengi, sest Taanilt võidetud Läänemaa ühes Haapsalu linnaga võitsid poolakad.

Erik XIV venna Johann III Rootsi troonilepääsemisega muutus Rootsi ja Poola vahekord sõbralikumaks, sest viimane (Johann III) oli Poola kuningas Sigismund II August'i õemes.

Samal aastal, mil toimus Stettini rahu (1570), võeti vastu prints Magnus Moskvas sõbralikult Vene tsaar Ivan IV poolt, kes püüdis teha Magnus'e oma lepinglaseks. Magnus pidi ajama kiilu Poola ja Rootsi vahele, s. o. pidi aitama kaasa vallutada venelasil Venemaa. Tasuks lubati Magnus'ele Liivimaa kuninga tiitel ja naiseks tsaari vennatütar, kellele töötati anda suur kaasavara.

Ivan IV tuli sellele omapärasele ideele seepärast, et nägi, et ei suuda vallutada enam täiesti Liivimaad, kuna uued tugevad võistlejad olid juba ees. Seepärast kavatseski ta teha Liivimaa alul enda ülemvalitsuse aluseks kuningriigiks, arvates, et see on kergem kui maa täielik omandamine, ja lootis selle ettevõtte õnnestumisel ajajooksul saada maa täiesti oma võimusesse. Nii siis vajas ta Magnus't kui ajutist tööriista. Magnus, seks küllalt naiivne, nõustuski, hoolimata oma venna Taani kuninga kategoorilisest keelust, kes hoiatanud korduvalt, nähes ära, et vend ei loobu sest, talle vastumeelsest ettevõttest, täitis enda ähvarduse ja võttiski Magnus'elt Saaremaa, mis ostetud Taani valitsuse rahaga, ja liitis nüüd täieliselt oma riigi külge. Alul oli Saaremaa Taani ülemvalitsuse all ja tegelikult valitsejaks Magnus, kes nüüd loobus nii kergemeelselt oma senisest seisukohast ja lasi kiskuda kaasa end, pimestatuna kuningakssaamise võimalusest, Ivan IV poolt esitatud lootuse-

tust plaanist, mis ka õnnestumise korral oleks olnud kasulik ainult viimasele.

Ivan IV lubas Magnusele rootslaste võitmiseks ka abi; nimelt taheti kohe vallutada Tallinn ja Paide.

Magnusel, kes pöördus tagasi Liivimaale viima täide sõjaplaane, näis olevat alul õnne, sest paljud mõisnikud olid nõus tema ettevõttega, kuna lootsid endale säärase valitsuse korral laiemaid õigusi, ja nii sai Magnus varsti palju poolehoidjaid ja ka sõjaväe, kuid siiski mitte nii suure, et oleks suutnud saata korda midagi olulist. Magnus'ele ruttas appi (1570. a.) suur venelaste sõjavägi, millega mindi piirama Tallinnat. Mitu kuud kestnud piiramine ei annud aga mingeid tagajärgi ja venelased pöördusid tagasi kodumaale.

1572. a. lõpul ilmus jälle suur venelaste sõjavägi Liivi, seekord Ivan IV enda juhatusel, kellega ühines ka Magnus oma väikese väega ja aitas riisuda nii „oma kuningriiki“. Ivan IV võitis 1. I. 1573. a. Paide ja siis Karksi j. t. Põltsamaa, kus küll polnud õiget elumajagi, määrati Magnus'e residentsiks; talle anti ka Karksi.

12.IV.1573. a. peeti Moskvast Magnus'e ja tsaari vennatütred pulmad. Suur kaasavara, mis tsaar lubas, jäi saamata. Ka maid pääle Põltsamaa ja Karksi Magnus ei saanud, ja need sõjast kurnatud maad ei annud kuigi palju tulu, nii et Magnusel ja ta naisel oli tihti puudus isegi toidust. Ivan IV oli Magnus'e pääle vihane, sest see polnud saatnud korda nende plaani kasuks õieti peaaegu midagi.

1575. a. tulid Vene väed uuesti Liivi ja ühisel jõul (koos Magnus'ega) võideti juulikuul rootslasilt Pärnu, 1576. a. veebruaris Haapsalu, Lihula j. t. ja mõni aeg hiljem ka Padise klooster, 23.I.1577. a. tungisid venelased Tallinna alla ja algasid piiramist. Viimane oli aga hästi kindlustatud, ja venelased taganesid jälle pärast ligi 2 kuud kestnud asjatut piiramist. Teel, mõõdudes Pirita kloostrist, põletati see. Hiljem said venelased kannatada J. Schenkenberg'i rõõvsalga poolt.

Nii näeme, et rootslasil läks üldiselt halvasti.

Vahepeäl (1572. a.) suri Poola kuningas Sigismund II August, kellega lõppes senine Poola kuningate Leedu päritoluga (Jagello) suguvõsa. Alates sest ajast haketi Poolas valima kuningaid, mis tõi kaasa paratamatu nähte — riigi jõudu nõrgestavad troonitülid. Uueks kuningaks sai Transilvaania vürst Stefan Bathory (1576—86). See asjaolu muutis

senise Poola ja Rootsi vahelise lepliku vahekorra vastupidi-seks, sest polnud ju Stefan Bathory'l mingit põhjust lasta mõjutada end oma eelkäija sugulussidemeist Rootsi kuninga-kojaga. Ta toimis nii, kuis riigile kasulik, tungis lõuna-poolt Tallinna poole ja võitis Läänemaa. Nii tekkis rootsla-sile venelaste kõrvale veel teine vaenuline naaber. Seepä-rast tõmbusidki tagasi Vene väed Tallinna alt.

1580. a. tõid Rootsi vägede juhatajad Pontus de la Gar-die ja Horn Rootsi väed Keksholmi ja Viiburi kaudu Rak-verre ja tõrjusid välja säält venelased. Neilt võeti veel Narva, Paide, Lihula, Vigala j. t. 1581. a. okt. pääle Narva vallutamist teatas P. de la Gardie Rootsi kuningale, et terve Soome lahe kallas on vaba venelasist. Algasid läbirääkimi-sed venelasiga. Ivan IV oli sunnitud andma järele suurte kaotuste tõttu ja 3. augustil 1583. a. tehti Pljussa jõesuus asuvas külas rahu, mida ajaloos tunneme Pljussa r a h u n i m e a l l .*) Rahu tehti alul küll ajutiseks (3. a.), kuid pikendati hiljem veel 4. aastaks. 1590. a. , mil vaherahu lõppes, jätkati vaenulist tegevust, kuid see oli pä-ris vaikne ja päälegi ei puutunud me kodumaad. Sõditi Ingeris ja Karjalas. 1595. a. lõppes uuesti sõjaline tegevus ja 18. V. tehti Narva ligidal asuvas Täissina (Teusina) kü-las rootslaste ja venelaste vahel lõplik, n. n. „igavene rahu“ (Täissina rahu).

Nii taganes Vene võim Eestist (kolmveerand aastasa-jaks) ja tsaar pidi tunnustama Rootsi võimu.

Rootsi võimkonda jäi Harjumaa ühes Tallinnaga, Viru-maa, Järvamaa ja Läänemaa.

Nüüd valitses maal pikemat aega rahu, mille jooksul sõdadest tüdinud ja viletsusse sattunud elanikud toibusid pikkamööda. Nagu me kuuleme edaspidi, aitasid seks kaasa niipalju kui suutsid ka Rootsi võrdlemisi häätatlikud va-litsejad.

Lõuna-Eestis ja Liivis arenesid sündmused iserada. 1563.a. suri pääpiiskopp Wilhelm ja tema abi Christof tahtis kuu-lutada end pääpiiskopiks, kuid see ei õnnestunud.

Kura hertsog Kettler ei toetanud poolakate nõudmist, liita maa otsekohe Leedu külge, ja ta tagandati seepärast ametist Poola kuninga asemiku poolt ja Kuramaa tunnisi-tati iseseisvaks provintsiks.

Poolakad pidid aga kaitsma uusi maid venelaste eest,

*) 1584. a. suri tsaar Ivan IV.

kes tungisid mõnikord üsna kaugele Liivimaa südamesse, kust poolakail tuli tõrjuda tagasi neid.

Poola kuningas Stefan Bathory suutis lüüa venelasi mitmes lahingus ja jõudis 1581. a. Pihkva alla. Seda ta küll ei saanud kätte, aga sääl (Pihkva läheduses asuvas külakeses) tehti siiski 15.1.1582. a. Zapolje rahu. Venelased loobusid nüüd oma õigusist seni veel neile kuulunud Liivimaa üle, ja Poolaga ühendatika Tartu piiskopkond.⁸ Nii tõrjuti välja venelased Liivist täiesti.

Hertsog Magnus jäi maata kuningaks. Ta oli sunnitud leppima vaimuliku seisusega, sai piiskopiks ja lõpetaski oma kirju ja seiklusrikka elu 1583. a. mungarüüs.

1582. a. sõlmiti Poolaga riialaste algatusel Drohizyni külas (Poolas) Riia linna alistumise leping Poolale, kusjuures kindlustati ta eesõigused omavalitsuse suhtes. Leping kinnitati 14. jaanuaril (1582).

Nüüd kuulus Eestimaa 3. iseseisva valitsuse alla: P.-Eesti — Rootsile; L.-Eesti ühes Lätiga — Poolale ja Saaremaa — Taanile.

XII pilet.

Poola-aeg Eestis (1561—1629).

Suure Vene-Liivi sõja lõpuperioodil killustati orduriik ja seega ka paratamatult ühine eesti rahvas 3-me riigi — Poola, Taani ja Rootsi vahel. Nii võib rääkida ka poola, taani ja rootsi ajast Eestis. Neist kestis lühimat aega poola aeg (1561—1629. a-ni). 28. nov. 1561. a. andsid küll Liivi seisused end Poola võimkonda, kuid ei unustanud seejuures omi eesõigusi, nõudes tollaegselt Poola kuningas Sigismund II August'ilt endiste õiguste kinnitamist ja esitasid talle koos allaandmise lepinguga ka nende endi (seisuste) poolt koostatud akti (n. n. Privilegium Sigismundi II Augusti). Kuid Poola järgmised kuningad Stefan Bathory ja Sigismund III ei tunnistanud seda mainitud privileegi õigeks (kaheldakse, kas oli olemas viimast üldse. Uuema aja ajaloo-teadlased kalduvad arvama, et see privileeg on rüütlike seisukorra parandamiseks nende endi fantaasia produkt). Seda privileegi ei tunnistanud maksvaks hiljem ka Rootsi valitsus. Mõisnikud ise pidasid aga privileegi ehtsaks ja toetusid alati sellele ning said sest ka hiljem Vene valitsuse ajal kasu, kuna Vene keisrid kuni Aleksander III-ni tunnustasid privileegi.

Privileegi § 1. lubatakse jätta maskvaks luteri usk; § 2 puudutab kirikute ja õpetajate eest hoolitsemist; § 4. lubatakse Liivi aadlikel jääda Saksa valitsuse alla; § 5 annab Liivi aadlikele ainuõiguse auameteile pääsemiseks; § 7. lubatakse mõisnikele jätta alles nende maad (ka läänimaad); § 10. lubatakse nii mees- kui naissoost Liivi aadlikele pärimisõigus; § 21. lubatakse neile ollepruulimise ja jahipidamise ainuõigus; § 23. antakse määrus, mille järgi talupoeg ei tohi teha tööd kellelegi muule (ka mitte riigile) kui ainult mõisnikule (ta omanikule); § 26 annab mõisnikele kohtupidamise õiguse talupoegade üle. (Katkendid sest privileegist on tõlgitud eesti keele prof. H. Kruus'i Eesti ajaloolugemiku I osas.) Kõik eeltoodud §§ olid, nagu juba mainitud, Liivi aadlike endi välja töötatud; Sigismund II August ainult kinnitas maksvaks need.

Rekatoliseerimine.

Poolakad rikkusid aga juba algusest pääle privileegis antud lubadusi. Nad avaldasid näiteks vaenu luteri usu vastu. Pääle Zapoljes (1582) tehtud rahu, mille kaasaaitajaks oli osav Itaalia jesuiit*), paavsti volinik Antonio Possevino, algas viimase õhutusel Lõuna-Liivis, mille poolakad said pääle eelpoolmainitud rahu täiesti oma võimkonda, suurejooneline rekatoliseerimine. (Vastukäiv privileegis ettetoodud § I-le).

Evangeeliumiusuline Poola kuningas Stefan Bathory asus A. Possevino mõjutusel katoliku kiriku teenistusse.

Võnnu asutati uus rikkaliku maaomandusega varustatud katoliku piiskopkond (piiskopiks sai jesuiit Patrick). Jesuiidid toodi maale ja nende tegevus ulatus Viljandini, Pärnuni ja Tartuni. Luteriusulisilt võeti mitmed kirikud ja anti jesuiitide käsutusse (näiteks Riialt võeti kohe alul 2 kirikut).

Sigismund II August'i ajal ei olnud rekatoliseerimine kuigi intensiivne, sest preestrid olid umbkeelsed ja missat ei saadud pidada rahvakeeles; oldi sunnitud tarvitama tõlke, see aga oli tülikas ja vähe otstarbekohane.

Stefan Bathory ajal 1583. a. saadeti Liivi 5 rooma-katoliku preestrit ja 2 abi, kes jullustasid 7. III. 1583. a.

*) Jesuiit - 1534. a. Ignatius Loyola poolt asutatud ja a. 1540 paavst Paul'i poolt kinnitatud katoliku-usulise vaimuliku ordu liige.

pärale jõudes sääl esimesel aastal tõlkide abil. Aasta hiljem, õppinud keele, aga juba iseseisvalt.

1582. a. võttis ette paavst Gregorius XIII kalendripaanduse, ja see uuendus pandi maksma kõigis roomakatoliku usu mais. Poola valitsuse käsul ka Liivis. Sellele iseendast väga kasulikule uuendusele panid vastu riialased jonni pärast. Tekkisid sekeldused, mille tagajärjel riialased sattusid kuninga vihavaenu alla, ja uus kalender pandi maksma sunniteel siiski. Riia eeskujul ei tahtnud ka teised linnad (Pärnu, Tartu) tunnustada kalendriuudust, kuid samuti tagajärjetult. Sääl mõodus tüli rahulikumalt.

Jesuiitide agara rekatoliseerimistöö viljana avati 1585. a. Tartus katoliiklik gümnaasium, n. n. jesuiitide kolleegium, kus õppus sündis tasuta. Sinna kooli võeti vastu ka talupoegi ja isegi luteriusulisi. See sündis tagamõttega, et need talupojad, kui eesti keelt valdavad isikud, kes lõpetanud kooli ja võetud vastu orduisse (jesuiitide), võivad hiljem jätkata edukalt rekatoliseerimistööd kohalike elanike seas. Samal aastal (1585) avati Tartus veel teine asutis — tõlkeseminar. Õppejõududeks saadeti sinna Poolast kõrgemaid ametnikke (jesuiite).

Tekkisid kongregatsioonid (vaimulike vennaskonnad), millede liikmeiks võeti nii mehi kui ka naisi. Need kongregatsioonid korraldasid rongikäike ja moodustasid põhimassi, mis koondas enda ümber katoliku usu poolehoidjaid.

Olgugi et Liivimaa aadlikke püüti rekatoliseerida iga suguste abinõudega, ei läinud see korda, nagu pandi tähele suure kurvastusega.

Jesuiidid, kes olid tunginud ka maale rekatoliseerima talupoegi, tarvitasid töö õnnestumiseks kõike, ka amoraalseid abinõusid. Nii näiteks meelitati elanikke vahetama usku raha eest, lubati andestada kurjategijail, kes astuvad katoliku usku, nende süü jne. Selle tagajärjel, juhitud rahahnusest, lasid paljud isikud end mitu korda „ümber ristida“. Jesuiidid käisid seega ka siin oma põhimõtte järgi: „Otstarve pühitseb abinõu“.

Nagu jesuiidid kinnitasid, olevat ka Jumal roomakatoliku usku ja aitevat kõiki selle usu poolehoidjaid.

Nii toimiti juba Stefan Bathory ajal (1576—1586). Kui aga pääsis troonile jesuiitide kasvandik Rootsi troon-

nipärija Sigismund III, muutus rekatoliseerimine palju intensiivsemaks.

Kui Sigismund III pääle Rootsi kuningas Johann III surma (1592) pääsis ka Rootsi troonile, muutus Rootsi-Poola vahekorid leplikuks (personaalunion). Aga varsti muutus olukorid vastupidiseks ja ühise kuninga tõttu tekkinud sekelduste tagajärjel tekkis Poola-Rootsi sõda, mis lõppes Altmargi rahuga (1629), mille tagajärjel läks kogu Liivimaa Rootsile kui võitjale.

(A. 1612) tohtisid talupoegadele jumalasõna kuulutada ainult preestrid (katoliiklased). Kuid ka talupoegade hulgas ei õnnestunud rekatoliseerimine kuigi hästi. Talupojad, kes tulpinud pika sõja kestel, panid õige vähe rõhku vaimuelule ja lubasid astuda katoliku usku ainult mõisnike — endi peremeeste — eeskujul.

1619. a. keelas Poola kuningas kirikuõpetajail (luteriusulisil) talupoegade kirikusse laskmise. See oli aga ka rekatoliseerijate viimane triumf, sest nõrgenenud Poola võimu, kui paavsti püüete teostaja, kadumisega Liivimaalt lõppes ka rekatoliseerimine.

Kroonikud, kes kirjeldavad seda epohhi, olid rekatoliseerimise all kannatadasaanud luteriusu pastorid ja seepärast ongi kroonikais toodud ette poola aeg tumedais värves.

Poolastamine.

Poolakad rikkusid pääle usuvabaduse kaotamise ka teisi mõisnike õigusi. Paljudelt mõisnikelt (sakslasilt) võeti maa ja anti poola ning leedu mõisnikele. Põhjusena toodi ette saksa mõisnike Poola vaenulisus ja Rootsi sõbralisus. Tõeliseks põhjuseks oli tahe poolastada maad, ja poolakaist asunike sissetoomine oli seks väga otstarbekohane abinõu. Ühtlasi aitasid uued asunikud rekatoliseerida ka maaelanikke (talupoegi). Tihti polnud põhjused maa äravõtmiseks sakslasist mõisnikelt kuigi olulised. Nii näiteks võeti parun Ungern-Sternberg'ilt ta mõis ja anti poola mõisnikule (Karkovsky'le) seepärast, et viimase jahikoer sattus kogemata Ungern-Sternberg'i talupoja poolt ülesseatud rebaselõksu.

Samapalju kui mõisnikel, ja õieti veel rohkemgi, tuli kannatada linlasil. Linnusse toodi poola koloniste — käsitöölisi, kelledega saksaasust käsitöölised ei suutnud võistelda, sest esimesile tegi Poola riik soodustusi. Viimased sattusid seega raskesse seisukorda.

Tehti katsed koloniseerida ka maad; selle sihiga toodi poola ja leedu talupoegi Laiusele jne. Need lahkusid aga säält Rootsi valitsuse tulekul.

Mis puutub eesti talupoegade seisundisse, siis jäi see poola ajal päämiselt endiseks. (Nad olid ka Poola valitsuse kestel pärisorjad.)

Talupoegade kaitseks astus küll välja Stefan Bathory, kes märkas liivi talupoegade erilisel ränka seisukorda, kuid positiivsete tagajärgedeta. 21. novembril 1586. a. maapäeval õeldi kuninga (St. Bathory) käsul, et ta (St. B.) polevat näinud kuski maailmas säärast talupoegade armetut rõhumist kui Liivis ja lasi ähvardada mõisnike maa konfiskeerimisega, kui olukorda ei parandata. Ta ei lubanud koormata talupoegi rohkem, kui seda tehti Poolas ja Leedus. See, olgugi et kehv paremus, sest ka poola ja leedu talupojad polnud kuigi hiilgavas seisukorras, oleks kergendanud siiski teataval määral liivi talupoegade seisukorda.

Stefan Bathory määras kindlaks ka turupäevad ja tahtis kaotada isegi häbistava ihunuhtluse ning asendada rahatrahviga. Aga mõisnikud, kelledele see uuendus oli vastumeelt, saatsid St. Bathory juure 9 kubjast, kes tõendasid talupoegade nimel, et viimased ei taha uusi makse, kuna neil olevat niigi vähe raha, aga oma nahka olevat küllalt. St. B., keda säärane rumalus vihastas, jättiski olukorra muutmata.

Nii siis ei suutnud anda poola aeg pärisrahvale midagi uut, kuid näitas siiski, et riigil on võimalik parandada hääl tahtel talupoegade seisundit.

Suurima kannatusena ja kurva mälestusena poola ajast jäid püsima mälestused alalisist sõjust. Kõik tööväimelised isikud pidid olema sõjaväes. Lisaks tuli veel Poola-Rootsi sõja ja viljaikalduse tagajärjel katk ja nälg (1601—03. a-ni). Nälja sunnil sõi keegi ema oma 5 last; teine uputas enda ühes 2 lapsega jne.

Sõõdi ka loomade (hobuste, kasside, koerte jne.) teil ja mujal vedelevaid raipeid. Ka inimeste laipu, mida ei suudetud matta surnute rohkuse tõttu, vedeles lageda taeva all. Hiljutise sõja ja nüüd ranga nälja ja katku tagajärjel jäid mõned külad ja linnad inimesist peaaegu täiesti tühjaks. Nii näiteks oli tollal Valgas ainult 3 elanikku, Lemsalus 8 jne. 28 kirikust Tartumaal jäi järele ainult 7, teised olid hävinenud kas sõdade ajal või õpetajad lahkunud neist.

See kurnav ajajärk jättis jälgi ka talupoegadele, kes

kurtsid raskete aegade üle. Nii oli asustatud endisest 1605 talust ainult 622.

Poola aeg Liivis lõppes Altmargi rahuga 1629. a., mille tagajärjel läks ka see osa endisest orduriigist Rootsile.

Taani-aeg Eestis (1559—1645).

Taanile kuuluvas Eestimaa osas (Saaremaal, Hiius ja osas Läänemaast) kujunes olukord veidi heledamais värves, ehkki talupoeg jäi ka siin juriidiliselt samasse seisukorda kui Poola valitsuse all olev talupoeg. Nad olid siingi sunnimaised pärisorjad. Kergenduseks oli saarlasile see asjaolu, et taanlased tunnistasid luteri usku, ja seega jäi ära tülitav katoliseerimine. Luteriusu kirikuile annetati Taani valitsuse poolt maid, millest said osa ka pastorid ja nende lesedki. Maad jagati ka kooliõpetajatele. Seepärast ongi kaas-aegsed kroonikud, kes olid peamiselt kirikuõpetajad, taanlaste suhtes häätahtlikud. (Maid jagati taani armuatrade nime all.)

Taanile kuuluv Eestimaa osa (saared) jäi puutumata pea täiesti sõjast. Sõjad peeti mandril. Ainult korra oli selle aja jooksul Saaremaal „sõda“. Nimelt tulid Vene väed (1576. a.) pääle Haapsalu vallutamist üle jää Saaremaale, laastasid maad ja tapsid inimesi.

Paljud sõjast hirmutatud mandri-elanikud, peamiselt rikkamad isikud, põgenesid Saaremaale, ja nii tekkis sääl rikas kodanlus. Pääasjalikult küll Kuresaares, mis tunnistati linnaks hertsog Magnus'e poolt (1563. a.).

Taani aeg Eestis lõppes Brõmsebro rahu järgi (1645. a.), mil Saaremaa tunnistati Rootsi võimkonda, Seega läks kogu Eestimaa Rootsile. See oli väga soovitatav nähe, sest võis loota, et Eestimaaal valitseb rahu nüüd ühise (Rootsi) valitsuse all vähemalt ajutiseltki ja sõjast kurnatud maa ja rahvas (iseäranis talupojad) saab vähegi kosuda.

XIII pilet.

Rootsi-aeg Eestis.

Reformid kohtu, kiriku ja kooli alal.

Harju rüütelkond vandus truudust Rootsi kuningas Erik XIV-le 1561. a. Rüütlid nõudsid seejuures tagasi oma endised õigused maa kohta. Rootsi aeg, mis algas umbes ühel ajal poola ja taani ajaga, kestis viimaseist kauemini

— kuni vene ajani — suure Põhja sõjani. Rusuv pärisorjus jäi rootsi ajal endiseks; ta isegi kasvas. Andmeid tolle riigi valitsuse ajajärgust meie maal saame A. Olearius'e reisikirjust, Chr. Kelch'i kroonikast ja Salomon Gubert'i põllutulunduslikest käsiraamatuid.

Talupoegade põllutulunduslikud olud keetsid ka rootsi ajal endiselt viletsaina. Kasvatati vaid rukkeid, kaeru, otri ja nisu, vähemal arvul ka linu. Valitses kolmepõllusüsteem, põldu peeti kolmes väljas: kesa, tali- ja suvevilja põllud. Hariti põldu 4—5. a. järjestikku, siis jäeti see mitmeks aastaks sõõti ning tehti uudismaad viljakamate põldude saavutamiseks. Põlluharimine oli raskendatud primitiivseist tööriistust. Need olid veel ikka päämiselt samad, mis kaugetel esisadel nende vabadusepäevil. Äkke asemel tarvitati vahel lihtsalt kadakapõõsast. Vili niideti vikati ning sirbi abil ja kuivatati siis kuhilais (300—400 vihku). Odrad ja kaerad peeti rõukudes. Veoloomana oli laialt levinud ja rohkem tarvitusele võetud härg, kuna hobune jäi kalliduse ja vähesuse tõttu tahaplaanile.

Karjapidamine polnud samuti sugugi hoogne. Loomad olid väikese kasvuga ja pödurad. Kasvatati lambaid; need olid vähese villaga ja sellest vähesest valmistati kallihinnalist tarbeasja — koetud riiet. Ohtralt kasvatati kitsi, kuna saadi neist ju kaunis palju tulu piima, liha ja naha näol. Küllaldaselt peeti ka sigu. Viimased olid kõrgete jalgadega, kõvade harjastega ja vähese kaaluga; sest neid sõõdeti kehvalt (tammetõrudega, õllepraagaga jne.). Kodulindudest võiksimine nimetada kanu ja hanesid, kuid need ja nende saadused läksid sagedasti mõisahärrale; talupoeg ei saanud oma lindudest isiklikult kasu. Talupoja seisund oli äärmiselt rõhuv, otse väljakannatamatu. Elati mustis, korstnaita ja õlgkafuseiga majus. Sõök oli võimatult vilets. Olukorra halvenemist soodustasid omakorda õnnetud ikalduseaastad ja suuresti kõikuvad viljahinnad, viimased tingitud kohati puruviletsaist teist. Nii andmete järgi 1600. a. l vakk rukist hinnati Tartus 54-le kopikule, näljaaastal 1601—1602. a. tõusis rukkivaka hind 260-le kop. ja siis vahelduvat alanes ja tõustes 1695—97 aastail maksis see 120 kop.

Talupoegade majanduslik depressioon, mõisnike halastamatu omavoli, nende julmus, võtta talupoegi asjana, ulatus ka Rootsi kuningate kõrvu. Rootsis oli talupoegade seisukord kergem kui meie kodumaal ja riigivalitsejad nõudsid kõigis riigiosis talupoegadele ühesuguseid õigusi. Kuid

Eestini ei ulatunud Rootsi kuningate uuendusitegev käsi, päälegi kinnitasid nad maa omandamisel mõisnikele nende endised õigused. Juba Erik XIV mõistis hukka mõisnike kodukari-õiguse, kuid ainult hukkamõistmine ei toonud veel uuendusi. Mõisnikud püüdsid näidata kuningale, et talupoegade peksmine olevat tingitud nende, mõisnike, isalikkust tundest ja peks tegevat talupoegadele vaid hääd — ning ihunuhtlus jäigi püsima. Reformeerida olukorda Eestis püüdis mitmel korral ka kuningas Karl IX; ta tahtis tunnistada talupojad isikuiks, mitte asjaks — kuid tagajärjetult. 1601. a. Tallinnas viibides tegi ta ettepaneku, et Eestist saadetakse igast seisusest (ka talupoegade) saadikuid Stokholmi nõukokku arutlusiks (rootsi talupoegadel oli see õigus). Selle kuninga ettepaneku läbikukkumise eest hoolitsesid kohe mõisnikud. Nad rääkisid kavalas seletuses hertsog Karl'ile, et tee Stokholmi olevat liiga pikk ja käivat vaeseile talupoegadele üle jõu. Kui talupoegadel oli vaja pidada nõu millegi üle, siis tehku nad seda omal maal koos mõisnikega. Mõisnike kõne mõjus; talupojad ei saanud kunagi Stokholmi.

Karl IX ei tahtnud jätta kirikute ja haiglate ehitust üksi talupoegade õlule; ta pani ette mõisnikele aidata talupoegi kaudselt ehitustöil. Mõisnikud laitsid selle kohe ära — kirikud olevat hääd küll ja ainuke viga peituvat selles, et paljudes neis elavat katoliiklased, kes tuleksid tagandada.

Kolmandaks uuenduseks Karl IX kavas oli õpetuseandmine talupoegade lastele. Õpetust pidi antama pääasjalikult käsitöis, et mõned talupoegadest võiksid õppida ameti ja nii vabaneda kurnavast teoorjusest. Selle uuendusnõude laitsid jälle mõisnikud. Nad ütlesid, pärisorjuse kadu nõudnud juba Stefan Bathory, kuid talupojad ise paluvat piitsa ja orjuse alalejätmist. Talupoegade lapsi lubasid mõisnikud küll koolitada, kui nende seas peaks leiduma mõned „paremat tõugu“, arukamad, talupojad.

Ainus uuendus, mis Karl IX nõudel täideti, oli õomajade asutamine vooriskäijaile talupoegile. Vooritee pikkus oli tihti üle saja kilomeetri. Talupoja hobune oli vilets, samuti regi või vanker; mõlemad said pikal sõidul tublisti kannatada. Et talupoeg võiks puhata välja ühes hobusega reisi väsimusest, asutati mõisnike poolt iga 5—6 versta taha tee ääre õomajad. Kuid need asutused ei muutunud rahuliseks puhkepaigaks talupoegadele. Mõisnik hakkas

müüma õõmajas oma mõisas valmistatud õlut ja viina, ja nii sai neist rahva tervist kurnav kõrts. Viin oli kurnatud talupojale kiusatuseks, selles leidis ta lohutust. Viimase varanukese tõi talupoeg kõrtsmikule, samuti terveise ja elujõu.

Niipalju Karl IX uuenduspüüdeist. Reformest nimetagu veel katsel painutada Eesti kohut Rootsi kohtuseaduste järgi. Seegi katse ebaõnnestus. Rootsi kuningate soovid nurjusid, reforme ei püütudki teostada nii väga talupoegade kasuks, sest peaasi oli sõbralik läbisaamine mõisnikega, kellelelt võis loota abi sõjakorral.

1629. a. Ältmargi rahulepingu järgi omandas Rootsi ka Poolale kuuluva Eestimaa osa.

Rootsi ajal olid talupoegade maksud ja teoorjuse tegemine muutunud õige keeruliseks. Maksu alusüksuseks loeti nimelt adramaad, kuid need olid oma kujult mitmesugused. Ordu adramaa oli 177 tündrimaad*) suur, Poola adramaa 120 tündrim., Plettenbergi adramaa—96 tündrim. jne. Rootsi ajal kavatseti kaotada säärane segav tegur maahindamisel ja otsustati panna maksma kindel kord. Maahindamisel taheti võtta mõõtmise aluseks kindel ja jääv üksus. 1630. a. Gustav II Adolf määras revisjoni maamõõtmiseks. See revisjon ei suutnud midagi teha; Gustav II Adolf ise läks Saksamaale sõtta ja langes säääl.

Ehkki nii maauenduse katse küll nurjus, ei nurjunud ometi teised reformid, mida tegi Gustav II Adolf. Kooli-, kohtu- ja kirikuellu tõi ta uut elavust ja värskust. Eestis oli vähe koole, seda pani Gustav II Adolf tähele, päälegi vajas kuningas rootsi vaimulikke ja haritlasi, kes võiksid toetada siin edukalt Rootsi võimu. A. 1629 otsustati asutada gümnaasium, kuhu pidi võetama ka talupoegade lapsi (kas ka Eesti talupoegade lapsi, seda ei teata). A. 1630 asutati Tartu ja algas kohe oma tegevust gümnaasium, kuhu pääsis ka talupoegade lapsi.

Kahe aasta pärast (1632. a.) muudeti ümber see gümnaasium ülikooliks. 1631. a. asutas Gustav II Adolf kesk-kooli ka Tallinna (praegune Gustav Adolphi gümnaasium). Eesti talupoegade lapsi neis kooles vist küll ei õppinud, küll aga sakslasi, rootslasi ja soomlasi, kelledest said õpetatud ametnikud ja maakeele oskajad haritlased. Tartu Üli-

*) 1 tündrimaa võrdub 0,52 hektari=0,42 tiinu.

kooli juures võitis laialdase kuulsuse ja omas erilise tähtsuse usuteaduskond. 1630. a. seati Gustav II Adolphi poolt sisse ja kindlaks veel turupäevad.

Ka kohtukorraldust muudeti põhjalikult. 1632. a. võeti mõisnike käest kohtuvõim kriminaalasjus. Viimased anti arutada Rootsi eeskujul sissesetatud õuekohtute kätte. Mõisnikele jäeti aga endiselt kodukari-õigus.

Nagu teada oli Gustav II Adolf agar ja tuline protestandi usu kaitsja (võttis osa 30. a. sõjast, kus langeski.) Protestantismi ta toetas ka Eestis. Usuõpetajad, pastorid toodi esialgu Rootsist ja Soomest; pärast andis neid Tartu Ülikool. Kaua aega parandamata, poollagunenud kirikud remonditi, seati uuesti korda jumalasõna kuulutamiseks ja ehitati juure isegi uusi kirikuid. Rootsi riigimõisust anti pastoreile maad. Pastorite järelevalvamiseks seati sisse praostiamet; praostest kõrgeim vaimulik oli superintendent, Tartusse asutati ka konsistoorium.*)

Gustav II Adolphi uuendused parandasid talupoegade majanduslikku ja õiguslikku seisukorda. Eesti talupoegi pärisorjusest vabastada Gustav II Adolf ei suutnud. Orjus süvenes rohkem kui varem: 1. II. 1638. a. andis Adolf määruse, mille järgi kästi püüda põgenenud orje ja karistada neid.

Gustav II Adolphi järglased, ta tütar Christina (1632—1654) ja Karl X ei teinud reformikatsmeid Eestimaal. Mõisnike võim nende ajal üha suurenes. Ka Karl XI, kes astus 1660. a. troonile, lasi mõisnikel teotseda piiramatu vabadusega. Ta andis 1668. a. seaduse, mille järele kõik pärisorjast lapsed (kas isast või emast) tunnistati pärisorjeks. Samuti olid pärisorjad 1668. a. seaduse põhjal lapsed, kes leitud mõisniku maalt. Kui vaese linnakodaniku pere kasvas liiga suureks, ei jõudnud ta enam mõnda last toita ja saatis selle oma sugulase, pärisorja juure maale, sai see linnast tulnud laps automaatselt mõisniku pärisomanduseks — orjaks.

Reduktsioon ja vakuraamatute maksmapanu.

Karl XI, saades täieealiseks, võttis ette reformi, kuid mitte talupoegade, vaid Rootsi riigi huves. Riigi sissetulekud olid kehvad, riigikassas puudus raha. Hädaga Karl XI ot-

*) Vaimulik üleamasutis.

sustas redutseerida, võtta tagasi endised riigimõisad, mis kingitud mõisnikele või vaimulikele. Reduktsiooni läbiviimist Karl XI ajal takistas sõda Venemaaga.**) 1673—1680.a. jooksul teostus Rootsi siseriigis reduktsioon ikkagi. A. 1680 pandi mõisade tagastamise seadus maksma ka Liivi-, Eesti- ja Saaremaal. Eestis redutseeriti maid $\frac{3}{8}$, Liivimaal koguni $\frac{5}{6}$ üldterritooriumist. Reduktsiooni tagajärjel rikkus riigikassa tunduvalt. Nii ei viidud mõisade tagastamine läbi mitte talupoegade huves; nende seisukord raskenes. Mõisnikud katsusid talupoegadelt pressida välja viimase võimaluseni kõik, mida võis võtta talupoegadelt. Rootsi riik andis redutseeritud mõisad rendile enamasti endiseile omanikele — saksasoost mõisnikele. Mõisnik, kes tahtis saada oma rendimõisast endist kasu, kurnas talupoegi nüüd rohkem.

Karl XI aegu viidi lõpule ka Gustav II Adolfi poolt algatatud maadekatastreerimine. Riigi poolt määratud ametnikud käisid isiklikult talust tallu, mõõtsid ja pärisid maa suurust, nõudsid teateid maksu, tööloomade, elanike arvu kohta talus jne. Vastavalt arvati välja kohustised rahas. Seati sisse uue kindla mõõtüksusena 60. taalri väärtuslik adramaa. Tähtsa reformina võeti tarvitusele vakuraamatud. Sinna märgiti üles kõik talupoegade sunduslikud kohustused; rohkem, kui märgitud raamatusse, ei tohtinud mõisnik nõuda. Suutis talupoeg korjata enam vara, kui vaja maksumaksmiseks, võis ta jätta selle endale — ta sai juriidilise isiku õigusi. Talupojale anti pärandamisõigus. Kuigi talukoht ja maa kuulus mõisnikule, ei tohtinud see võtta talu pojalt, kes pärast isa surma hakkas juhtima talu; talupoeg muutus põliseks rentnikuks. Ta polnud enam olenev mõisniku tujukusest. Välja tõsta võis talupoega kohalt ainult kohtuga ja kuberneril loa. Väljatõstmise põhjus pidi olema aga tõestatud ja mõjuv.

Muutudes põliseks rentnikuks, paranes talupoegade seisukord. Suudeti koguda vara endalegi, kõik ei läinud enam mõisniku kukrusse. Mõned talupoegadest muutusid jõukaiks; see torkas kohe silma mõisnikele, ja peatselt esineti keeluseadusega „pillamise“ vastu. Määrati kindlaks kõigi lõbustuste ja pidupäevade suurus ja kestvus. Pulm võis kesta mitte rohkem kui 2 päeva, ühe adramaa omanik

**) Nimelt tungis isaar Aleksei Mihailovitsh 1656. a. suure sõjaväega Liivi. Sõda lõppes 1661. a. (Kärdla) rahuga, andmata olulisi tagajärgi.

võis kutsuda 16 paari pulmalisi, tohtis joota neid seadusega määratud määdul õllega jne. Kaasa tuua ei tohtinud pulmalised viina ega väärtasju.

Karl XI surmaga (1697) sai Rootsi troonile jälle alaealine (15 aastane), kuid energiline kuningas Karl XII. Tema ajaga lõppes Rootsi valitsuse aeg Eestis ja algas vene aeg.

XIV. pilet.

Vene-aeg Eestis.

Suur Põhja sõda (1700 – 1721), selle põhjused, tähtsamad momendid ja tagajärjed.

Suure Põhja sõja põhjuseks oli venelaste ammune soov vallutada Läänemeremaid, laiendades nii oma riigi piire kaubanduslikult tähtsa mereni. Vene keiser Peeter I (1689—1725) tahtis raiuda „akna Euroopasse“ — võita Rootsilt Eestimaa. Kindlaks võiduks arvas ta olevat paraja aja Karl XII troonileastumisel (1697). Noores kuningas ei lootnud leida Peeter I endale kuigi tugevat vastast. Päälegi muretses Venemaa endale liitlased Taani ja Poola kuningate näol. Poola polnud unustanud Altmargi rahu; Taani kuningas Friedrich IV soovis samuti Rootsi võimu nõrgenemist, helilitades lootust võita maid.

Nii tekkis kolmikliit Rootsi vastu. Seda kiirendas ja õhutas tegevusele Liivimaa mõisnik Johann Reinhold Patkul, Rootsi valitsuse tuline vastane. Karl XI aegu Patkul käis pärimas aru koos teiste mõisnikkudega Rootsi kuningalt mõisade redutseerimise asjus. Saatkond vangistati, kuna Patkul'il õnnestus põgeneda Saksamaale. Seetõttu muutuski Patkul rootsivastaseks. Tema kaudu Peeter I lootis abi ka Liivimaa mõisnikelt.

Sõda algas 1700. a. Karl XII näitas end osava diplomaadina ja energilise sõjamehena. Ta osavus seisis päämiselt kiires pääletungis vaenlasile. Ta otsustas tegutseda kiiresti, lüüa vaenlased ükshaaval. Tungis Taani ja sundis loobuma Friedrich IV Travendali rahuga sõjategevusest. Ilmus siis laevastikuga Pärnu, kust liiguti maad kaudu Tallinna poole. Teel asuvad talupojad pidid varustama sõjaväge moonaga. See ülesanne anti õieti mõisnikele, oma „armastusvääruses“ viimased sundisid aga kohustuse talupoegadele. Tallinnast sõjavägi liikus Narva suunas. Lugeses üle sõjaväge Rakveres, selgus, et Karl XII-dal on 8000 vilunut sõdurit ja 37

kahurit, venelaste umbes viis korda suurema sõjaväe vastu.*) Venelasiga põrgati kokku Pühajärve õõnesteel. Eesti talupoeg Stefan Raabe juhatas Rootsi vägedele teed Vene vägede küljele ja viimased löödi põgenema. Narva läheduses Lagena küla juures tekkis uus lahing 20. nov. 1700. a., ajaloos tuntud Lagena lahinguna. Iim oli soodus rootslastele. Kaarel XII väiksem vägi võitis. Venelased põgenesid üle Narva jõe. Vene vägede kaotuse põhjuseks oli puudulik vägede ülemjuhatus. See oli usaldatud välismaalasist kindralite hoole (prantslased ja sakslased). Umbkeelsed juhid ei mõistnud julgustada lihtsõdureid paanika tekkimisel. Põgeneti esimesel võimalusel, ainult üksikud polgud pidasid vastu mehiselt. Meeleolu languse tekitas ka tsaari enda lahkumine Narvast. Võidu tagajärjel Lagenas rootslased said palju vange, sõjamoona jne.

Nagu nähtub eelpooltoodust, Karl XII oli võidukas ja ta sõjavägi puhkas 1700—1701. a. Laiusel. 1702. a. alul Karl XII algas sõda Poola kuningas August II-ga, kelle väed olid tunginud juba Riiani. Karl XII läks oma vägedega üle Düüna jõe ja säält edasi, poolakate taganedes, Poola. Kõrvaldas säält August II troonilt ja määras asemele uue, rootsisöbralise.

Vahepääl Peeter I suurendas sõjaväge ja täiendas relvastust. Ta läks isegi nii kaugele, et lasi lõhkuda kirikukelli kahurite valmistamiseks. Vene vägi algas jälle aktiivset sõjategevust. Sheremejevile, Vene vägede ülemjuhatajale, anti luba käituda äärmiselt julmalt vaenlasega. Kasakad, kirgüüsid j. t. barbarid Vene sõjaväes olidki seks kohased. Nad ajasid lapsi piikide otsa jne. Önn vaheldus. Rootsi väed said lüüa korduvalt (Räpinas, Erastveres, Helmes j.m.). Tsaar ise tungis Ingerimaale. Jõudes Soome laheni, rajas ta 1703. a. Neeva jõesuhu Peterburi linna. 1704. a. tungisid venelased Tartu ja vallutasid viimase juulis. Ingerimaalt sissetunginud vägede poolt vallutati 20. augustil 1704. a. Narva linn. Karl XII otsustas tungida pääle Venemaale lõunapoolt. Võttis sõjakäigu ette Lõuna-Venesse, et pääseda säält Moskvasse. Pidas läbirääkimisi Ukraina kasakaiga, õhutasid neid Vene vastu mässule. Kasakate hetman Masepa lubas olla abiks ja tõstis mässu venelaste vastu. See sumbutati.

*) Vene vägi koosnes umbes 35—40.000 sõdurist.

Venelased ja rootslased kohtusid Poltaava linna all juunis 1709. a. Karl XII ootas abi Kuramaalt; see jäi tulemata; rootslaste väsinud vägi pidi sõdima suurearvulise Vene väega ja kaotas. Karl XII põgenes haavatult Türgi piiresse, kus õhutas türklasi sõjale Vene vastu. Pruti jõe ääres piiratigi sisse Peeter I väed 5 korda suurema Türgi väe poolt. Venelased palusid rahu, andes tagasi türklasile Aasovi mere ühes säälse kindlusega.

Kuna Rootsi jõud oli murtud, tungis Peeter I Eestisse. 1710. a. langes mitu linna. Riia kapituleerus 14. juulil umbes pääle 8 kuulist piiramist. Vene kindral Bauer vallutas 14. augustil Pärnu. 15. septembril vallutati kindral Bauer'i oberst Oernhelm'i poolt Kuresaare. Kindral Bauer ise tungis pääle Pärnu vallutamist Tallinna poole ja piiras viimase sisse. Tallinna elanikud olid enamuses rootsivaenulised sakslased ja linnakomandandiks Johann Reinhold Patkul'i sugulane Dietrich Patkul. Seega arusaadav, miks Tallinn alistus vastupanuta 29. septembril 1710. a. venelasile. Tegelikult lõppes Tallinna langemisega rootsi aeg Eestis. Sõda ei vaibunud aga veel niipea, ei lõppenud ka veel Karl XII surmaga. Karl sõdis koju jõudes taanlasiga, kes alustasid uuesti sõda, ja suri (1718. a.). Sõda lõppes alles Rootsi kuninganna Ulrica Leonora ajal, kes oli sunnitud tegema rahu venelasiga, kuna need olid tunginud juba Soome*) ja võitnud sääl mõned linnad. 3. detsembril 1721. a. tehti rahu Uusikaupunkis (Nystadis). Rahu tagajärjel sai Venemaa Viiburi, Ingeri, Karjala, Liivi- ja Eestimaa. Nii täitus venelaste ammune soov. 1721. a. , sõja lõppaastal, lõppes de jure **) rootsi aeg ja algas Vene valitsuse ajajärk.

Valitsuse vahetus meie kodumaal ei toonud eesti talupoegadele ei tulunduslikke, hariduslikke ega ka õiguslikke paremusi. Sõja aegne maalaastamine ja hiljemjärgnenud ikaldusaastad põhjustasid niigi vaeste talupoegade äärmise vaesumise. Kuna palju mõisu ja talusid hävines sõja ajal, kulus aastaid, enne kui jälle suudeti asuda intensiivsele põlluharimisele.

Vaesumine toimus samuti linnus. Varem õitsval järjel seisnud kaubandus ja tööstus (Tallinnas, Riias j. m.) sai raskesti parandatava hoobi. Hävines ka palju hooneid, mil-

*) Nimelt kuulus Soome tollal Rootsile.

**) Juriidiliselt, õiguslikult (mitte tegelikult).

vede ülesehitamine nõudis liigset kulu. Oli langenud palju inlasi. See avaldas masendavat mõju järelejäajaile.

Kooliolud olid pääle sõda võimatult viletsad. Peeter I käsuga (1711) mõisnikud kohustusid küll avama koole ja muretsema kooliõpetajaid, et talupoegade lapsed saaksid algharidust. Kuid kahjuks see käsk jäi tähelepanemata pea täiesti. Päälegi vaesenenud talupoegadel polnud huvi hariduse vastu, samuti ei hoolinud koolest vaesemaksjäänud mõisnikud.

Ka kirikuid hävines sõja ajal. Uute ehitamine oli vaesenenud rahvale pea võimatuks ülesandeks. Seega niigi nõrgal alusel seisnud usuelu ja moraalsus Liivis nõrgenes veelgi (eriti talupoegade seas).

Nagu näeme allpool, ei toonud uus (Vene) valitsus, vähemalt esialgu, ka mingeid õiguslikke paremusi talupoegade seisukorda.

Nii siis, nagu kuulsime, talupoegade elu, kogu Liivimaa käekäik, mis oli, vähemalt talupoegade suhtes, niigi äärmiselt masendav, muutus valitsuse vahetusel laastava ja pikaajalise sõja tagajärjel veelgi halvemaks.

XV. pilet.

Põllutulunduslikud olud XVIII. s.

Põhja sõdatõi kaasa talupoja tulundusliku, õigusliku ja haridusliku seisukorra äärmise halvenemise.

Kaubandus jäi kiratsema, ilusad linnad olid muutunud varemeiks. Tallinn, kaubanduslik keskus, kaotas oma tähtsuse Peterburiga võisteldes.

Maal oli seisukord sõja tagajärjel äärmiselt halb. Põllutulunduslike olude paranemine võttis aega mitukümmend aastat.

Mõisad jagunesid rüütli-, kiriku- ja riigimõisuks. Rüütlimõisad olid vabad igasuguseist maksest, nende omanikel — aadlil — oli aga mitmesuguseid õigusi (patronaadi-õigus,*) kõrtside- ja laatadepidamise ainuõigus jne.). Olgugi et rüütlimõisa maa jagati faktiliselt mõisa- ja talumaaks, kuulus siiski kogu maa mõisnikule. Kroonumõisad jagunesid samuti mõisa- ja talumaaks. Kirikumõisade sissetulekud läksid pastoreile. XVIII s. tekkisid juure linnamõisad,

* Kirikuõpetaja valimise õigus (jus patronatus).

mille maa jagati samuti mõisa- ja talumaaks (näit. Tallin-
nale kuuluvad Nehatu ja Koitjärve mõis.)

Mõisal polnud oma töösulaseid, mõisamaid haris talu-
poeg nagu enne Põhja sõdagi. Talupoegade mõisategu
jagunes kahte pääliiki: korraline ja abitegu. Korraline tegu
määrati kindlaks mõisniku poolt teatud ulatuses. Kui rootsi
aja lõpul adramaa omanik — talupoeg pidi tegema mõi-
sale 6 tööpäeva, suurendati XVIII s. teopäevade arvu 12-ni.
Talud jagunesid vastavalt teopäevade arvule. (Sagedamini
esinesid kolme- ja kuuepäevakohad). Kuuepäevakohal oli
2 sulast ja 2 vaimu; kolmepäevakohal 1—2 sulast ja 1
vaim. Korralise teona kuuepäevakoht pidi saatma mõisa
hobusemehe, kes oli mõisas aasta läbi, töötas esmaspäe-
vast laupäevani oma talu peremehe tööriistuga ja moo-
naga. Kuuepäevakoha omanik saatis veel suvel vaimu
mõisa, kes töötas jüripäevast mihklipäevani.

Abiteol polnud kindlat määra, mõisnik nõudis seda
oma vajaduste kohaselt, kibedamal tööajal (sõnnikuvedu,
heinaniit jne.). Kuuepäevakoht pidi saatma sõnnikuveoks 2
sulast hobuseiga, neile lisaks tihti vaimu. Talud andsid
abiteo alal mõisale kordamööda n. n. korratüdrukuid.
Nende ülesandeks oli mõisa karjatalitamine, seente- ja
marjakorjamine jne. Abiteol oli raske kohustusena voo-
rikäimine. Viimane toimus sadamalinnusse, kuhu mõisnik
saatis mõisa majandussaadusi. Talupoegadel tuli käia voo-
ris 2—5 korda aastas. Abiteo hulka kuulus veel viinapõ-
letamine ja linade ja takkude ketramine naiste poolt.

Päärahamässud (1784).

Teoorjuse kõrval lasus taludel andamite raskus. Kuue-
päevakoht pidi andma mõisale iga aasta 3 tündrit vilja, iga tünde-
ise sordist, 30—100 leisikat heinu, 10—30 kubu õlgi, ka-
namune, võid, puid ja vakuraha 15—18 kopikat. Need olid
talupoja kohustused mõisale; pääle selle pidi maksma ka
riigile. XVIII s. oli tuntud tolliviljamaks, mis toimus natuu-
ras. Katariina II valitsuse ajal (3. V. 1783. a.) pandi Liivi-
maa talupoegadele ka pärandusmaks, mis Sise-Venes oli
maksvusel juba Peeter I ajast. Maks kõikus 60—80 kop.
vahel iga meeshinge kohta. Päärahamaksmisel mõned ta-
lupojad arvasid, et kuuluvad nüüd ainult kroonule, ja tõr-
kusid tegemast abitegu ning maksmast pääraha mõisnikele.
Talupoegade keskel tekkisid rahutused. Karulas karistati

tõrkujaid „kadalipuga“. Räpina talumehed pörkasid kokku tõrkujatele vastusaadetud sõjaväega. 5 talupoega sai surma teised haavata. Rahutuste tagajärjel saadeti Peterburist 2, senatorit*) uurima kohalikke olusid.

Need leidsidki väärnähteid mõisnikelt pääraha sissenõudmises, ja rüütelkonnalt nõuti nüüd talupoegade maksude õiglast määramist mõisnike poolt.

Õiguslikud ja hariduslikud olud XVIII sajandil.

Rootsiaegiste kaitsemääruste tühistamisega mõisnik võis kasutada XVIII s. talumaad oma soovil. Vakuraamatud kaotasid oma sundusliku iseloomu; talupoja isik jäi mõisniku omanduseks, kogu ta elu olenes mõisniku tujust ja tahtest. Talupojal puudus vallasvara; mõisnikud tarvitasid julmalt oma kodukari-õigust; talupoegadel polnud kaebeõigust mõisniku suhtes, ta oli sunnitud alistuma parafamatult. Talupoegade halvast õiguslikust seisundist annab selgust n. n. „Roseni deklaratsioon“, mille saatis parun C. v. Rosen 30. nov. 1739. a. Liivimaa õuekohtule. Siin seletas Rosen, et talupoeg kuulub härrale ihu ja hingega; mõisnikel olevat vanade eesõiguste põhjal täielik jus vitae et necis**) talupoegade üle, ainult oma vabal soovil rüütelkond olevat loobunud sellest õigusest. Talupoeg ei tohi koguda vallasvara. Mõisnikul on piiramata võim talupoja karistamisel. Puudus ainult õigus karistada surmamõistmisega; seda võis teha riigivalitsus.

Niisugune oli talupoja seisukord. Katariina II ülesandel, kes õppis tundma 1764. a. Liivimaa reisirjal talupoegade armetut seisukorda, esitas kohalik kindralkuberner George v. Browne Liivi maapäevale rea ettepanekuid talupoegade seisundi parandamiseks. Rüütelkond lükkas tagasi ettepanekud, öeldes, et Liivi talupojad on pärisorjad Rooma õiguse järgi. Browne'i päälekäimisel võeti vastu siiski osa ettepanekuid ja kindralkuberner kinnitas maapäeva otsused 12. IV. 1765. a. Nende otsuste põhjal 1) talupoeg võis koguda vallasvara; 2) võis teha viimasega, mida tahtis, kuid seisis mõisniku eestkostmise all; 3) ihunuhtlust tarvitatati mõõdukalt (mitte üle 30 paari kepihoobi); 4) talupo-

*) Raehärra.

**) Õigus elu ja surma üle.

jale anti õigus kaevata isiklikult ja üksikult mõisniku päälja 5) talupoja maksud pidi määratama kindlaks. 1765. a. maapäeva otsused ei annud soovitavaid tagajärgi; kuna valitsus ei seganud end enam asjasse, jätsid mõisnikud otsused vaid paberile.

Uusikaupunki rühulepinguga (1721) kindlustati evangeeliumi usule täielik puutumatus. Ehitati üles lagunened kirikuid, määrati uusile kogudusile uued õpetajad, kes olid aga tihti kõlvatute elukommetega.

Rahvas ei saanud aru kirikhärrade vigasest keelest, ei pooldanud pastorite valjust ja kombeid ning võõrdus aja-jooksul kirikust. Seepärast on arusaadav, miks Liivi- ja Eestimaal XVIII s. levis herrnhuti ehk vennastekoguduse liikumine, mis sai alguse 1729. a. 1737. a. vennastekoguduse juht krahv Zinzendorf käis Liivis ja leidis sääl laialist poolehoidu. Liikumine läi läbi eeskätt talupoegade keskel. Lihtne ja arusaadav „vendade“ kõne oli neile eelistatum kirikhärrade omast. Iga vennastekoguduse „vend“ oli üheõiguslik teisega. Säärane demokraatlikkus meeldis äärmu-seni piiratud vabadusega talupoegadele, millega ongi seletatav liikumise populaarsus. Tagajärjena võis märgata elukommete paranemist: kadus või vähenes joomine, vargus jne. Kuna vennastekoguduse tegevus oli konkurent-siks luteriusu kirikule, tehti viimase kaebamisel vennasteko-gudusile 1743. a. vägivaldne lõpp Elisabeth Petrovna poolt.

XVIII s. 30. aastail kirikuvalitsus hakkas nõudma noorilt armulaualetulijailt lugemisoskust. Viimase õpetamine jäi kõstrikooli (leerikooli) ülesandeks. See kool ei annud soovitud tulemusi. 1765. a. Liivi maapäeval kindralkuberner Browne nõudis rahvakooli-olude reforme. Maapäev nõudiski siis viibimata kõstrikoolide asutamist sinna, kus need veel puudusid. Asutati veel uus koolitüüp: mõisa-ehk külakool. Õpetajaiks külakoolesse määrati harilikult kidura tervisega (füüsiliseks tööks kõlbatud) talupojad, kes oskasid ise vaevalt lugeda. Koolide järevalve jäi kirikuõpetajate hoole. Liivimaa eeskujul viidi ellu külakoolka Eestis 60. a. lõpul, see andis aga veel vähem tagajärgi kui naaberkubermangus. Ka linnakoolide seisund, mis oli muutunud õige viletsaks Põhja sõja tagajärjel, paranes samuti vaevu, olgugi, et kiireloomulisemalt, kui seda märgata võis eelmainitute juures.

Valgustusaja filosoofia sundis võtma harutusele talu-

rahva seisundi küsimuse XVIII s. lõpul. Lääne-Euroopas lahtipuhkenud valgustusaja ideed jõudsid ka Liivi- ja Eesti- maale. Nende ideede levitajaks olid Saksamaal õppinud ballflased-pastorid. Üks niisuguseid oli Johann Georg Eisen v. Schwarzenberg (1717—1779), kauaaegne Torma-Lohusuu pastor. 1764. a. ilmus ta kirjutis pärisorjusest, kus ta selgitas viimase kahjulikkust. Schwarzenberg'i arvamise järgi arendab pärisorjus eestlasis laiskust, hoolimatust ja joomist. Et kaotada need pahed, vabastatagu talupojad pärisorjusest. Veel nõudis Schwarzenberg talupoegadele maapärendamise õigust. Kõiki mainitud uuendusi ta soovitas viia ellu mõisnike algatusel.

Teine silmapaistvamaid valgustusaja ideede levitajaid Eestis oli Heinrich Johann v. Jannau (1753—1821), Laiuse kirikuõpetaja. 1786. a. ilmus ta „Pärisorjuse ajalugu“, kus ta soovitas kindlustada talupojale tema eluase, avaldada seadused rahvakeeles, normeerida täpsalt vakuraamatud jne. Jannau rõhutas iseäranis hariduse vajalikkust talupoegadele. Ta ei soovinud siiski pärisorjuse kadu.

Ka Saksa publitsist*) J. Chr. Petri (1762—1851), kes tegutses 20 aastat kodukooliõpetajana Eestis, kirjutas eestlaste raskest seisundist. Garlieb Merkel (1769—1850), kirikuõpetaja poeg, hiljem viljakas kirjanik, sai valgustusaja ideede levitajaks Eestis XVIII s. lõpul. Oma populaarsemas, 1796.a. Leipzigis ilmunud kirjatöös „Lätlased, eriti Liivimaal, filosoofilise sajandi lõpul“ käsitas Merkel talurahva viletsat seisukorda, mõisnike omavoli ja esines suure vaimustusega talurahva kaitsjana. Nõudis pärisorjuse kadu. Selle teostamiseks määratagu umbes 5a-ne tähtaeg. Nõudis ka põlist omanduseõigust. Merkel nõudis rea uuendusi: 1) inimeste müügi lõpetamist; 2) ihunuhtlusele piiripanemist; 3) talupoegadele nende eluaseme ja pärandamisõiguse kindlustamist.

Humaansed ideed avaldasid mõju mõisnikkonnas. Vabahärra Schoultz tegi katset anda talupoegadele eraõigused Liivimaal. A. 1764 ta pani need maksma oma Asheradeni ja Römenshofi mõisas. Schoultz võttis tarvitusele pääasjalikult rootsiaegsed kaitsemäärused. Liivimaa aadel aga nägi hädaohtu selles, ja uuenduste tegemise tõttu Schoultz oli sunnitud lahkuma maanõuniku kohalt.

*) Selskonnahuvesse puutuvate ja riigiõiguslike küsimuste käsitleja (kirjanik, ajakirjanik).

Vigala parun B. J. v. Uexküll pani maksma esimesena Eesti talurahva eraõigused. Siin jäi talupoeg pärisorjaks, kuid sai piiratud pärandamisõiguse, õiguse omandada valdasvara ja kaebeõiguse mõisniku vastu. Maksud määrati kindlaks vakuraamatuis. Asutati ka talupoegadest koosnev kogukonnakohus. Paar aastat hiljem parun v. Stackelberg pani maksma Vigala eraõiguse mõningate muudatustega oma Halliku ja Rava mõisas (järvamaal). XVIII s. lõpul parun v. Toll (Harjumaal) andis juba paremad eraõigused. Talupoeg muutus pärisorjast sunnismaiseks; sai pärandamisõiguse. Piirati kodukari-õigust 5 kepihoobile; kohustused määrati kindlaks mõisa vastu ja talupoeg sai kaebeõiguse. Kutsuti ellu ka kogukonnakohus, kuhu määrati kohtunikeks talupojad nende omavaheliste arusaamatuste lahendamiseks. Viimane talurahva eraõigus pandi maksma Eestis 1801. a. Virumaal, Kandle mõisas, Löwis of Menar'i poolt.

Talurahva olukorra parandamise küsimus jäi soiku rüütelkonnas alates 1765. a. maapäevast. Kuid eraõigusi andvad mõisnikud ergutasid teisi nõudma uuendusi. 1792. a. astus kokku Liivi järjekordne maapäev, kus talurahva seisundi reformimise küsimus ei leidnud poolehoidu enamuse poolt. Küsimust kaalutleti uuesti 1795. a. maapäeval. Rantsna mõisa omanik Fr. v. Sievers oli siin silmapaistvaim uuenduste läbiviijana. Aastal 1796 ja 1797 arutati kahel erakordsel maapäeval talupoja olukorra parandamise küsimust ja võeti vastu rida otsuseid. Need toetusid üldiselt 1765. a. maapäeva otsuseile. Piirati mõisnike õigust talupoegade müügi suhtes. Neid võis müüa ainult Liivi mõisnikele ja üks kord. Piirati kodukari-õigust. Jäi maksma talupoja kaebeõigus mõisniku vastu. Laiendati ka talupoegade omandamisõigust. Viimased võisid müüa nüüd oma valdasvara, sunduseta teatada sellest mõisnikele. Veel keelati talumaade mõisastamine ja talupoegade väljatõstmine talust. Olulisemaks uuenduseks oli maksude ja kohustuste kindlaksmääramine vakuraamatuis. Eelmainitud (maapäevade) otsused esitati Paul I-le, kes jättis need kinnitamata.

1795. a. detsembris kutsuti kokku maapäev ka Eestis. Sääli tõotati välja umbes samad põhimõtted, mis Liivimaa maapäevil. Rüütelkond aga ei teinud teatavaks otsuseid talurahvale ja need jäid n. õ. ainult paberile. Vaatamata maapäevade otsuseile, jäi talurahva seisukord endiseks.

Talurahva olukorra parandamine

Aleksander I ajal.

Mõisnikud, et hoiduda noore, võrdlemisi vabameelse keiser Aleksander I (1801—25), kes oli tutvunenud venetalupeja üldise viletsa seisundiga, omaalgatusest uuenduste läbiviimisel Liivi- ja Eestimaa, kuna kartsid nende radikaalsust, kutsusid ise ellu rea võrdlemisi vabameelseid uuendusi, mis sisaldasid kahjuks aga mõningaid kaunis olulise tähtsusega puudused ega toonud seega talurahva seisundi täiemääralist paranemist.

Eestimaa rüütelkonna päamehe Georg v. Berg'i algatusel kutsuti kokku 1802. a. suvel Eesti maapäev. Säält tõotati välja eelmainitud uuendusi sisaldav, regulatiivi *) nime kandev uus seadus, mis kinnitati Aleksander I poolt 25. septembril 1802. a. Regulatiiv algas sõnaga „Iggauks“ ja on tuntud selle nimetusega; selles korraldi samu otsuseid, mis anti 1765. a. ja 1795. a. maapäevil; nüüd aga pandi maksma need seadustikuna. Valla- ja kihelkonnakohtud, kui regulatiivi tähtsaim saavutis, kutsuti ellu uuesti mõisnike omavoli tõkestajaks talupoegade suhtes.

Vallakohtud koosnesid mõisniku poolt määratud talupoegadest. Nad arutasid talupoegade omavahelisi asju ja otsustasid ka mõisahärralt esitatud kaebusi. Mõisnikel polnud õigust tõsta välja talupoegi talust vallakohtu nõusolekuta.

Kihelkonnakohtud koosnesid vaid mõisnikest: kahest kiriku eestseisjast ja kohaliku kihelkonna mõisnike seast valitud liikmeist. Talupoeg võis kaevata viimases mõisniku pääle.

Talupoegade kohustused mõisa vastu jäid kindlaks määramata „Iggauhes“. See oli ta puudusi. Aleksander I rõõmustus regulatiivist ja kinnitas tasuks mõisnikele oktoobris 1802. a. mõisnike krediitkassa põhikirja. Krediitkassa töötas riigi pikaajaliste laenude toetusel ja päästis pankrotist väesenevad Eestimaa mõisnikud.

Eesti maapäev oli jõudnud ette oma regulatiiviga Liivimaa omast. Liivimaa liberaalse aadlijuhi Friedrich von Sievers'i ja Tartu ülikooli prorektor G. Fr. Parrot'iga eesotsas

*) maksukoormusi korraldav määrus, juhe,

moodustati keisri korraldusel Tartu komisjon Liivimaa talupoegade seisundi parandamise ettepanekute väljatöötamiseks. Sievers esitas Aleksander I-le reformide kava, mis anti läbivaatamiseks 1803. a. Liivi maapäevale, kes lükkas tagasi osa uuendusi. Aleksander I andis maapäeva otsuse erikomisjoni kätte. Alles 20. II. 1804. a. keiser kinnitas Liivimaa talurahvaseaduse, „Seadused Maarahva pärrast antud, kes Livlandi Gubermenti vallitsusse all ellavad“, komitee poolt esitatud kujul. A. 1809 anti seadusele rida täiendusparagrahve. Liivimaa 1804. a. regulatiiv andis talupojale isiklikke õigusi; talupoeg pole enam asi; talle kindlustati omanduseõigus; ta kohustused määrati kindlaks. Kodukari-õigus jäi püsima, ainult kepihoopide arvu vähendati 15-ni.

Liivimaa 1804. a. regulatiiviga pea ühel ajal ilmus 1804. a. veebruari-märtsi Eesti maapäeval pääle ägedaid vaidlusi uus regulatiiv, mis kinnitati keisri poolt 27. augustil.

Eesti talurahvaseadus (mainitud uus regulatiiv) avaldati sama aasta sügisel eesti keeles kahes osas: 1) „Eestima Tallorahva Seadus“ ja 2) „Eestima Tallorahva Kohtoseadus ehk Vallakohto kässoraamat“.

v Regulatiivi põhjal said talupojad õiguse omandada allasvara ja kaevata mõisniku — oma isanda — pääle.

Kuid siiski üldiselt jäi Eesti talurahva seisukord palju halvemaks kui Liivis, sest talupojad jäid siin endiselt kinnitatuks maa külge; mõisnikud võisid müüa neid maata ja tõsta välja talust. Samuti talupojad jäid ilma õigusest evida kinnisvara. Ka mõisnike kodukari-õigust piirati vähem kui Liivis. Neile jäi õigus karistada talupoegi 30-ne kepihoobini.

Talupoegade kohustused mõisa vastu määrati kindlaks vakuraamatuis, kuid ei võetud selle aluseks maa väärtuse üldist hindamist, sest mõisnikud kartsid põhjendatult, et maa üldise mõõtmise ja hindamise läbiviimine on seotud neile suurte kuludega, mille tagajärjel loomulikult järgnevate üldiste normide maksmapanekuga väheneb tunduvalt talupoegadelt saadav maksukoorem, s. o. mõisnike sissetulek, jätsid aga siiski talupoegadele võimaluse nõuda soovikorral oma maa mõõtmist ja hindamist eraldi (s. t. üksikult), sest see oli neile (mõisnikele) ennem kasulik kui kahjulik. Kuna varem rootsiaegiste seaduste järgi talupojad tegid tööd mõisale kas kaks, kolm, neli või kuus päeva nädalas, see olenes talu suurusest (kas kahe-, kol-

me-, nelja- jne. päevakoht), lisati nüüd uute mõõtmiste tagajärjel tegu juure, sest maad oli rohkem ega arvestatud talude reaalsest väärtust. Seega ei muutnud 1804. a. regulatiiv talupoegade seisukorda kuigi palju paremaks, vaid ümberpöörduvalt, kohati koguni halvemaks.

Tingitud püsivast raskest seisukorrast ja umbusaldusest mõisnike vastu, tekkisid kohati talupoegade rahutused juba siis, kui seadus oli tõlgitud vaevalt eesti keele. 1805. a. sügisel Kose-Uuemõisa teosulased tõrkusid peksmast rehte, millega sai aluse seeaegne tõsisem rahutus. Mõisnike vastu valitsev umbusaldus sundis talupoegi arvama, et need (mõisnikud) on võltsinud keisri regulatiivi. Seaduse eestikeelsele osale oli kirjutatud „Moisavannemattest noutud“ — see oli nende arvates selge tõendus, et seadus pole keisrilt. Päälegi teati olevat kõigil keisri poolt antud käskudel iga kolme rea järgi ta allkiri ja pitsat (üks must ja kaks punast).

Kuna regulatiiv polnud keisrilt, siis talupojad arvasid, et ei tarvitse ka käia selle järgi. Alul manitseti tõrkujaid, hiljem, kui nurin kestis ikkagi, tuli Kose-Uuemõisa suurem sõjaväesalk. 2. oktoobril tekkis kokkupõrge 400 mehelse talupoegade jõugu ja sõjaväe vahel; talupoegadest sai surma 6, haavata 14, sõdureist langes komandopäälük ja allohvitser. Rahutuste lõppedes, alati valju juurdlust süüdlaste leidmiseks ja karistamiseks.

Rahutused Eestis juhtisid Vene keskvalitsuse tähelepanu siinseile sündmusile. Jõuti arusaamisele, et regulatiivid on puudulikud (iseäranis Eestis). Ka mõisnikud, nähes lõppeks olevat endid uute seadustega liig seotud, polnud rahul viimaseiga. Talupojad, kes pannud suuri lootusi uusile seadusile, ammugi mitte. Siis Aleksander I nõudis regulatiivide ühtlustamist (Eestis ja Liivis).

Mõisnikud, juhituna Adam Smith'i tulundusteooriast ja teravast rahavajadusest, lootsid uute seaduste loomisega, mis võimaldaksid raharendi maksmapanu ja talumaade võõrandamist (see oli praeguste seaduste järgi võimatu, vähemalt Liivis), tervendada oma rahalist seisukorda. Leidsid ka vasturääkijaid, konservatiivseid mõisnikke, kes nägid pärisorjuse kaotamises ilmajäämist oma poliitilise mõjuvõimu olulisemast alusest.

Talurahva vabastamine pärisorjusest (Eestis — 1816. a., Liivis — 1819. a.) ja selle tagajärjed.

Aleksander I oli tegevuses välispoliitiliste ülesannetega Napoleon'i sõdade tõttu (1805—07) ja tal polnud aega seepärast Eestimaa asjade korraldamiseks. Päälegi oli tollal siseministriks krahv Kotšubei, kes oli hääs vahekorras balti aadliga. 1807. a., sõja lõppedes, sai siseministriks mõisnikele vähemsõbralik vürst Kurakin, ja nüüd algasid uuen-dused. 1809. a. kutsuti ellu Peterburis Eestimaa talurahva seisukorra parandamise komitee, mis pidi määrama täpsalt kindlaks pääle muu ka talupoegade kohustised mõisa vastu. Aleksander I esitas komitee poolt väljatöötatud regulatiivi põhimõtted Eesti maapäevale, nõudes kõigi talumaade üldist hindamist ja kohasema regulatiivi väljatöötamist. A. 1810 erakordselt kokkukutsutud Eesti maapäev algatas pärisorjuse kaotamise küsimust. Tuletati meele, et talupojad on vabad paljudes kohis Euroopais, ja leiti, et on aeg teha sama meilgi. Veebruaris 1811. a. Eesti maapäev võttiski vastu talupoegade pärisorjusest vabastamise üldised põhi-mõtted, mis kinnitati märtsis keisri poolt.

Eelnõu läbivaatamiseks moodustati 1812. a. segakomis-jon, mis koosnes viiest mõisnike poolt valitud ja neljast keisri poolt nimetatud liikmest. Komisjon, mille esimeheks sai energiline, talupoegade suhtes hääsoovilik Eestimaa kind-ralkubener Oldenburgi prints August, ülesandeks oli töö-tada välja uus talurahva seadustik. Komisjoni tegevust takistati aga Venemaale tunginud Napoleon'i poolt. 1813—14. a. on Euroopa vabadussõjad, ja alles Viini kongressi aegu prints August, vabanenud sõjategevusest, võis asuda tööle innukalt uuesti segakomisjonis. Valmineski seaduse-eelnõu. Maapäev kiitis selle hääks, samuti riiginõukogu, ja seadus kinnitati keisri poolt 23.V.1816. a. Jaanuaris 1817. a. kuu-lutati Tallinnas välja avalikult seadus, mis jagus kahte ossa : „Eestimaa Tallorahva Seadmiised“ ja „Eestimaa Tallorahva Kasso-Ramat“. *) 1816. a. seadusega mõisnik loobus õigu-sest talupoja isiku üle, kuid seejuures suurenes tema täieliku maaomandamise õigus.

Kuramaal kaotati pärisorjus a. 1817. Ka Liivimaal võeti ametlikule arutusele talurahva pärisorjusest vabasta-

*) Seaduse tõlkis eesti keele pastor Holtz.

mise küsimus. Leidus mehi (neist silmapaistvaim Urvaste mõisaomanik Ludvig v. Samson-Himmelstierna), kes pooldasid pärisorjuse kadu. Aga oli ka vastupidiselt mõtlejaid. Mõõduandvaks sai siin tolleaegse Liivi kindralkuberneri, itaallase Philipp Paulucci tahe, kes ilmudes 1818. a. maapäevale nõudis pärisorjuse kaotamist, lubades lahkuda vastasel korral ametist. Siis maapäev nõustuski ja keiser kiitis hääks (13.VI.1818. a.) viimase eeltööd, mis anti lõpulikult väljatöötamiseks maapäeva poolt valitud komisjonile, kes võttis üldjoonis seaduse-eelnõu aluseks 1816. a. Eestimaa talupoegade vabastamise seaduse põhimõtted, ning detsembril 1818. a. Liivi maapäev võttis vastu mainitud seaduse-eelnõu. Keisri poolt kinnitati Liivimaa talurahvaseadus („Lihvlandi-ma Tallorahva Seadus“) 26.III.1819. a. Seadus oli maksev ka Saaremaa kohta. Eesti keele tõlkis seaduse O. V. Masing.

1816. a. ja 1819. a. seaduseiga mõisnikud andsid talurahvale isiku- ja liikumisvabaduse; kodukari-õigus jäeti. Kogu maa tunnistati mõisniku omaks; talupojad jäid samahästi kui linnupriiks. Endised vakuraamatud kaotati, maad anti talupoegadele vabalepingu põhjal. Uute seadustega jagati talupojad kogukonniks mõisade järgi. Kogukonnast talupojad said liikuda välja, kui tõestasid, et pole võlgu mõisnikule, kogukonnale ega riigile. Ühtlasi talupoeg pidi nõutama loa teiselt kogukonna mõisnikult, kuhu ta soovis minna.

Kogukonnaasju arutas ja otsustas üldkoosolek. Seda võis kutsuda kokku mõisniku loal. Kogukonna otsused kinnitati samuti mõisniku poolt. Eestimaal oli igal kogukonnal vanem-talitaja, valitud peremeeste hulgast ja iga 100 liikme kohta abitalitaja. Nende kõrval oli veel 3 eestseisjat (2 peremeest ja 1 sulane).

Liivimaal juhtisid kogukonnaasju 2 võõrmündrit. Ametiaeg kestis nii talitajal kui võõrmündril 3 aastat. Nende ülesandeks oli valvata kodukorra, kroonumaksude õiendamise, kogukonna varanduse järgi jne. Kogukonna ametnike juhtida oli ka magasiait ja vallalaegas.

Pääle vallakogukonna ja selle omavalitsuse seati sisse uued kohtud ja politseiasutused. Eestis kaotati vallakohus. Kõigisse kihelkonnisse tuli uue kohtuna kogukonnakohus, kus mõisnik oli eesistujaks ja kaasistujaiks 2 talupoega. Kogukonnakohtu otsuste eesti keele protokollijaks oli kohalik pastor. Kui nõudeasja väärtus oli üle 20 hõberubla, või

tahtis talupoeg kaevata mõisniku pääle, pidi ta minema kreiskohtusse, milliseid oli Eestis kolm: 1) Harju-Järva-, 2) Viru- ja 3) Läänemaal. Kreisikohtu eesistuja ja 2 kaasistujat olid mõisnikud, pääle nende veel 2 kaasistujat-talupoega. Otsus toimus saksa keeles. Nõudeasju, mille väärtus oli üle 100 rubla, otsustas ülem-maakohus.

Vallakohus jäi püsima Liivimaal 1819. a. seadusega: talle anti vaid täpsamad normid. Kohtuistungid pidajaks olid talupojad, asjaajamine sündis „maakeeles“. Lõplik oli vallakohus 5 rb. nõudeasja väärtuse juures. Vallakohtud asusid mõisus. Teise-astme kohtuks oli kihelkonnakohus, kus mõisnik oli esimeheks ja kaasistujaiks 3 taluperemest (lõplik 10 rb.).

Kreisikohus oli kõrgemaks kohtuks. Neid oli Liivi manermaal neli ja üks Kuresaares (lõplik 50 rb.). Eesistujaks oli mõisnik ja kaasistunikeks 2 talupoega.

Kõrgeim revisjonikohus oli Liivis Liivimaa Õuekohtu talurahva asjade departement. *)

Politsei ülesandeid Eestis teostas kogukonna talitaja ühes abilisiga. Tal oli õigus karistada ihunuhilusega (kuni 40 kepih.), kahepäevase vangistusega ja rahatrahviga. Kogukonna talitaja allus mõisapolitseile, kelleks oli mõisnik ise või valitseja. Mõisnik võis kõrvaldada ametist ajutiselt kogukonnaametnikke. Järgmiseks kõrgemaks politseiasutiseks oli kihelkonnapolitsei, mis koosnes haagikohtunikust ja kahest kohalikust mõisnikust, ja allus kubernerile.

Maapolitsei asutisina tegutsesid haagikohtunikud, arvult 11.

Liivimaal täidab esimese-astme politsei kohuseid kogukonnakohus. Teine aste on mõisapolitsei, siis kihelkonnapolitsei ja lõppeks maapolitsei (asus linnas sillakohtute käes).

1816. a. ja 1819. a. seadusiga jäi mõisnikele kodukari-õigus. Isiklikult vaba talupoeg, olles mõisas tööil, allus ka mõisniku kodukari-õigusele. Eestimaa mõisnikel oli õigus karistada talupoegi (kuni 15 kepihoobini, alaealisi, naisi ja nõrga tervisega inimesi kuni 30 vitsahoobini. Liivimaal mõisnik võis jagada 15 kepihoopi kaetud ihule; seepärast Liivi teosulased riietusid kasukaisse ja nahkvestesse, et peks tunduks pehmem).

Kodukari-õigus jäi püsima XIX s. II pooleni.

*) Osakond (departemang).

Talupojad ei vabanenud pärisorjusest kohe pääle seaduste ilmumist, vaid järk-järgult. Seadus hakkas maksma täieliselt alles 1831. a. 14 aastat läks aega ettevalmistusiks ja talurahva eriliikide (peremehed, mõisarahvas, vabadikud) lõplikuks vabastamiseks. Talupoja liikumisvabadust piirati lahkumise keeluga oma kubermangu piirest. Kubermangust võis lahkuda ainult siis, kui säääl oli 140.000 meeshinge (talupoega), ja linnusse võis asuda, kui kubermangus oli 120.000 meeshinge (talupoega). Talupoja liikumine kogukonnast teise võis toimuda vastava passiga, mille andjaks oli kohalik mõisnik.

Järk-järguliselt laienevat liikumisvabadust tarvitas palju talupoegi. Nüüd tekkis sekeldusi nimedega. Harilikult nimetati talupoegi ja ta kodakondseid talu järgi, kus nad elasid või teenisid. Uue seaduse järgi pidi viidama lõpule kõigis Liivimaa osis liignimede („priinimede“) andmine. Neid ei tohtinud muuta. Antud nimed jäid esialgu vaid paberile, alles pikapääle harjuti nende tarvitamisega.

1816. a. ja 1819. a seaduste lõplik maksmahakkamine mõjus küll moraalselt, kuid tulunduslikud olud jäid üldjoonis endiseks. Talupoja töö mõisale jäi, see kujunes teorendiks. Rendiliiki nimetati nii siis teorendiks ja vastavat ajajärku teoorjuse-ajaks, mis algas 1816. a. (1819) ja lõpes 1863. a.

XVII. pilet.

Teoorjuse-aeg Eestis.

Talupoja pärisorjusest vabastamisega tunnistati vabaleping mõisniku ja talupoja vaheliste suhete aluseks. Mõisnik võis määrata tingimused oma äranägemise järgi ja maata talupoeg oli sunnitud nõustuma.

Tarvituselevõetud teorent oli nii talupojale kui ka mõisnikule sobivaimaks rendimaksu aluseks. Mõisnik oli harjunud kasutama oma põldude harimiseks talupoegi ja nende inventari. Teoorjuse-aegne kohapidaja sõlmis mõisnikuga lühiajalise rendilepingu. Ta ei soovinud pikaajalist renti, kartes, et mõisnik orjastab uuesti tema sellega. Mõisnikud, soovides tõsta renti vajaduse korral, pooldasid samuti lühiajalist rendilepingut (kestvus 2–3 a.).

Lühiajalise rendilepingu sõlmimisega kadus aga talupoja huvi maa vastu. Kartusest seda varsti kaotada, ei harinud ta põlde hoolega, jättes elamud korratusse jne. Ta

kurnas maad viimse võimaluseni, et saada sellest enam tulu. Üldiselt talupojad vaesenesid.

Vaesenemisele aitas kaasa uute põllukultuuride levimine mõisus *) ja talumaade hulgaline mõisastamine.

XIX s. 20—30. aastail valitses mõisus põllutulunduslik kriis, sest viina eksport Venne, kui mõisnike suur tuluallikas, vähenes tunduvalt. Vene turg ei vajanud enam Baltimaade viina, kuna Sise-Venes valmistati seda nüüd odavamani. Seepärast, ja ka viljahindade languse tõttu mõisnikud vaesenesid. Et parandada seisukorda, mõisnikud otsustasid minna üle uuele põllusüsteemile, mis oli levinud XVIII s. lõpul ja XIX s. alul Lääne-Euroopas. Saksa õpetlane Albrecht Thaer (surn. 1828. a.), lähtudes seisukohalt, et ühed taimed vajavad toitumiseks ühesugust, teised teistsugust maapinda, soovitas mittepõllusüsteemi ja võtta juure kartuli- ja ristikeinakasvatuse. Thaer rääkis ka karjanduse edenemise kasust, pannes rõhku eriti lambakasvatusele ja soovitas viimast eriti Liivis.

Eesti ja Liivi mõisnikud otsisid väljapääsu meriinolamaste kasvatamisega. A. 1832 oli Eestimaa mõisus 34 meriinolamba karja, 1841. a. aga juba 134 karja ligi 100.000-nde lambaga. Lambakasvatus andiski soovitud tagajärgi, kuna vill leidis hulgalist tarvitamist kohalikes kalevivabrikuis (Kärdlas, Sindis, Tartus, Riias) ja veeti veel päälle selle eksportkaubana välismaale. Ka müüdi lambaid kõrge hinnaga Sise-Venne Lambakasvatus nõudis paremaid karjamaid, sest lambad tarvitasid toiduks peent heina ja hobuseile jäi vaid ristikehein.

XIX s. 30—50. aastail pandi rõhku ka Lääne-Euroopa kultuuritõuliste veiste kasvatamisele. Kartuli- ja ristikeheina kasvatamine võimaldas ülemineku 7—9 põllusüsteemile. Uue põllusüsteemiga ja karjakasvatamise edendamiseks töusis mõisnike jõukus. Mõisnikud vajasisid nüüd enam maapinda nii karjanduse arenemise kui ka kartuli- ja ristikeheina kasvatamise tõttu. Seepärast algas talumaade mõisastamine. Paljud talud, mis asusid mõisamaade piiril, tihti ka keskel, takistasid seega viimaste hädavajalikku laiendamist, võõrandati. Tuli ette juhtumeid, kus lammutati terved külad ja loodi nende asemele uued karjamõisad. 1819—46. a. mõisastati näiteks Lõuna-Eesti neljas mandrimaakonnas 2,9% kogu talumaast.

*) Uute põllukultuuride tõttu raskenes talupoegade lõõ mõisule.

Mõisastatud talude majapidamine hävines. Talupojad jäid kas täiesti maata või paremal juhul anti neile uued kohad, kas metsa alla või sooservale. Uusil asunikel tuli võidelda sääli suurte raskustega. Kohilejääetud talupoegadele tõi maade mõisastamine samuti suuri raskusi. Oma põllumaid suurendanud mõisnik vajas rohkem tööjõudu; sooserval loodusega võitlevat asunikku ei võinud ta paratamatult sundida rohkem, kui see jõudis — nii pidid tegema kogu mõisatöö päämiselt kohilejäänud talupojad.

Talurahva töökoorem suurenes samuti uue põllukultuuri tõttu. Ristikheinakasvatamine nõudis kaks korda suuremat tööjõudu kui lihtne heinatöö. Kartulivõtmise sügisel ja panipaigusse asetamine nõudis samuti lisatööjõudu. (Prof. Hans Kruus'i arvates nõuab ühe vakamaa kartuli kasvatamine kolm korda rohkem tööd kui ühe vakamaa kõrrevilja kasvatamine). Uue põllukultuuriga nõuti sügavamat kündi, mis tarvitas samuti suuremat tööjõudu. Karjapidamise suurenemisega tõusis sõnniku lagavara; sõnnikuvedu muutus koormavaks. Hästiväetatud põld andis endisest suuremat saaki, põllusaaduste koristamine muutus raskemaks. Suurenesid abiteod, voorimine ja viinapõletamine.

Mõisus mindi üle tükitööle. Seejärel anti igale talule teatav osa mõisa põllust teatava arvu teopäevade eest küllida, künda jne., kusjuures talul kulus ikka rohkem aega tükitööd tehes, kui mõisnik arvestas. Talupojad, raisates aja mõisaorjusele, olid sunnitud jätma oma talud hooletusse ja vaesenesisid. Vaesenemiseks andsid põhjust veel suur alkoholitarvitamine ja vaheltkauplemine. Talupojad tarvitasid ohtrasti mõisakeldreist ja kõrtsest müüdavat viina. Joomine talupoegade keskel levis sedavõrt, et Liivimaa maapäevgi oli sunnitud segama vahele. 1842. a. keelati mõisnikel viinamüük mõisakeldreist ja viina vahetuskaubana tarvitamine.

1810. a. riigivalitsuse poolt lubati müüa talupoegadel oma saadusi nii linnas kui ka maal. Sellest ajast tekkisid maale rändkaupmehed („harjuskid“), kes vahetasid linna pudukaupu maainimeste väärtuslikuma kauba vastu. „Harjuskid“ hindasid oma kaupu väga kõrgelt, ekspluateerides ja pettes seega talupoegi. Tihti nad pakkusid viimaseile kauba eest viina.

Nagu nähtud eeltoodust, oli talupoegade seisukord vilets. Põlluharimiseks tarvitati ikka veel samu riistu, mis muistsel iseseisvuse-ajal. Künti harkadruga, põllupinda tasandati karu- ja pakkäkkeiga. Kõik vankri, samuti ka ree

osad valmistati puust (hiljem lõõdi puust teljeotsile külge-pajatükke). Regedele pandi alla lisajalased vastupidavuse mõttes.

Kuni 60-te aastateni jäi maksma Eestis külakondlik maasead (Vene „mir“). Terve küla kasutas ühist põldu, selle harimist algatati ja lõpetati kogu küla poolt korraga.

Aegamööda talupoeg suutis viia läbi mõned uuendused põllumajanduses. Juba 20-dail ja 30-dail aastail jõukamad talupojad (mõldrid, kõrtsmikud, aidamehed) suutsid soetada endale rautatud rattaiga vankreid ja raudjalaseiga regesid; hiljem, 60-aial a. levisid uued sõiduriistad üldisemalt. Umbes samal ajal võeti tarvitusele raudpulgiga äkkeid ja pöör-atru („saksamaa adrad“). Lõuna-Eestis kasutati linaharimise juures juba hobusemasinaid. Pikkamisi talupojad läksid üle ka uuele põllusüsteemile — kartuli- ja ristikkeinakasvatamisele. 30-dail ja 40-dail aastail kasvatati kõrtuleid veel peenrail, hiljem juba ka põldudel.

Vähem tõusu talumajapidamises avaldas karjakasvatus. Talupoeg nähtavasti ei mõistnud saada aru karjanduse kasust, päälegi tal puudusid ainelised võimalused karja soetamiseks. Talupojad piirdusid esiisade-aegiste karjatõugudega. Loomad olid kidurad, sest neid toideti häda sunnil õlgiga, põhuga ja veega, heinu anti harva. Tihti oli puudus loomatoidust; talvel söödeti loomile majade õlgkafuseid. Suvel kari käis küla ühisel karjamaal ühise karjase valvel.

Nagu mainitud, rõhuv mõisategu pidurdas talupoja majanduslikku arengut. Vastavalt talu suurusele talupojad pidid tegema jala- ja hobusepäevi korralisel teol. Talud jagunesid hobusepäevade arvu järgi nädalas kuue-, viie-, nelja- jne. päevataludeks. Jüripäevast mihkkipäevani tehti jalapäevi. Abitegu oli rõhuvam korralisest teost. Talupoeg pidi muretsema mõisale palju tööjõudu sulaste ja vaimutüdrukute näol. Kuna mõisatöö oli raske, pidid taluomanikud andma kaasa sulaseile suure päevase toiduportsjoni. Kibedate tööpäevade mõödudes mõisus, jäi talupojale ta tööjõu hulk üleliigseks. Tööjõu kindlustamiseks talupojad lasid kehvikuid asuda elama oma talu ääremail. Need (nimetatud popsnikeks, asunikeks) pidid tegema tööd talupojale viletsa maalapikese eest kibedamal tööajal. Popsnike seisukord muutus äärmiselt armetuks, samuti oli vilets sulaste ja teenijatüdrukute elu XIX sajandi lõpuni.

Sõnnikuvedu oli raskeim üksikuist abiteo liigest. Teolised hobuseiga pidid pingutama kogu päev, kuna mõisniku

poolt määrati kindlaks koormate arv ja suurus päeva kohta. Sagedasti vanker varises kokku põlluteel; seepärast pandi poolele teele tagavararattad. Teine abiteo liik, rehepeksmine, toimus 4—5 korda nädalas õõsiti.

Vooris käidi Pihkvas, Narvas, Peterburis j. m. Sõit kes-
tis tihti paar nädalat ja rohkemgi ning oli väga koormav
voorisolijaile veoriistade ja teede puudulikkuse tõttu.

Mõisus koheldi talupoegi karmilt. Kiltri või kupja kepi-
löögid tabasid teolist vähemagi eksimuse juures töö. Need
mehed olid jõhkra iseloomuga, otsitud talupoegade endi
keskelt peksumehiks. Alalise peksu kartusel teolised kand-
sid kesksuvelgi kasukvesti särki all. Suurema eksimuse kor-
ral oli talupoja karistajaks mõisnik ise. Peks toimus peksu-
majas, enamasti mõisatallis. Tihti peksetud lahkusid säält
veriseina ja vigaseina.

Talupoeg oli alaliselt mõisniku sõimuobjekt, tema kal-
lal lahutas mõisahärra oma viha. Mõisniku ees pidi kau-
gelt võetama maha müts; talunaised pidid suudlema mõi-
sahärra ja -proua kätt.

Talupoegade andamid mõisule ja avalik-õiguslikud kohustised.

Raske teoorjuse kõrval lasus talupoegade õlul anda-
mite raskus. Mõisa viidi linu, kanepit, teravilja, lõnga, mett
jne. Andamite vastuvõtmisel mõisnikud olid väga norijad.
Hirmul, et andam lükatakse tagasi, püüti teha meelehääd
mõisnikele. Näiteks kartes, et mõisaproua lõnga vastu ei
võta, peideti sellesse mune jne.

Talupoja avalik-õiguslikest kohustisist olgu kõigepäält
nimetatud Katariina II ajal maksmapandud päärahamaks.
Iga meessoost isik pidi maksma seda (päärahamaksu) vas-
tavalt revisjoni (rahvalugemise) andmeile. Teoorjuse ajal
talurahva kogukond oli vastutav pääraha korraliku õienda-
mise eest. Teine avalik-õiguslik kohustus oli nekrutite and-
mine riigile. Nekrutite arvu kindlaksmääramine oli Liivi-
maal maanõukogu kolleegiumide hooleks. Nekruteid võeti
25-eks aastaks, neile vaadati kui surmaminejaile. Sõjaväe-
teenistusest vabastati taluperemehed, nende vanemad pojad
ja kogukonnaametnikud. Nii langes see kohustus päämi-
selt vabadikele ja sulaseile. Nekruteiks anti ka kogukonnale
kahjulikke, kuritegelike kalduvusiga isikuid.

Sõjaväe maalviibimise korral talupojad pidid muretsema

küüthobuseid, andma korterit sõjaväele ja samuti varustama teda toiduga.

Avalik-õiguslikest kohustisist tuleb nimetada veel kohalikke provintsikoormusi. Sillakohtunikud valvasid, et talupojad hoiaksid korras maanteed ja sillad. Postijaamade ehitamine, moonaandmine (heinad, kaerad) ja jaamapoiste väljasaatmine oli talupoegade ülesanne. Rahalise koormusena oli tuntud maks „maakassa“ hääks. See läks kohaliku kõrgema omavalitsuse ja valitsemisasutuste ülalpidamiseks.

Talupoja õlul lasusid ka vallakogukonna omavalitsuse kulud, nagu vallamajade, magasiatade, valla- ja kihelkonnakoolide ülalpidamine j. m. Kiriku hääks talupoeg maksis pastorile n. n. „kirikisanda kümnist“.

XVIII. pilet.

Pühajärve mäss (1841).

Talurahva raske tulunduslik olu avaldas rahulolematust ka mõisnikkonnas. Olevad seadused leiti puudulikud. Kuna talupojad olid vaesed, mõisnikud ei saanud pressida välja neilt soovitaval arvul teopäevi ja andameid. Mõisnikud said aru teoorjuse ebaotstarbekohasusest ning vabameelsemad neist soovisid minna üle põlis- ja raharendile. Eestimaa 1839. a. maapäeval moodustati talurahvaseaduse muutmise komisjon, kus soovitatigi minna üle põlisrendile; samuti algatati seaduse muutmise küsimust Liivimaa maapäeval 1841. a.

Väljapääsmatusse seisukorda viiv vaesumine ja 1840. a. suur nälgatoov viljaikaldus tekitas 1841. a. Liivimaal talurahva laiaulatusliku käärimise. Kohalikelt võimudelt abi saamata, talupojad panid lootuse keisrile. Levisid igasugused kuulujutud maasaamisest ja väljarändamise võimalusest Lõuna-Venemaale jne. Säärased kuulused levisid esialgu Liivimaa Läti osas (Volmari ja Võnnu maakonnas). Jutt sai aluse juutide väljarändamisest naabrusesolevast Vitebski kubermangust Lõuna-Venesse 1840. a.

Vene-õigeusku siirdumine (1845—48).

Läti talupojad ilmusid Riia ametiasutisse teateid saama väljarändamise ja maasaamise võimaluse üle. Neid koheldi sääl alul viisakalt, seletati kuulduste ebatõelikkus ja paluti

minna tagasi koju. Ärevus aga ei vaibunud; Liivimaa Läti osast kuuludused kändusid Eestisse ja juulis 1841. a. juba Võrumaa talupojad käisid Riias pärimas teateid. Kindralkuberner Pahlen'i käsul koheldi neid juba karmilt; vangistati, anti ihunuhtlust, saadeti raudneeditult kodukohta tagasi teisile hoiatuseks jne. Nüüd talupojad hoidusid eemale ametiasutisist Riias olles. Jõuk talupoegi sattus piiskopp Irinarch'i majja, kes võttis vastu neid lahkesti, andes raha neile koju tagasipääsemiseks ja kirjutas üles talupoegade nimed. Maasaamise lootjail tekkis valearvamine, nagu oleksid nad kirjutatud üles „maasaamiseks“. Koju jõudes need Riias tagasitulejad rääkisid uudisest teisile, ja tagajärjena algas talupoegade massiline rünnak piiskopp Irinarch'i ja teiste Riia alamate vaimulike juure — nemad pidid korraldama maasaamist. Piiskopp Irinarch võttis nüüdki talupojad lahkesti vastu, sihiga, suurendada õigeusuliste arvu oma ametipiirkonnas. Ametivõimud, eesotsas kindralkuberneriga, püüdsid takistada talupoegi; neid valvati Riias, samuti võeti valve alla Riia õigeusuliste vaimulike majad, kuid talupojad pääsesid kavalusega ikkagi sinna. Kindralkuberner Pahlen'i palvel, kes ise käis manitsemas rahvast ringreisul rahutuis maakonnis, kahjuks tagajärjetult (talupojad pidasid Pahlen'i kindralkubeneri riuetuses mõisnikuks), keiser keelas piiskopp Irinarch'il vastu võtta talupoegi.

Ärevus kestis. Juba augustis (1841. a.) tekkisid rahutused kubermangu Läti osas (Võnnus), septembri alul ka juba Eesti osas, Pühajärvel. Keiser saatis oma 2 tiibadjutanti (ooberst Buturlin ja vürst Urussov) revideerima Liivimaa olukorda. Need seletasid, et talurahva rahutuste põhjuseks olevat piiskopp Irinarch'i tegevus. Keiser tagandas Irinarch'i kohalt; ta saadeti Pihkvasse. Talupojad katsusid järgneda talle maasaamise õhinaga Pihkvassegi, kuid tabati ja karistati karmilt.

Rahutused vaibusid alles siis, kui keskvalitsuse poolt saadeti Liivimaale 3 jalaväe rügementi ja 1 kasakate division, kelle ülalpidamine jäi talupoegade kanda. Käärmise sumbutamiseks mõjus kaasa vastasutatud sõjakohtute tegevus Tartus, Valgas ja Riias. Üle 100 talupoja said ihunuhtlust, saadeti Siberisse, mõisteti vangi või anti nekrotiks.

Pühajärve valla talupojad arvasid, et neil pole vaja teha enam abitegu, lootes saada maad Lõuna-Venemaalt, nagu naabervallad ja kihelkonnadki. Ka Pühajärve talupojad olid käinud Riias piiskopp Irinarch'i juures ja nendegi nimed

kirjutati üles sää. Seepärast talupojad tõrkusid vastu nüüd kodanlikele ja sõjalisile võimudele. Tartu sillakohtunik v. Brasch käsutas 7. septembriks jalaväe kompanii Pühajärvele. Sõjavägi asus taludesse; sõdureil lubati toiduks vaid väiksemaid loomi, omavoliliselt need tapsid aga veiseid ja sigu. Seetõttu tekkis kokkupõrge talupoegade ja sõjaväe vahel, kusjuures mitmed said haavata. Sündmusest osavõtjaid talupoegi koheldi mässajaina. Ilmus suurem hulk sõjaväge ja hakati otsima süüdlasi. Mässupääsüüdlasi karistati valjult Tartu sõjakohtus. Karistuse tädesaatmine toimus 1841. a. detsembris Pühajärvel. Ümberkaudsed elanikud sunniti peksupaigale karistuse päältvaatajaks. 30 meest sai 500 hoopiga „kadalippu“. Kuigi kohalik mõisnik v. Strick oli tellinud kohale 3 surnuvankrit peksetute ärakandmiseks, jäid viimased ometi kõik oma jalule, sest karistusesalga ülem käskis sõdureil lüüa pehmemini karistatavaid. See „Pühajärve sõja“ tagatipp jättis inetu mulje päältvaatajatele, kuid maa- saamise lootus ei haihtunud. Väljarändamise õigus loodeti saavutada „keisri usku“ üleminekul.

1840. a. järgnes raskele ikaldusele veel 3 viljasaagilt kehva aastat ja 1844. a. tabas Liivimaad uus ikaldus. Suvi oli sademerohke, madalamad maad ujutusid üle veega. Põllusaadused hävinesid. 1844/45. a. talv kujunes seetõttu vaevaliseks ja raskeks toiduta talupojale. Surevus tõusis kohutavalt. Levisid haigused, kõhutõbi j. t. Perekonnaliikmete surmast ei tuntud nii suurt kahju kui koduloomade kaotusest. Talvejooksul hukkus ligemale 8.000 hobust, üle 20.000 veise ja teisi loomi.

A. 1845 oli jällegi viljaikaldus kevadise külma tõttu. Inimesed toitsid end nõgeseiga, ohakaiga jne. Vilja polnud saada kustki. Magasiadid olid tühjad, loodeti abi vaid riigivalitsuselt. 1845. a. kevadel lubas viimane vilja tollivaba sisseveo vaid Liivimaa sadamaisse, kuid see asjaolu ei parandanud rahata talupoegade seisukorda. Lõppeks (sügisel) saadi laenuks valitsuselt siiski 200.000 hõberubla rukki-seemne ostmiseks. Hiljem anti tootlusvilja muretsemiseks veel 200.000 rb. Laen tuli tasuda 12 a. jooksul 5 o/o-ga. Õnnetuile talupoegadele hangiti toetust ka eraettevõtteil.

Kestva nälja (1844—46. a.) tagajärjel meeheheitele viidud talupojad siirdusid hulgana vene-õigeusku. Nad lootsid, et saavad siis loa rännata Lõuna-Venne ja seega parandada endi viletsat seisukorda. Vene-õigeusu kirik ja preestrid tegid ettevalmistusi luteri usu mahajätjate vastu-

võtmiseks. 1843. a. ilmusid trükist lätlasile ja eestlasile vene-õigeusu katekismus ja palveraamat. Pihkva ja Riia vaimulike seminaries hakati õpetama läti ja eesti keelt. 1845. a. leidis aset massiline vene-õigeusku siirdumine. Riia ven-nastekoguduse liikmeist läks osa vene-õigeusku. Venelane Evgeni Golovin sai 1845. a. Pahlen'i asemele Balti kindral-kuberneriks. Tema soodustas uude usku siirdumist, samuti ka uus Riia piiskopp Filaret.

1845. a. liikumine levis ka kubermangu Eesti ossa, es-malt Võru- ja Tartumaale, säält läänepoole — Viljandi- ja Pärnumaale, lõppeks ka Saaremaale. Talupojad uskusid nüüd kauahellitatud lootuse — „hingemaa“ saamise — täitumist.

Vene-õigeusku minekut püüti takistada luteriusuliste pastorite ja mõisnike poolt, kuna usumuutmisega vähenes esimeste autoriteet ja teised kartsid, et talupoegadel avaneb viimaks tõesti „maalt väljapääsemise võimalus (nähes ses tööjõu vähenemist). Pastorid ja kõstrid sõimasid ning mõ-nitasid usumuutjaid, mõisnikud kohtlesid neid karmilt. Kuid keelatud vili ja teatav „märtritunne“ meelitas talupoegi ja juba 1846. a. alul Liivimaal oli 14.000 õigeusulist talupoega. Pastorite ja mõisnike saatkond läks abi paluma toleaeg-selt keiser Nikolai I-lt, see andiski detsembris 1845. a. määruse, mille järgi anti talupoegadele uude usku astumi-seks 6 kuud järelemõtlemiseaega. Võru- ja Tartumaal rau-ges usuliikumine, läänepoolseis maakonnis see kestis cdasi ja 1848. a. eesti õigeusuliste koguduste arv tõusis 46-ni, millel oli üle 65.000 liikme. 1848. a. liikumine rauges üht-lasi terves ulatuses, kuna talupojad said aru maasaaamise lootuse mõttetusest; mõisnikud töötasid kõvasti vene-õige-usu vastu ja päälegi sai Golovin'i asemele kindralkuberne-riks mõisnikesõbraline Aleksander Suvorov.

Parandatud talurahvaseadused (Liivimaal 1849. a. Eestimaa 1856. a.)

Peterburi keskvalitsuses hakati kõnelema ikka rohkem Liivi- ja Eestimaa talurahva viletsa seisukorra parandami-sest ja rõhuva teoorjuse kaotamise vajadusest. Liivimaa aadlikonvent, *) kartes keskvalitsuselt aktiivset seaduse al-gatust, püüdis seepärast jõuda ette. Aadlikonvent astus kokku

*) Istung (kokkutulek).

oktoobris 1841. a., et lahendada talurahva teoorjusest vabastamise küsimust. Aadlikonvent valis komisjoni, kes otustas müüa jaanuaris 1842. a. Tartus talumaa talupoegadele pärieks. Enne seda pidi tehtama rida kaitsemäärusi, mis kindlustaksid talunikele nende käes oleva maa kasutamise.

Liivimaa maapäeval (1842. a. veebruaris) esines 2 parteid: 1) vabameelsed (eesotsas v. Samson'i ja Fölkersahm'iga), kes pooldasid Tartu komisjoni otsuseid ja 2) konservatiivsed (eesotsas parun Nolcken'iga), kes pooldasid 1819. a. talurahvaseaduse allesjätmist. Vabameelsed pääsesid võidule. Talupojale kindlustati maakasutamine, tunnistati lubatuks raha- ja loonusrent; põlisrendi ja talumaa müügi kohta tehti rida soodustavaid määrusi jne. Veebruarikuu maapäeva otsused jäeti kinnitamata vanameelse ja tagurlise keiser Nikolai I poolt. 1843. a. moodustati eriline komisjon Liivimaa agraarküsimuste otsustamiseks, kuhu rüütelkonna esitajaks valiti vanameelne Nolcken, kes jäi võitjaks komisjonis. 1842. a. veebruari maapäeval tehtud 111 §§ leiti minevat liiga kaugele, jäeti vaid 77 §§. Liivimaa 1844. a. maapäeval kiideti hääks siis need paragrahvid ja pandi 1845. a. keisri poolt kinnitatuna maksma. Olulisi uuendusi need ei toonud. Mõisnike ja talupoegade vahel jäi maksvaks endiselt vabaleping maarentimise suhtes, selle pidid kinnitama ainult kihelkonnakohtud. Uuendusena määrati kindlaks vakuraamatuis talu suuruse järgi teoorjuse suurus. Ka uue põllukultuuri suhtes pandi maksma vastavad normid. Rendileping tehti kirjalikult ja väheinalt 6-eks aastaks, päälegi mõisnik pidi maksma tagasi 10% rendisummast talupojale, kui viimane oli sunnitud lahkuma enne tähtaega talust mõisniku soovil. Paragrahves soovitati veel talumaade müümist pärieks, lubades toetuse saamist mõisnike krediitkassast.

Vene-õigeusku siirdumine tekkis juba enne 77 §§-i väljakuulutamist. Selle mõjul algutati uuesti reformide küsimust. 1846. a. moodustati keisri käsul Peterburi komitee Liivimaa talupoegade olukorra korraldamiseks. Rüütelkonna esindajaina pääsesid komiteesse vanameelsed v. Oettingen ja Nolcken, valitsusevõimude poolt määrati vabameelsed v. Samson ja Fölkersahm. Peterburi komitee töötas välja talurahva olukorra parandamise seaduse põhimõtted (Fölkersahm tuli siin võitjaks) ja 1847. a. anti uued põhimõtted Liivi maapäevale otsustamiseks. Ka siin võitsid vabameel-

sed ja seadus, n. n. „Liivimaa parandatud talurahvaseadus“, kinnitati (9. juulil) 1849. a. keisri poolt ja pandi maksma 6-eks aastaks katsena. Uue seadusega jagati maa 3-e ossa: mõisa-, talu- ja kvootemaa (kvootemaa pidi olema mõisastulaste ja moonakate asukohaks. Talumaa eraldati mõisamaast vastavate piirimärgega. Uue seadusega keelati talumaa mõisastamine, vastasel korral mõisnik oli kohustatud andma tagasi talunikule sama hää maa teisest kohast. Vabaleping jäi maksma. Ka teorent jäi püsima ajutiselt (nii arvati), sest eelistati raharendi maksmapanekut. Leping kestvusajaks määrati 6. a.

1849. a. kutsuti ellu talurahva rentpank (talude päriksostu soodustuseks talupoegadele). Uus seadus võimaldas talupoegadele ka väljarändamise.

6. a. möödudes 1849. a. seadus võeti revideerimisele. Vanameelsete mõjutusel tunnistati nüüd teorent ainukeseks õigeks rendimaksu mooduseks. Mainitud talurahva rentpank suleti 1856. a. Liivimaa 1856. a. maapäeva otsused jäeti aga kinnitamata vene riiginõukogu poolt, kuna Aleksander II ajal olid siin võidule pääsnud vabameelsed. Nüüd esitati uue talurahvaseaduse eelnõu, mis (13. IX.) 1860. a. keisri poolt kinnitati. See, olles 1849. a. seaduse koopia, jäi püsima.

Nii Liivi mõisnikud jõudsid ette 1849. a. seadusega Eesti omadest. Arutati siis ka Eestis talurahva seisukorra parandamise küsimust mitmel maapäeval. Seaduse väljatöötamist tõkestas Krimmi sõda (1853 - 56). Selle lõppedes, Eesti maapäeva väljatöötatud seaduse-eelnõu kinnitati (5. VIII.) 1856. a. keisri poolt ja astus jõusse jüripäevast 1858. a. Eestimaa talurahvaseadus oli sarnane põhimõttelisil aluseil Liivimaa 1849. a. seadusega. Ka siin jagati maa kolme ossa: mõisa-, talu- ja kuuendikumaa (Liivi kvootemaa). Kirjalikud lepingud mõisniku ja talupoja vahel sõlmiti 6. aastaks, maksma jäi raha-, sega- ja loonusrent, neist esimene tunnustati ideaalseks. Teorent määrati kindlaks vakuraamatuis, teised rendid vabalepingu põhjal. Ka Eestimaa 1856. a. seaduses määrati kindlaks mõisniku tasumaks, mida mõisnik kohustus maksma juhul, kui tema soovil lõpetati leping enne tähtaega. Talupojad said mainitud seaduse alusel ka vaba sisse- ja väljarändamise õiguse.

Talurahva käärimine Eestimaal (1858. a.).**„Mahtra sõda“.**

Eestimaal 1856. a. talurahvaseaduse valmistamine sai teatavaks kohalikele talupoegadele juba enne selle välja kuulutamist. 10 a. jooksul, alates 1858. a. jüripäevast, maa pidi aetama krundesse ja siis kavakohaselt seadus maksma pandama nois taludes. Enne määratud tähtaega talumaa kasutamine toimus neil alusel, kuidas need kuskil olnud 9. VI. 1846. a., s. o. päeval, mil keiser kinnitas Eestimaal talurahvaseaduse uuendamise põhijooned. Talupojad pidasid aga 1846. aastat uue seaduse maksmapaneku eeltööde alguseks ja arvasid, et tähtaeg (10. a.) nüüd (1858. a.) ammugi möödunud ja seadus maksev. Päälegi ajas talurahva ärevusse seaduse väljakuulutamise viis (alul pidi loetama ette see kirikuis; kartes rahvakogumist, anti seaduse raamatud kogukonnatalitajaile, kes pidid tutvustama rahvast seadusega), samuti äritas rahvast asjaolu, et seadus oli eestikeelne ning tal puudus keisri allkiri pitsatiga. Umbusk mõisnike vastu sundis arvama talupoegi, et mõisnikud on võltsinud seadust. Ärevus kasvas ja talupojad tõrkusid mitmel pool (Vaivara, Hageri, Kose kihelkonnis) tegemast abitegu, nõudes mõisnikelt uues seaduses esinevaist teorendi normest kinnipidamist. Asi likvideeriti pääsüüdlaste talupoegade vangistamise ja ihunuhtlusega.

Talurahva rahutus oli suurim Juuru kihelkonnas, eriti Mahtra vallas. Siin tõrguti võtmast osa mõisa sõnnikuveost kui abiteost. Mahtra mõisaomanik kutsus appi asja lahendamiseks haagikohtuniku. Talupojad otsustasid mitte minna haagikohtuniku juure peksu kartel. Siis ilmus haagikohtunik 50 sõduriga karistama talupoegi Mahtrasse; neid ei saadud kätte külast, sest nad olid põgenenud metsisse. 2. juuniks mõisa käsutatuna talupojad ilmusidki sinna koos naabervaldade mehiga, kokku üle 1000-nde inimese. Kõrtses „julgusi“ võtnud talupojad pidasid end sõjakalt ülal. Üks joobnuist tungis sõjaväe kapteni kallale ja rebis temalt õlakud; sõdurid lasid maha mehe silmapilkselt. Üldises pahameeles teivaste ja kividega varustatud talupojad tungisid pääle sõdurite rühmale. Viimane põgenes kabuhirmus pääle lühikest täägivõitlust, aetuna taga joobnud talupoegadest. Tagaajamisel sai 12 sõdurit ja üks ohvitser surma; talupoegadest langes 7 surnuna ja 17 haavatuna (2 viima-

seist suri hiljem). Lõpetanud tagaajamise, talupojad pöördusid mõisa tagasi. Algas selle rüüstamine ja metsik jooming viinakeldreist röövitud viinaga. Teadmata põhjusil, süütamisest või püssikuulist tekkinud tuli hävitas mõisa härrastemaja ja kõrvalhooneid.

See „Mahtra sõja“ nimetusel tuntud talupoegade vastuhakkamine viis ärevusse valitsusvõimud. Üle 500 sõduri saadeti Mahtrasse, Juuru kihelkonnas vangistati mitme kogukonna mehed ja viidi ahelais Tallinna sõjakohtusse. Sõjakohus mõistis 65-st mehest 60 surma, kahele 1500 hoopikalippu, pääleselle osa vangiroodu ning kolmele kadaliipukaristus. Keisrile kinnitamiseks saadetud sõjakohtu otsus tuli tagasi muudetuna: surma ei mõistetud ühtegi, 44 mehele määrati kadalippu, ühtedele enam hoope, teistele vähem, neist 44-ast kaks meest mõisteti 20 aastaks veel sunnitööle ja 35 meest sai vangistust või mõisteti Siberisse — teised lasti vabaks. Ihunuhtlus viidi täide 10. veebruaril 1859. a. Mahtra mõisas.

Samal aastal kui Mahtraski, juulis 1858. a., Kurisoo ja Anija (Harjumaal) mehed tõrkusid tegemast abitegu rukkilõikuse ajal. Talupojad tulid Tallinna kubermanguvalitsusse nõudma seletust uue seaduse kohta. Tallinna tuletjad, arvult 56 meest, vangistati ja abikuberner parun Rosen'i poolt karistati neid Vene turul ihunuhtlusega sõjaväe trummipõrina saatel.

Maltsveti liikumine ja väljarändamine Lõuna-Venne.

Seesmiselt kestis edasi talupoegade käärimine, avalduedes usulises n. n. Maltsveti liikumises. Järvamaa talupoeg Johan Leinberg (1812—1885) oli liikumise juhiks. See mees elas mitmel pool, vahetades sageli ameteid (oli kõrtsmikuks, kaupmeheks, mõldriks jne.). J. Leinberg kogus suure varanduse. Aetud südametunnistuse piinust, loobus 50-ate aastate keskpaigu endisest elust ja püüdis saada tehtud pattude andestamist jumalasõna kuulutamiseks. Ta õpetas, et ainsaks teeks pääseda patust on inimesil palvetamine ja paastumine. Nõudes oma poolehoidjailt (1000—1500 hinge) loobumist viinast, tubakast ja sealihast. Naisilt nõudis lahiste juuste, valgete riiete kandmist jne. Leinberg keda nimetati Maltsvetiks talukoha järgi, mida ta pidas noores eas Järva-Jaanis, toetudes Vana Testamendi õpetusile, keelas ära kirikuis põlvitamise, sest kirikupilte pidas ta ebajumaliks ja õige Jumala teotamiseks. Maltsvet lubas olla ka

naisil jumalasõna tõlgitsejaiks. Üldse pidasid maltsvetlased end jumalalapsiks ja paremaks luterlasist ning teisteusulist. Kuid ametlikult nad ei lõõnud lahti luteriusu kiriku alt. Maltsvet oma õpetusega sattus vastollu pastorite ja vennastekoguduse liikmeiga, kuna need olid kadedad Maltsvet'ile ta edu tõttu. Pastorid, kasutades oma mõju mõisnike juures, süüdistasid Maltsvet'i talupoegade ässitamises. Vene valitsuse korraldusel kuulatigi üle Maltsvet paaril korral, kuid ta tuli välja ikka õigena, sest nähti, et ta, omades hea kõneanni, süvendas moraali rahva seas ja ülekuulajate arvates ta algatatud liikumine omas üldiselt süütu iseloomu. Ta lasti vabaks ja tegutses edasi, ehkki alalise politsei valve all.

Maltsvet hakkas ka jultustama väljarändamisest, mida võimaldas 1856. a. seadus. 1861. a. alul asuski prohvet Maltsvet oma poolehoidjaiga Krimmi. Seda ettevõtet oli õhutanud naisprohvet Miina Reining, kes kuulutas Maltsvet'i „Ristijaks Johanneseks“, ja viimane pidi rahva viima „Kaananimaale“. Krimmis leiti eest aga suured raskused, pettumused ja Maltsvet'i liikumine rauges.

Maltsvet'i Krimmis viibimisel ta isehakanud abilised kogusid kokku hulga inimesi Lasnamäe juure (Tallinna läheduses). Pidi tulema „Valge laev“ ja viima vaevatud rahva „tõotatud maale.“ Ootajate hulgas oli jõukamaidki talupoegi, kes müünud oma viimse vara. Laeva oodati muidugi asjatult ja rahvas aeti politseiga laiali. Muist neist läks siiski Krimmi, teine osa jäi kodumaale. Maltsvet'i kodumaale tagasi tulles rauges ta mõju; Maltsvet'i liikumine hääbus.

Ei raugenud aga väljarändamine, see kestis edasi 60. ja 70. aastail. Vene valitsus toetas säärast sisekolonisatsiooni (1843. a. seadusega võis asuda Lõuna-Venne. Eesti talupojad said teha seda alles 1856. a. talurahvaseaduse maksamahakkamisel, ja siiski vaevaselt). Esimesil väljarändajail käsi käis halvasti; tuli võidelda uues asupaigas suurte raskustega. Sealjuures kolonistid kaotasid tihti oma viimse varanatukese. Väljarändamise võimalust ja talupoegade liikumisvabadust nõudsid ka arenev tulunduslik elu ja rahatulduse maaletungimine. 1863. a. pandi maksma keisri poolt kinnitatuna passikorralduse seadus. Seadus oli üldine Liivi ja Eestimaa kohta ning selle järgi võis iga täiealine talupoeg saada passi 3 kuust — 3 aastani ning võis liikuda vabalt selle passiga oma kubermangu piires, kui ka minna

naaberkubermangesse 30-e versta suuruses rajoonis. Passisaamisel talupoeg pidi olema täitnud kõik seaduslikud kohustised oma kogukonnale. Kes tahtis minna kaugemal-olevaise kubermangesse, kui seda tohtis teha kogukonna passiga, pidi võtma maakonnarenteilt n. n. plakatpassi, andes renteile vastu kogukonnaavalitsuselt saadud passi.

Hoolimata raskusist, väljarändamine ahvatles. Minda kaugele Krimmi, Kaukasusse, Samaarasse j. m. Väljarändajaks olid peamiselt vaesed taluperemehed ja maata inimesed.

XX. pilet.

Vallakogukonnaseadus. (1866). Teoorjuse lõpp.

Kooli- ja kirikuolud teoorjuse-ajal Eestis.

Vene keskvalitsus leidis, et 1861. a-l vabastatud Vene talupojad olid paremas seisukorras kui teoorjusest varemini vabastatud Eesti- ja Liivimaa talupojad. Mõisnikud ei tohtinud karistada ihunuhtlusega enam Vene talupoegi, (karistada võis neid vallakohus 25 kepihoobi piires) ja nendel oli ka kohalik omavalitsus. Mainitud soodustused puudusid Eesti- ja Liivimaa talupoegadel.

Keskvalitsus nõudis ihunuhtluse teostamist ka Läänemeremail. Liivi maapäev 1865. a. otsustaski piirata mõisnike kodukari-õigust. Läänemeremaade komitee Peterburis tahtis kaotada aga kodukari-õiguse hoopis, ja keisri poolt 1865. a. kinnitatult astuski jõusse see otsus seadusena. Järgmise, 1866. a. seadusega lubati karistada talupoegi silla- ja haagikohtunikel ainult siis, kui talupoegadel puudus võimalus rahatrahvi maksmiseks. Vallakohtule jäeti ka õigus karistada kuni 25 kepihoobini.

Eestimaa 1816. a. pärisorjusest vabastamise seadus andis talurahvale küll kogukondliku korralduse, kuid see oli rippuv mõisnikest. Vene keskvalitsus nõudis siingi parandusi valitsevas ringkonnas võidulepääsenud vabameelsete vaadete tõttu. 1865. a. töötatigi välja vastavad seadusekavad, esitati keskvalitsusele ja vallakogukonnaseadus kinnitati keisri poolt 19. II. 1866. a. See seadus pandi katsena 6 aastaks maksma sama aasta 1. oktoobrist; tegelikult püsis seadus aga vene aja lõpuni.

Kogukonna liikmeiks olid kõik vallas elavad talupoja-seisusest isikud ja need teisist seisusist, kes omasid vallas

päristalud. Kõik valla piirkonda kuuluvad isikud moodustasid täiskogu. Siia kuulusid kõik meessoost täiealised elanikud, kui neil oli telukoht. Iga 10-e maatamehe kohta oli täiskogus esitaja. Valla täiskogu astus kokku kord aastas. Ta võimusesse kuulus vallaametnike valimine ja kogukonna liikmete väljaheitmine.

Valla volikogu valiti täiskogu poolt. Kuigi vallaametnike valiti tööle 3 aastaks, täiskogu käis koos ikkagi kord aastas. Vallavolikogu kestvus oli 3 a. ja koosnes vastavalt kogukonna liikmete arvule, 8—24 täiskogu liikmest, Volikogu käis koos vastavalt vajadusele (mitu korda aastas). Volikogu otsustas kõiki ühiskondlikke ja majanduslikke küsimusi, samuti kaebusi ja palveid. Otsuste täidesaatjaks oli vallavanem ja ta 2—4 abi. Vallavanem oli volikogu esimeheks, nõudis sisse makse ja kasutas kogukonna summasid volikogu näpunäidete järgi. Vallavanemale anti ka politsei võim. Oma valla piires talupojaseisusest isikuid ta võis karistada kahe ööpäeva arestiga või ühe rubla rahatrahviga. Ametitunnusena vallavanemad kandsid kaelas raha. Tema haavamine ametikohuste täitmisel oli suur kuritegu. Vallavolikogu poolt valiti vallakirjutaja, kes kirja- ja lihtsamate seaduste tundjana oli suures tugupidamises. Volikogu valis ka vallakohunikud. Vallakohus jäeti 1860. a. Liivimaa talurahvaseaduses ettenähtud alusele ja ta arutas talupoegade omavahelisi tüliasju.

Uus kogukonnaseadus tõi talupoegadele rohkesti elu ja liikumist ning aitas kaasa rahva iseteadvuse kasvamiseks. Viimast õhutas ka teoorjuse lõpetamine (1868. a.). Vene keskvalitsus oli nõudnud viimase kaotamist juba ammu, ja 1865. a. Liivimaa maapäev valitsusvõimude survele otsustas kaotada teoorjus lõplikult 1868. a. jüripäevaks, mis tegelikult sündiski. Sama tähtpäeva teoorjuse lõpetamiseks määras kindralkuberner ka Eestimaa kohta. Oieti lõppes teoorjus vaid talumaal, kvoote- ja kuuendikumaal ta püsis edasi kuni XX sajandini.

Teoorjuse lõpetamine eelkäivate uuendusiga tõstis üldiselt rahva enesetunnet, mis 60. ja 70. aastail väljendus Eesti rahvuslikus ärkamises. Ka parandatud kooli- ja kirikuolud XIX s. lõpul aitasid kaasa eestlaste rahvuslikule ärkamisele.

Rahvakool maal olenes XIX s. alul kirikuõpetaja huvist asja vastu. Praost Roth asutas 1804. a. Kanepisse kihelkonnakooli. 1802. a. Tartus moodustatud koolikomisjon

otsustas panna rõhku kihelkonnakoolide asutamisele, see plaan leidis aga vastupanu rüütelkonna poolt. 1819. a. seadusega Liivimaal korraldati ka kooliolusid. Iga 500 hinge kohta seati sisse vallakool, sunduslik üle 10 a. lastele. Sääli õpetati lugemist, katekismust ja kirikulaule. Kohalik kirikuõpetaja koos võõrmündriga valvasid, et kõik lapsed käiksid korralikult koolis. Kooliõpetajaiks olid tihti puuduliku lugemisoskusega, viletsa tervise tõttu teoorjuseks kõlbmatud talupojad. Vallakooli teiseks astmeks oli kihelkonnakool; üks iga 2000 hinge kohta. Seal õpetati juba kirjutamist ja arvutamist. Õpetajaks oli köster.

Eestimaa 1816. a. seadusega oli nähtud ette poole hõredam koolivõrk kui Liivimaal. Eestis takistas kooliolude arenemist kindralkuberneri, rüütelkondade ja haridusministeeriumi võistlus esikoha omandamiseks kooliolude korraldamisel.

Rahvakool*) edenes õigeusku siirdumisega. Parandatud talurahvaseadus (1849. a. ja 1856. a.) ja hiljem 70. aastail anti uued õppekavad: vallakoolides õpetati kirjutama, arvutama; kihelkonnakoolides juba saksa ja vene keelt, maadeteadust, poistele võimaluse korral ka võimlemist ja tütarlastele näputööd. Kihelkonnakooliõpetajaiks olid seminarilõpetajad 1849. a. asutati Valgas ja 1873. a. Tartus seminar. Pääle nende olid seminarid Kaarmal (Saaremaal) ja Kuudas.

Linnus leidis mitut tüüpi koole. Kihelkonnakooli lõpetanuil oli võimalus minna kreiskooli, sääliit gümnaasiumi ning lõppeks ülikooli. Ülikooli juures 1802. a. asutatud koolikomisjoni reformide tagajärjel võeti avalikku koolivõrku linna algkooli tüüp. Neid oli arvult 13.

Gümnaasiumid ja ülikoolid asusid kubermangu- ja maakonnalinnus. Gümnaasiume oli 2: Tartus ja Tallinnas. XIX sajandi 50-dail aastail avati Tallinnas ja Tartus veel realkoolid. Avalikkude koolide ülalpidajaiks olid linna- ja omavalitsusasutused, enamus neist töötas siiski riigi kullul. Õppekeelena oli valitseval kohal saksa keel. Vene keele õpetamine oli puudulik, kuni viimaks Nikolai I ajal slavofiilide õhutusel hakati panema enam rõhku ka vene keelele. Eesti keelt õpetati ainult mõnes üksikus kesk-koolis.

*) Üldine nimetus — rahvakool — on antud siin koolile, kus õppisid talupoegade (lihtrahva) lapsed.

Pääle omavalitsuste ja riigi poolt ülalpeetavate koolide-
olid veel erakoolid, viimaste arv oli isegi suurem. Rootsi
ajal Gustav II Adolfi poolt asutatud Tartu Ülikool oli ai-
nukeseks kõrgemaks õpeasutiseks kubermangus. See töötas
vähese vaheajaga Põhja sõjani, siis jäi seisma ja avati alles
Aleksander I poolt 1802. a. kevadel. Tartu Ülikoolil oli alul
4 õppetooli : usu-, filosoofia-, arsti- ja õigusteaduskond.
1850. a. jaotati filosoofiateaduskond kaheks : ajaloo-keele-
teaduslik ja füüsika-matemaatiline fakultet. Ülikooli algaas-
tal (1802. a.) oli üliõpilasi vaid 46, 1865. a. juba ligi 600.
Sotsiaalselt suurem osa neist olid aadlikud, paljud olid ka
jõukamast linnakodanlusest, kuna talupojaseisusest isikuid
oli harukorral. Tartu Ülikoolis, kus õppekeeleks saksa keel,
organiseeruti korporatsiooniks maa-alalise kuuluvuse alu-
sel : Eesti kubermangu üliõpilased moodustasid „Estonia“,
liivlased „Livonia“, kurelased „Curonia“ j. t.

Pääle otseste kultuursaavutiste Tartu Ülikool andis har-
ridust üksikuile eestlasile, kes osutusid hiljem, ärkamisajal
tähtsaks tegelasiks. Tartu Ülikooli mõnedest õppejõudu-
dest asutati 1838. a. „Õpetatud Eesti Selts“, ülesandega uurida
da Eesti ajalugu. (Muide, seltsi väljaandel ilmus Kreutzwaldi
„Kalevipoeg“). 1862

Valitsevaks usuks oli luteri usk. Veel XIX s. luteriusu
kirik arenes autonoomsel alusel. 1832. a. (25. XII.) keisri
poolt kinnitatud uues ev.-luteriusu kirikuseaduses jäi maks-
ma üldiselt rootsiaegne kord. Olulisema uuendusena sea-
duses kirik alistati Peterburi kindralkonsistooriumile. Kiriku
majanduslikku elu pidi korraldatama kirikukonvendel.

XIX s. Balti kirikuõpetajaskonna usulised vaated olid
mõjutatud Lääne-Euroopa vaimulike vaateist. Tunnustati
sääli ratsionalismi, levis see ka siin; 20. aastail pääsis või-
dule pietism; ka meie pastorid nõudsid karmilt vagatse-
mist; vastavalt Lääne-Euroopa vaimulikele levis hiljem Ees-
tiski kiriklik-konfessionaalne vool jne.

Talupojad ei saanud aru filosoofilisest usust, päälegi ei
kannatanud nad puuduliku keeleoskusega saksameelseid
pastoreid. Luteriusu kirik oli võõras rahvale veel XIX sa-
jandil. Tekkis seepärast isesuguseid usulisi liikumisi, näi-
teks vennastekogudused ja vene-õigeusku siirdumine. Ven-
nastekoguduste liikumine muutus 20 aastate lõpul õige
intensiivseks. Koguduste liikmete arv ulatus 30.000-ni.
A. 1817 Aleksander I andis „armukirja“, millega lubas ehi-
tada palvemaju vennastekogudusil. Koguduse liikmed ja-

gunesid kolme ossa: 1) ootajad, 2) vennad, 3) juhtivad tegelased. Üldiseist palvekoosolekuist agaramaid osavõtjaid nimetati „ootajaiks“, need võisid saada edaspidi „vendadeks“. „Vendade“ kinnised omavahelised koosolekud peeti suure härduse ja nutuga. Eestpaluja ja teised kõrgemad liikmed olid „juhtivad tegelased“. Vennastekogudused alulisid diakonile *), see omakorda presbüterile.**)

See liikumine kasvas 50. aastateni, siis vennastekoguduse tegevus vaibus vene-õigeusku siirdumise ja haridusliku tasapinna tõusu tagajärjel.

XIX s. 40 aastateni vene-õigeusk polnud levinud üldse talurahva hulgas, leidis seda vaid linnus. XIX s. teisel poolel vene-õigeusk hakkaseaga levima ja arenema õiguslikult. 40. aastail trükiti esimesed vene-õigeusu palveraamatud. 1850. a. muudeti senine Riia abipiiskopkond (asut. 1836. a.) pääpiiskopkonnaks. Alul vene-õigeusu vaimulikud olid umbkeelsed, nad juflustasid tõlkide kaudu. 1847. a. hakati õpetama Riias asutatud vaimulike seminaris riigi kulul ka eesti ja läti rahvusest kodanikke. Kuid siiski moraalne olukord jäi kaua viletsaks vene-õigeusu kirikuis. Kuna talupoegade lootused, saada materjalset kasu uude usku minekul, luhtusid, pettuti ja taheti pöörduda tagasi luteri usku, see aga oli keelatud seaduse poolt. 1864. a. käis keisri käsul Baltimaade vene-õigeusu kiriku seisukorda uurimas krahv Bobrinski, kes leidis eesti kirikuis korratuse ja teatas keisrile õigeusku siirdunud talupoegade palavamast soovist — et nad saaksid tagasi luteri usku. Keiser ei lubanud aga veel ümberristimist. 1864. a. ringreisul Liivimaal Riia pääpiiskopp Platon konstateeris vene-õigeusu kiriku viletsat olukorda ja liikmete luteri usku tagasimineku tahet. Platon, et süvendada vene-õigeusku talupoegade seas, soovitas keskvalitsusel kergendada vene õigeusulise talupoja seisukorda, jagada talle maad jne. Platon nõudis veel usutaganemisele meelitajate pastorite vastutuselevõtmist. Jälgides ta nõuannet, võetigi vastutusele mõned pastorid. Vaatamata kõigile püüdeile, talupoegade soov minna tagasi luteri usku ei vaibunud. Pisut paranes nende n. n. „kahetsejate õigeusuliste“ seisund Aleksander II salajase käskkirjaga (19. III. 1865), mille järgi segaabiellulised võisid ristida

*) Abipreester, abivaimulik.

***) Ristikoguduse vanem.

ja kasvatada oma lapsi Iuteriusu vaimus. Ajeksander II tühistas aga selle määrase.

XXI. p i l e t.

Eesti rahvuslik ärkamine, selle põhjused, sotsiaalne kandepind ja tüübimad ühisettevõtted.

Eesti rahvusliku ärkamise päätegurina võib mainida eestlaste majanduslikku ja hariduslikku tõusu. Telliti ajalehti, koolitati lapsi jne. XIX s. keskpaiku algas intensiivne raharendile siirdumine ja kestis kuni XX sajandini, siis raharent oli juba maksvusel pea eranditult. Alates raharendi maksmahakkamisega hakati ajama talumaad krundessel kaotati endine tülikas külakondlik maasead. Talupojad võisid soetada endale nüüd iseseisvalt otstarbekohasema majapidamise. Raharentnikest jõukamad olid päriskohapere-mehed. Liivimaal algas talude päriseksostmine juba XIX. sajandi 20. ja 30. aastail. Massiliseks muutus see (talude päriseksostmine) pärast 1849. ja 1856. a. parandatud talurahvaseaduste maksmahakkamist. Laiaulatuslik linakasvatamine Lõuna-Eestis, tuues materjalset kasu, soodustas talude päriseksostmist. Lina vähesuse tõttu maailmaturul Lõuna-Eesti lina leidis turgu 60. aastail ka välismaale. Saadud raha eest osteti päriskohti Petseris, Võrus, hiljem suurearvuliselt ka Viljandi maakonnas. Ennem osteti päriseks suuremaid talukohti, kuna mõisnik eelistas anda rendile väiksemaid talusid. Rohkearvulise talude ostu tagajärjel kallines maa. Kui 70. aastail linaturul nõudmine vähenes, ei suudetud realiseerida lina ja palju Lõuna-Eesti talusid langes oksjonihaaMRI alla.

Põhja-Eestis arenes talude päriseksostmine hiljem, kuna rahvas siin väesem. Elavalt toimus taludeostmine 90. aastail. Põhja-Eestis soodustas seda toimingut laialdane kartulikasvatus.

Talupojad pidid vallandama osa tööjõudu päriskohtade ostmisel. Teosulased ja vaimutüdrukud jäid üleliigseks koor-maks taludele; need otsisid teenistust nüüd mujalt, siirdudes mõisa ja linna. Mõisnikud olid sunnitud harima oma põlde vabapalgalisiga. Osa mõisatõist tehti edasi teokohustusiga inimeste poolt, kes elasid mõisa-, kvoote- ja kuuen-dikumaal. Palgatõõle võeti vallalisi töölisi, nende vähesuse

tõttu aga ka abielulisi, kes said mõisa poolt korteri, kütte, toidu (s. o. palga) loonuses. Neid nimetati moonakaiks. Pääle selle olid mõisas tööl veel tükitöölised ja päevilised. Nii kasutas mõisnik taludest vallandatud tööjõu. Kord toodi katseks Saksamaalt koloniste mõisatööle. Neis pettuti aga peagi, sest kolonistid polnud kaugeltki osavad töömehed ja nad ei suutnud üldse leppida siinse viletsa olukorraga. Muuseas nad rahvustused ümber kiiresti eestlaste ja lätlaste keskel.

Maast vallandatud vabadikud, sulased jne. siirdusid ka linnusse, aegamööda tekkis suurearvuline linnaproletariaat. Linnus elati majateenijaina, käskjaladena, vabrikutöölisina; mõned katsusid õnne väiksemais äriettevõtteis (vürts- ja turukaupmehed); mõned said teenistust büroodesse jne. Nii tekkis linnusse eesti element.

Kolmandaks rahvusliku ärkamise tugevamaks kande-kihiks jõuka taluniku ja linna väikekodanlase kõrval oli eesti noor haritlaskond, päämiselt rahvakooliõpetajad, kes kandsid rahvuslikke ideid ja õhutasid rahvast nende teostamisele. Ärkamisajal tähtsat osa etendavad mehed, J. W. Jannsen, C. R. Jakobson, Jaan Adamson, Gustav Es-lon j. t. olid kõik rahvakooliõpetajad.

Geograafiliselt rahvuslik ärkamine levis alul päämiselt Lõuna-Eestis: „Perno Postimees“ (Pärnus), „Sakala“ (Viljandis), „Eesti Kirjameeste Selts“ (Tartus), „Esimene Eesti põllumaeste selts“ (Tartus) jne. Põhja-Eestis asutati ainukese suurema ettevõtteks Eesti kaubalaeva selts „Linda“. Siin oldi kistud kaasa vähem ja hiljem.

Majanduslikult arenenud talupoegade kiht hakkas nüüd nõudma oma sotsiaalsete ja poliitiliste õiguste avardamist. Holstre kroonuvalla (Viljandimaal) tegelaste Adam ja Peeter Peterson'ide, Jaan Adamson'i ja Hain Henno õhutusil hariduslik ja majanduslik liikumine muutus rahvuspoliitiliseks liikumiseks. 1864. a. saadeti Peterson'ide ettevõttele Viljandimaa üksikuult kogukonnilt keiser Aleksander II-le 3 üksikut palvet. *) Keisri juurest tagasijõudnud saadikuist vangistati osa. Peterburis elava kunstniku, eestlase Johan Köler'i ja teiste õhutusel moodustati keisrile eesti talupoegade üldpalvekiri (24 kogukonna 15.000 talupojalt). 17 eesti talupojast koosnev saatkond andis üle märgukirja keisrile

*) Sisaldas umbes samu nõudeid, mida sooviti hiljemaadetud üldmärgukirjas.

Tsarskoje Seloos (9. XI) 1864. a. Märgukirjas sooviti teo-
orjuse lõpetamist, talupoegade omavalitsust, ihunuhtluse pii-
ramist või kadu, koole haridusministeeriumi kompetentsi,
ametiasutisse eesti keelt jne. Ootamatult vangistati Adam
Peterson Tsarskoje Seloos ja saadeti Riiga, kust vabanes
alles järgmisel aastal. Ka teised saadikud sattusid kodumaal
tagakiusamise alla.

Sellest hoolimata märgukiri mõjus keskvalitsusele. Hak-
kasid tulema reformid: 1865. a. kaotati ihunuhtlus, 1866. a.
anti uus kogukonnaseadus, teoorjus lõppes (1868. a.) jne.

Rahvuslik liikumine hoognes, avaldades laiemas ühis-
ettevõtteis. Ühised ideed ja vaimustus levisid üldlaulupidu-
del. I Eesti laulupidu peeti Tartus 1869. a. eesti talurahva
50. a. pärisorjuse vabastamise juubelipäeva puhul. J. W. Jann-
sen oli siin aktiivsemaid juhte ja kogu mõtte algataja. Vai-
mustus oli suur. Kooride poolt ettekantud Jannsen'i ja Koi-
dula laulud sütitasid. Jakob Hurt pidas peokõne, milles pei-
tus 3 mõtet: 1) eestlane nõudku haridust; 2) jäägu säälj-
juures eestlaseks ja 3) soetatagu emakeelega kõrgem eesti
kool. Esimesel laulupeol oli äratav mõju inimhulgile.

Suurema osavõtjate arvuga teine laulupidu peeti 1879. a.
jällegi Tartus. Siin poliitilised vaated olid selgunud, laulu-
pidu mõõdus kainemas meeolus. Seda, mis Tartule I lau-
lupidu, oli Tallinnale 1886. a. peetud III üldlaulupidu.

Eesti Aleksandri kooli (talurahva pärisorjusest vabastaja
Aleksander I auks) mõtte algatajaks oli 1860. a. Holstre
Pulleritsu küla koolmeister Jaan Adamson. J. Hurt'ilt ja
G. Blumberg'ilt kasulikke juhatusi saades, esitati Liivi ku-
bernerile palve rahakorjamise alustamiseks kooli hääks.
1869. a. (16. XII) saadi keisrilt luba. Rahakorjamine anti
1870. a. asutatud pääkomitee ülesandeks (esimees J. Hurt).
Hurt avaldas trükis eribrošüüri, kus toonitas jälle Eesti
Aleksandri kooli vajadust. Pääle pääkomitee asutati raha-
korjamise otstarbel ka abikomiteid. Nende arv tõusis 1880.
aastaks 107-ni (hiljem oli neid veelgi rohkem). Raha han-
giti eriliste raamatutega, basaaridega, pidudega ja kontser-
tidega. Isegi kõrtses jne. paluti toetust rahvalt. Saadi ligi
80.000 kuldrubla, mis ajajooksul %%-ga tõusis 100.000 rub-
lani. Eesti Aleksandri kooli asutamisele seisid ja töötasid
vastu mõisnikud ja kirikuõpetajad, kuid vähese eduga. See
vaid tõstis rahva taht kooli elluviimisel. Hädaohtlikuks ku-
junes koolile aga asjaajajate omavaheline tüli ja hõõrumine.
J. Kõler tahtis maksa kinni oma mõisa Eesti Aleksandri

kooli summadest laenatava rahaga — esimees J. Hurt seis vastu sellele, abikomiteed olid aga Kõleri'i poolt. J. Hurt tagandati esimehe kohalt ja uueks valiti J. Kõler. J. Hurt otsis abi ametivõimudelt, 1884. a. siseminister sulges abikomiteed; hiljem avati need küll uuesti. Huvi kooli vastu oli aga rahvas kadunud. Lõppeks asutati vene haridusministeeriumile antud Eesti rahva korjatud rahaga 1888. a. Põltsamaa lähedusse vene keelega linnakool. Hiljem viidi kool üle põllutööministeeriumi alla Kõu mõisa, sealst Olustverre, kus töötab praegugi.

C. R. Jakobson oli teise rahvusliku suurettevõtte, „Eesti Kirjameeste Seltsi“, algatajaks, kuna vajas toetust ja abi oma tööde kirjastamiseks. Seltsi põhikiri kinnitati 1871. a. ja selts asus tegevusse J. Hurt'i juhatusel Tartus. Seltsi ümber kogunes palju eesti haritlasi; avaldati teaduslikke kirjatöid, arendati arheoloogiat ja kirjakeelt. 10 a. selts töötas jõudsasti, siis tekkisid siingi lahkkelid. J. Hurt lahkus 1881. a. kohalt, andes ruumi Jakobson'ile, kuna tegelikuks juhatajaks oli abiesimees dr. M. Veske. 1882. a. suri Jakobson ja Veske asus Kaasani ülikooli. Järgmised esimehed, H. Treffner ja K. A. Hermann, olid mannetud ettevõttele eluandmiseks, päälegi suleti uute lahkkelide tõttu Eesti Kirjameeste Selts 1893. a. ja järelejäänud vara läks teistele Tartu seltsidele.

Põhja-Eesti ainsama ettevõtte, Eesti kaubalaeva seltsi „Linda“, asutajaks oli rahvakooliõpetaja, endine meremees Gustav Eslon. Seltsi ülesandeks oli eesti laevanduse arendamine ja kauplemine. Selts sai tegevusloa 1879. a., põhikiri kinnitati lõplikult 1881. a. Raha koguti aktsiaid, mida tulunduslikult hääs seisukorras ja asjast vaimustatud rahvas ka hulvana ostis. Selts ostis siis purjeka „Linda Morgenrodeni“, hiljem ka teise. Juba 1883. a. oli „Linda“ ligi 1000 liiget ja aktsiakapitali suurus üle 200.000 rubla. Ka Põhja-Eesti selts läks allamäge tekkivate lahkkelide tõttu. G. Eslon lahkus juba 1881. a. esimehe kohalt ja seltsi tegevusest, kuna juhatuseliikmete hulka jäid asjatundmatud ja osalt ebaausadki mehed. Laiutati, asutati „abiseltse“, osteti kaupu, mis ei leidnud ostjaid; kaubad likvideeriti, müüdi alla oma hinna jne. Pika kiratsemise järgi „Linda“ läks 1893. a. hingusele. Aktsionäärele võidi tagasi maksa vaid 22 % aktsiate nimihinnast.

Ärkamisajal asutatud seltsest tuleb nimetada veel Eesti Põllumeeste ja Eesti Üliõpilaste seltsi. Esimene Eesti Põllu-

meeste Selts asutati 1870. a. Tartus J. W. Jannsen'i poolt. Sibiks oli põllumeeste organiseerimine ja nende silmaringi laiendamine. 1876. a. selts korraldas esimese eesti põllutöönäituse Nuustakul (Otepääs), hiljem mujalgi. Paari aasta pärast põllumeeste selts oli juba Pärnus, Viljandis j. m. Tallinnasse asutati esimene põllumeeste selts 1888. a.

A. 1870. asutati Eesti Üliõpilaste Selts. See sai eestlastist üliõpilaste koondumiskohaks ja osutus takistavaks teguriks kadakasakslusele ja saksastamisele.

Ärkamisaja saavutisena levisid XIX sajandi viimseil aastakümneil laulu- ja mänguseltsid. 1865. a. asutati Tartu eesti näitelava häll „Vanemuine“; ühelajal sellega asutati Tallinna kadakasakslikuks osutuv „Estonia“, Viljandisse asutati „Koit“ (1869. a.), Pärnusse „Endla“ (1873. a.), Valka „Säde“ jne.

XXII. pilet.

Lõhe eesti ühiskondlikus mõttes ja ürituses.

Ärkamisaja suurim politikamees, põllutöö ja laevanduse arendamise, uute koolikorralduste ja eesti rahva üldpoliitilise seisukorra paranduste nõudja oli C. R. Jakobson. Kiriku ja kooli elu paranduste nõudjana sattus ta kibedasse vastollu kohalike kirikuõpetajaiga. 1878. a. hakkas ilmuma ta häälekandja „Sakala“ Viljandis, mis andis uue hoo ja suuna eesti ühiskondliku mõtte arenemisele, nõudis talunike seisukorra paranemist, maaomavalitsuste uuendamist, rahvakoolide vabastamist mõisnike eestkostmise alt ja reforme kohtu alal. Leht leidis oma uuenduspüüdlikkuse tõttu laia lugejaskonna (endastmõisestavalt just eestlaste seas). Taotledes radikaalseid sihte, Jakobsoni leht sattus teravasse vastollu kiriklikkoodanlise erakonna lehe „Eesti Postimehega“, kelle toimetajaks pastoritesöbraline ja valitsevate olude suhtes leplikum J. W. Jannsen. 1880. a. alguseks kogu Eestis ilmuv ajakirjandus jaguneski kahte vastasrinda: „Sakala“ poolt, või vastu. Kui 1880. a. sai „Eesti Postimehe“ toimetajaks A. Grenzstein, püüdsid leppida 1881. a. kolme mõjukama eesti ajalehe „Sakala“, „Perno Postimehe“ ja „Eesti Postimehe“ toimetajad C. R. Jakobson, J. Lipp ja A. Grenzstein, kuid asjata. C. R. Jakobson'i lepituskatseid poliitiliste vastastega takistas ta surm märtsis 1882. a. Tema surmaga „Sakala“ kaotas oma tähtsuse. 1882. a. ilmumahakanud Grenzstein'i „Olevik“ ja dr. K. A. Hermann'i „Eesti Posti-

mees" (1882—1886) püüdsid nüüd edendada eesti rahvuslikku liikumist. Jakobson'iga kadus aga tusedam politikategelane. Lõhe ühiskondlikus mõttes ja üritusis kestis veel 80. ja 90. aastail ning rahvuslikku liikumist tabas uus tõke — venestamiseaeg.

Venestamisereformid ja nende tagajärjed.

Venestamine langes ühte Aleksander III troonileastumisega (1881-1894). Vabameelsema Aleksander II valitsusaial polnud märgata erilist pääletungi Läänemeremaade venestamiseks, ehk küll tollal slavofiilid, kes ei suutnud leppida Baltimail valitseva saksluse ja protestantlusega, nõudsid ägedalt piirirahvaste venestamist. Kuna Aleksander III ajal siiski asi piirdus nõudmisiga ja tegelikke uuendusi vastu ei võetud, algas võitlus venestamise kasuks ja sakslaste vastu Baltimail Aleksander III ajal.

Mõisnikud, kartes hädaohtu endile venestamisest ja eestlaste tormilisest poliitilisest liikumisest, süüdistasid venestamispoliitikat pooldavat radikaali Jakobson'i tulekahjude tekitamises Tartus. Tegelikult osutus süütajaks keegi vaimuhaige saksa üliõpilane.

1882. a. alul Vene keskvalitsus saatis senaator Manassein'i Liivi- ja Kuramaale revideerima kohalikke olusid, kes liikudes maal võttis vastu oma ametnike kaudu nii eestlasilt kui lätlasilt palve- ja märgukirju, milles need nõudsid pääasjalikult sakslasist kirikuõpetajate ja mõisnike õiguste kärpimist. Revision kestis 1883. a. kevadeni ja 1884. a. Manassein esitas aruande nähtust-kuuldust keisrile. Nüüd algasid reformid venestamise suunas. Muudatusi toov poliitseireform (1838. a.), mida Jakobson'gi oli nõudnud, kaotas mõisnike poolt valitavad politseikohtunikud, sillakohtud, valla- ja haagikohtunikud, seades uueks politseivõimude valitsusvõimude poolt määratud maakonnaülemad vanemate ja nooremate abilistega.

Kohtukorralduse (reform 1889. a.) tõi Baltimaale vene kohtu; kohtunikud määrati kohtuministeeriumi poolt; vallakohus jäi püsima mõningate muudatustega kohtupidamise korras; kaotatavate kihelkonnakohtute asemele sai valla kohtu ülemaks astmeks ülemtalurahvakohus; vallaomavalitsuste valve jne. anti talurahvaasjade komissaride kätte. Uute kohtutena asutati veel rahukohus, rahukohtukogu teiseastme kohtuna ja teisi kohtuid, kus asjaajamine sündis, nagu mujalgi ametiasutis, nüüdsest pää'e vene

keeles. Kuna tõlgid viletsad, tuli kohtu alal vahel ka kuritarvitusi. Juba 1882. a. oli vene keel sunduslik nekrutite võtmisel.

Peeti vajalikuks ka koolide venestamist ja noorte kasvatus vene vaimus. 1885. a. viidi koolid vene haridusministeeriumi alluvusse, nende valvamiseks seati sisse rahvakoolidirektorite- ja inspektorite amet (1887. a.). Laialdane koolivenestamine toimus kooliolude juhtija, kuraator M. Kapustin'i ajal, kes 1883. a. valiti ametisse. Tema viis 1886. a. õppekonna valitsuse*) (mis allus Vene haridusministeeriumile), saksameelse õhkkonna eemaldamiseks Tartust Riiga. 1887. a. tunnistati vene keel sunduslikuks õppekeeleks; vaid algkooles jäi tarvitusele esimesel kahel aastal eesti keel, pärast ei lubatud sedagi. Linnusse asutati kroonualgkooles, kreiskoolide asemel avati linnakooles, maal vallakoolide kõrval asutati veel n. n. ministeeriumikooles.

Kuna vene keel muudeti sunduslikuks õppekeeleks ka erakooles, lõpetasid Viljandi maagümnaasium ja Tallinna Toomkool tegevuse. Rüütelkonna poolt ülalpeetavad seminarid Kuudas ja Tartus jäid seisma, õpetajate jaoks asutati suuremate ministeeriumikoolide juure erilised pedagoogikaklassid.

Ülikooli rektor Budilovitsh'i ja Kapustin'i järglase Lavrovski energilisel tegevusel venestamine toimus ka ülikoolis 1889—93. aastail. Professorid pidid võtma tarvitusele vene keele 5 aasta jooksul. 1893. a. nimetati Tartu linn Jurjeviks ja vastavalt sellele ka ülikool Jurjevi keiserlikuks ülikooliks. Üldiselt koolide venestus tõi tagurpidimineku eesti haridusellu (ainete õppimine vene keeles muutus tüütavaks pähetuupimiseks jne.).

Ilesuguse usupoliitikaga Balti talupoegade suhtes (nende meelitamine vene-õigeusku), mis vaibunud vahepeäl, taheti süvendada venestust. Aleksander II käsukiri (1865. a.), mis lubas segaabiellusil ristida oma lapsi luteri usku, tühistati 1885. a. Mainitud usupoliitikat soodustas ka Eestimaa kuberner, puruvenelane Shahovskoi, lastes avada lühikese aja jooksul (1883—93) 18 uut vene-õigeusu koguduste kirikut, viibides ise kirikuõnnistusel, et näidata oma poolehoidu asjasse. Asutati kirikuid linnusegi. Aleksander-Nevski katedraali ehitamine (Tallinna Toompeal) oli Shahovskoi teene, samuti Pühtitsa naisklooster. Aleksander-Nevski katedraali

*) Kooliasjandust juhtiv kõrgeim kohapäälne asutis.

ehitamisel lammutati mitmed majad, koht oli suurepärane ja kirik paistis kaugele Vene võimu tunnusmärgina. (Eesti iseseisvuse ajal jäi lammutamata katedraal Soome vaimulike vahelesegamisel ja laitmisel, kes arvasid, et lammutada tuleks siis ka Toomkirik). Samuti asutati vene-õigeusu kirik Tartu ülikooli lähedusse.

Venestamise ajajärgul tekkis „kadasakaste“ asemel laialt „pajuvenelasi“. Venestamise ajal maksmapandud valju tsensuuri tagajärjel Eestis ilmuvad ajalehed, nagu J. Jõgeveri „Oma Maa“, J. Kõrv'i „Valgus“, A. Grenzstein'i „Olevik“ j. t. püüdsid sõbrustada venelasiga ja hoidusid rääkimast isamaalisest asjust päale J. Järv'i „Virulase“. Ka K. A. Hermann'i „Postimees“ püsis osalt rahvusliku enesetunde virgutajana.

XIX s. lõpul algas Eestis uus ärkamisaeg. Ärkamisaja liikumine leidis aset peamiselt Tartus, kuhu oli kogunenud juba suurem arv eesti soost üliõpilasi ja päälegi kuberner Sinovjev'i vali käsi ei ulatanud siia niikergesti. Eesti intelligents Tartus püüdis jääda truuks rahva tulevikuideeale. Nooremad haritlased V. Reiman'i, O. Kallas'e ja dr. H. Koppel'iga eesotsas otsid Hermann'ilt „Postimehe“ ja kutsusid uueks toimetajaks Venemaal viibiva õigusteadlase Jaan Tõnnison'i (1896. a.). Nüüd algas „Postimehe“ kaudu rahvusliku iseteadvuse õhutamine, vastandiks Grenzstein'ile, kes kuulutas kadu eesti rahvale ta väiksuse tõttu. Lepliku poliitikaga Tõnnisson nõudis eestlasile üheõiguslust sakslasiga. Vene riigivõimu suhtes ta püsis lojaalsuse ja ettevaatlikkuse alusel, aga niipalju kui seda lubasid tsensuuriolud „Postimees“ töötas venestuse vastu. Tõelist vaenu avaldas „Postimees“ Grenzstein'i „Olevikule“, kes venesõbraline, ja J. Tõnnisson polnud leplik ka „Tallinna Teataja“ ja selle toimetaja K. Päts'iga. Viimase lehe ümber koondus rida radikaale ja sotsiaalse, kes nõudsid peamiselt rahva tulundusliku seisukorra parandamist. Kuna Tõnnisson ajas puhtidealismi, K. Päts tunnistas tähtsamaks majandusliku arengu, lähtudes materjalismist. Seepärast nimetas Tõnnisson „Tallinna Teataja“ toimetustöökäsi M. Martna't, H. Põõgelmani, Ed. Vilde't j. t. „majandusmehiks ja kõhuorjeks“.

1903. a. hakkas ilmuma Peeter Speek'i toimetusel Tartus „Uudised“. See soovitas tööliste olukorra parandamiseks klassivõitlust ja sattus vastollu seepärast „Postimehega“, kes arvas olevat klassivõitluse otstarbetu. „Uudised“

püüdis propageerida sotsialismi, tuues esile teaduse ja piibli vastolusid ine.

Nii valitses XIX s. lõpul ja XX s. alul ajalehtede vahel õige äge poleemika.

XXIII pilet.

Eesti ühsitegelise liikumise algus.

Juba C. Robert Jakobsoni aegu ja õhutusel üksikud põllumeesteseltsid korraldasid ühisostu ja müügi operatsioone. Ühsitegeline liikumine arenes soodsamalt XX s. alul. 1902. a. algas oma tegevust Laenu- ja Hoiu-Ühisus Tartus järgmisil aastail asutati neid mujalegi. XX sajandi alul levisid laialdaselt veel tarvitajate-, majandus-, piimaühingud j. t. XIX s. lõpul ja XX s. alul levis karskusliikumine (I. karskusselts „Tähti“ Toris 1889. a.). Piimaasjanduse ja karjakasvatuse arengut õhutas „Postimees“. Siin soovitati võtta ametisse neile aladele vastavaid instruktoreid ja assistente. Majandusliku jõukusega käis kaasas ka hariliku tasapinna tõus.

Majandusliku elu tõusuga selgus ikka enam üksikuile rahvakihele nende olukorra viletsus. Maatamehil elu oli vilets. Eestimaal oli $\frac{1}{2}$, Liivis koguni $\frac{3}{4}$ rahvast maata.

„Punased aastad“ Eestis (1905—06).

Raske töö, kehv toitumine jne. tegid raskemaks mookana olukorra. Raske ja vilets oli ka sulaseil, samuti popsid ja rentnikud polnud rahul olukorraga. Kui viimased hari- sid hästi maad, kõrgendati renti; harisid halvasti, aeti minema kohalt. Päriskohaomanike seisukord oli vast parem eelmisist, kuid neid koormasid talu eest tehtud suured võlad. Üldine rahulolematuse oli suunatud mõisnike, aadli, kui suur- maaomanike vastu, kelle käes püsis veel ikka rida laialdasi eesõigusi.

Rahulolematuse oleva poliitilise ja tulundusliku korra vastu tekkis samuti linna tööliskonnas. Viimaste (tööliste) arv kasvas XIX s. lõpul, kuna siis pandi käima linnus võrd- lemisi palju vabrikuid. Näiteks Tallinnas asutati Dvigatel (1899), Krull (1865), Lutheri (1887), Tselluloosi, Mayeri (1889. a.); Narvas asutati Zinovjev'i masinaehituse tehas, Tartus Faure metallitööstus jne. Paljud maalt linna siirdu- nud eestlasist leidsid tööd sää. Tööstusproletariaat püüdis

soetada endale paremaid töö- ja palgatingimusi streikide abil. 1897. a. piiratigi-tööpäeva pikkus täieealisil 11½ tunni ja alaealisil 8 tunni. See otsus jäi aga tihti paberile, päälegi tööpäev osutus ikkagi pikaks kehvade palgaolude juures.

Kõikide kihtide rahulolematuse tõttu tekkis nii Vene siseriigis kui meie kodumaal mäss 1905. a. Mässu sädemeks oli õnnetu ja ebapopulaarne Vene-Jaapani sõda 1904—05. a. Siin ilmnesid Vene valitsuse pahed. 9. jaanuaril preester Gapon'i poolt juhitud tööliste salk võeti vastu Peterburis sõjaväe poolt kuulirahega. Vastukajana tekkis 12.I.1905. a. üldstreik Tallinnas, kust mässuline liikumine levis teisisse linnusse ja maale. Veebruarikuus maalpeetavil koosolekul nõuti õiglasemaid rendihindu, eestlaste osavõtu võimalust maaomavalitsusist jne. Nii linnus kui maal revolutsiooniline liikumine jõudis haripunkti 1905. a. sügisel.

Ajalehtede tegelasist „Postimehe“ mehed, suhtudes eitavalt mässule, seletasid, et meil kui väikerahvusel pole soovitatav segada end suurriigi Vene asjusse. K. Päts'i „Teataja“ võttis revolutsiooni suhtes ebamäärase seisukoha, ei töötanud vastu ega kiitnud hääks. Kuid sotsialistlikud haritlased, kes koondunud „Uudiste“ ümber, püüdsid süvendada mässulist liikumist igapidi töölistkonnas. „Uudiste“ ringkond kuulutas end „Eesti Sotsiaaldemokraatideks“ (juhiks Ast).

13. oktoobril algas Vene raudteil üldstreik, millest võttis osa ka eesti töölisi. Tallinnas üldstreik algas uuesti 14. oktoobril. Rüüstates arsenalid varustusid töölist relviga; „julguse“ saavutamiseks tühjendati mõned viinapoed. „Estonias“ tööliste esindajate kogu võttis vastu rea nõudmisi, millega ühines samal päeval linnavalikogu. Nõuti Asutava Kogu kokkukutsumist, isikuvabadust, poliitiliste vangide vabastamist ja korraldust linnas tööliste kätte.

Kuberner Lopuhin vabastaski osa poliitilisi vange ja lubas asetada valvepatrulle töölist linnatänavatele. Sõjavägi aga püsis linnas, ja 16-dal oktoobril õõsi tekkis kokkupõrge sõjaväe patrullide ja kordapidavate tööliste vahel.

Asja selgitamiseks töölist kogunesid hommikul Lausmanni heinamaale, siit liiguti Vene turule, kus jätkati miitingut. Vene turul tekkis ootamatult ilmunud sõjaväe poolt julm tulistamine rahva pihta. 150 inimest langes surruina ja haavatuina, teised suutsid põgeneda. Metsik tegu leidis Tallinna linnavalitsuse poolt äärmise hukkamõistmise. Linna-

valitsus, kus enamuses eestlased, määras eelarves politseile krediidi, 5000 rubla, toetuseks langenute perekonnile.

17. oktoobril Nikolai II avaldas manifesti, millega püürati tsaari võimu riigiduuma ehk riigivolikogu kaudu. Manifestis lubati rahvale samuti isikuvabadusi (koosolekute-, isikupuutumatus-, ühingute- ja sõnavabadus).

17. oktoobri manifest rahuldab osaliselt mõned ringkonnad meie kodumaal („Postimees“). Ajaleht „Uudiste“ ringkond nõudis aga mässu süvendamist. Kuna suurem osa ikkagi oli rahuldatud tulemusist, kutsuti kokku 27.XI.1905. a. Tartusse ülemaaline rahvaasemike kongress. Igast vallast valiti kongressile 2 isikut, üks peremees, teine maatamees; iga selts saatis ühe esindaja, iga linn neli saadikut jne. Rahvaasemike kongressile Tartu „Bürgermusse“ kogunes 800 saadikut. Koosolekul tekkiv lõhe (parempoolsed tahtsid koosoleku juhatajaks oma kandidaadi J. Tõnisson'i, pahempoolsed J. Teemant'i) sundis lahkuma J. Tõnisson'i oma poolehoidjaiga teise ruumi, kus võeti vastu rida otsuseid. J. Tõnisson leppis konstitutsioonilise monarhiaga, eestlasile laialdase autonoomiaga ja emakeelse haridusega. Agraarolude parandamisel nõuti maad maatainimesile, rendihindade alandamist jne.

Pahempoolsed jätkasid oma koosolekut, pääasjalikult M. Martna ja H. Pöögelmann'i juhatusel, kahel järgmisel päeval ülikooli aulas (sellest ka nimetus: „aula otsused“).

Aula otsuseis peitus palju rohkem demokraatlikkust. Nõuti demokraatlikku vabariiki, seni kui seda pole, otsustati loobuda maksude maksmisest ja väeteenistusse minekust. Nõuti ka mõisade võõrandamist.

Aula koosolekuilt viidi revolutsiooniline meeoleolu laiali üle kogu maa; mõnes kohas seatigi sisse revolutsioonilised omavalitsused, muretseti relvi jne.

Ka Põhja-Eestis avaldati soovi kutsuda kokku Tallinna 10. dets. Põhja-Eesti valdade saadikute kongress. Sõjaseaduse tõttu ei lubatud seda. Kokkusõitnud saadikud, päämiselt maatamehed, koos Tallinna töölisiga pidasid siiski koosoleku Volta vabriku ruumes. Volta koosolekul tehti samad otsused, mis ülikooli aulaski. Otsustati saata maale (küll mitte Volta koosolekul) põletama mõisu maatamehi („mustasajalisi“).

Mässu mahasurumiseks Vene keskvalitsus pani Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kohta ühise kindralkuberneri Sollogub'i, kes asus tegevusse karmilt. Mässajate otsimiseks ja karis-

tamiseks saadeti maale karistussalgad (madrused, kasakad), kes taotlesid äärmist julmust. Lõuna-Eestis tegid hävitustööd karistussalga ülemad kindral Orlov ja Besobrasov. Balti mõisnik K. v. Sievers korraldas Viljandis hirmsa vere-sauna. Kohalikud mõisnikud ja kirikuõpetajad osutasid kaebajaiks. Vangistati ja lasti maha poliitiliselt süütuid inimesi, nagu salakütte, isikuid, kel kirikumaks maksmata jne. K. v. Sievers hävitas üle 50-ne inimese, lastes maha ka 14-a. lapsi.

Eesti poliitilise elu tegelased K. Päts, H. Pöögelmann, J. Teemant j. t. põgenesid välismaile: Soome, Schveitsi j. m. Eesti ajalehed suleti mitmel korral, kuna püüdsid tegutseda edasi uute nimede all. Karistussalkade hävitustööst järelejäanud süüdlased anti karmide sõjakohtute kätte, kes 1905—08. a. Baltimail hukkasid ligemale 700 inimest, Siberi saatsid üle 700 ja administratiives korras saatsid maalt välja 2652 inimest.

Politiilised, majanduslikud ja kultuurilised olud Eestis XX sajandil.

Päale „punaseid aastaid“ algas eesti poliitilises elus reaktsioon ja tagurpidimine. Kitsendati isikuvabadust; 1905. a. lubati üleminek luteri usku, juba järgmisel aastal tehti sellele kitsendusi. Piirati koosolekute vabadust. Päale „punaseid aastaid“ tegutses Eestis ainsa poliitilise parteina J. Tõnissoni asutatud Eesti Rahvameelne Eduerakond. 1910. a. püüdsid uuesti koonduda ja tegutseda ka sotsialdemokraadid. Elavust eesti poliitilisse ellu tõi eestlaste osavõtu võimalus Vene riigiduumadest. II-se riigiduumasse (1907. a.) pääsesid näiteks kaks sotsialdemokraati Eestist. Järgmistel riigiduumadel said Balti sakslased suure enamuse ning üksikuil eestlasil ja lätlasil, kes duumasse pääsesid, polnud võimalik vähesuse tõttu viia läbi kohalikke olusid parandavaid reforme.

Majanduslik areng näitas tõusu päale „punaseid aastaid“. Parema seemnevilja soetamiseks asutati 1912. a. Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi juure Seemnevilja Toimkond Karjakasvatus laienes karja saagiannete rohkuse tõstmise eesmärgil asutatud kontrollühingute kaastegevusel. 1910. a. asutati Põhja-Eestis Eestimaa Põllumeeste Keskseits, Lõuna-Eestis 1913. a. Põhja-Liivimaa Põllutöö Keskseits. Laialatulusliku alguse sai vastastikuste krediitühingute asutamine.

Nii asutati viimaseid (krediitühinguid) Tartu (1905. a.), Tallinnasse ja Viljandi (1907. a.) jne. Vastastikusi krediitühinguid kasutades avanes talupoegadel võimalus talude päriksostmiseks ja põllumajanduse edendamiseks; krediitühingute kaasabil suurenes tunduvalt eestlasist haritlaste ja ärimeeste arv. Ka tööstus ja kaubandus arenesid. Tallinnasse asutati suured laevatehased.

Kultuurilised olud paranesid tunduvalt. Lubati asutada emakeelseid koole. 1906. a. asutati Tartu Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi tütarlaste gümnaasium, kus tarvitati õppekeelena eesti keelt, ainult küpsuseksam oli vene keeles. Pärnus ja Viljandis asutati progümnaasiumid, samuti pea kõigisse linnusse algkoole. Kasvas hoogsalt Eesti rahvusest üliõpilaste hulk Tartus. 1910. a. 2796 eestlast said emakeelse keskkooli hariduse, 80% keskkooli õpilasist olid eestlased. Keskkooli lõpetamisel paljud eestlasist siirdusid nii kodu- kui välismaa kõrgemasse õpeasutisesse ja asusid pärast tööle kõrgemal kohil. Hoogsalt arenes päale 1905. a. revolutsiooni seltsielu. „Vanemuine“ Tartus sai 1906. a. uue ilusa ja avara teatri-maja, „Estonia“ suur teatrihoone valmises 1913. a. ja ka Pärnu teater „Endla“ maja ehitustööd lõpetati juba 1911. a. Levisid haridus- ja karskusseltsid. 1907. a. algas tegevust V. Reiman'i juhtimisel Eesti Kirjanduse Selts. See uuris ja levitas eestikeelist kirjandust, kogus rahvaluulet jne.

Tähtsaks üritiseks osutus ka 1908. a. avatud Eesti Rahva Muuseum Tartus, mille pääülesandeks eesti etnograafiliste esemete korjamine. 1909. a. asutati muuseumi juure arhiivraamatukogu.

XXIV pilet.

Eesti maailmasõja ajal.

Euroopa suurriige ammune terav vahekord, mille tekki-mise pääpõhjuseks oli majanduslik võistlus, kus püüti saavutada üksteise võidu soodsaid kaubalepinguid ja turge nii Euroopas kui ka teistes ilmajagudes (asumaade poliitika), jõudis haripunkti teatavasti 1914. a. kevadel, mil serblasest gümnasist tappis Austria-Ungari troonipärija ühes abikaasaga. Selle sündmuse tagajärjel algas sõda, mis oli saanud paratamatuks, alul Saksa- ja Venemaa vahel, mõne aja möödudes võtsid osa sõjast kõik maailma suurriigid ja neist kaasakistuna ka paljud Euroopa väikerahvused (nagu eestlased, lätlased, belglased j. t.).

Maailmasõda, mille kaasas käis üldiselt äärmine viletsus ja majanduslik langus, millest maailm pole vabanenud veel nüüdki (see nähtub igasuguseist vastastikuste kohustuste täitmise mittesuutelisusest — sõjavõlad, igal alal ilmnevaist kriisest, depressioonest*) jne.), tõi ka teatavaid positiivseid tagajärgi, võimaldades muuseas Euroopa väikerahvustil (ka eestlasil) vabaneda suurriige ikkest ja evida iseseisvust.

Mobilisatsiooni, rekvisitsiooni**) sunnihindade, tulundusliku kindlusetuse jne. tagajärjel maailmasõja ajal, mil tekkis puudus materjalseist varadest ja tööjõust, avaldus Eestis kriis nii majanduslikes kui ka vaimseis üritusis. Mainitud põhjusil üldine langus tekkis kõigil aladel: eeskätt küll põllumajanduses. Põhjuseks oli näiteks linakasvatuse soikumine L.-Eestis ja kartulikasvatuse vähenemine P.-Eestis, kuna kaudus välisturg piiride sulgemise tõttu. Üheks põllumajanduses tekkinud kriisi põhjuseks oli see, et ei saadud jätkata kuigi intensiivselt seemnevilja parandamist ja maaparanduse töid, sest oli vähenenud tunduvalt tööjõud, ja ka seepärast, et kohalikul turul puudusid masinad, mille tõttu ei saadud osta neid.

Eriti raske hoobi sai karjakasvatus, sest paljud piima- ja kontrollühingud olid sunnitud lõpetama tegevuse mitmesuguseil põhjusil ja püsijäänute olukord oli muutunud õige viletsaks (puudusid masinad, mobilisatsiooni tagajärjel oli vähenenud kontrollühinguis liikmete arv jne.)

Ühistegevusele maailmasõda mõjus kahekülgsest: negatiivselt ja positiivselt. Laenuasutised kannatasid, sest sinna kogunes suuri summasid (talupojad, saades küll palju kasu oma produktelt kõrgete hindade tõttu sõja ajal, ei saanud paigutada raha mujale, sest turul puudusid neile tarvilised produktid), mis paigutati muude paremate võimaluste puudumisel Vene väärt-pabereisse ja pangusse. Need summad läksid kaduma valitsuse vahetusel Venes (revolutsioon).

Ostu-müügi ühingud, kuhu oli kogunenud palju kaupu, vabanesid neist sõjaaegse üldise kauba puuduse tõttu ja said seega kasu.

Olgugi et üksikud isikud ja ühistegelised ettevõtted rikkastusid, raha väärtuse suure languse tõttu rahvas üldiselt jäi vaesemaks, sattus viletsasse olukorda.

*) Kehaline ja vaimne rõhutunne (rõhutud meeleolu).

***) Võtus.

Majanduslike olude languse ja sõjaaegiste kitsenduste (karm tsensuur) tõttu kannatasid ka kultuurilised avaldused ja üritused (haritlaste mobiliseerimisega esines langus kooli- ja seltsielus kui ka kirjanduses).

Politiilised ringkonnad huvitusid sõja ajal mõningate reformide läbiviimisest (eeskätt küll rahvusküsimuse ja omavalitsuse alal).

Eesti iseseisvumise algus.

Maailmasõjas ilmnisid Vene rahvale tema valitsuse puudused, mis avaldusid esiteks juba Vene sõjaväe alalises kaotusis sakslasile idafrondil. Ka pahandus Vene rahvas valitsuse ja keiser Nikolai II ühemeelsest otsusest, teha rahu Saksamaaga, ja enamus venelasist ei pooldanud mainitud otsust. Puhkes revolutsioon (veebr. 1917. a.). Seejärgi kui suur osa Vene sõjaväest ühines mässajaiga, läks korda kukutada viimaseil 28. II. (1917). tsaarivalitsus ja uuevoimuna pääsis valitsema n. n. Vene Ajutine Valitsus, mis koosnes endiseist 4. riigiduuma liikmetest ja pidi valitsema rahvasaadikuist koosneva Asutava Kogu kokkukutsumiseni.

Eesti rahvuslikes ja poliitilises ringkonnis, kus Vene Ajutise Valitsuse poolt antud luba, kaotada rahvuslikud kitsendused, tekitas suurt elevust, töötati välja õige varakult maaomavalitsuse (autonoomia*) seaduse-eelnõu, mis olles teatud mõttes suurssaavutiseks, esitati kiiresti (18. III. 1917. a.) Vene Ajutisele Valitsusele ja leidis viimase poolt vastuvõtu; kinnitati 30. III. 1917. a.

Mainitud seaduse alusel ühendus aastasadu lahusolnud eestlaste territoorium ühiseks administratiivselt**) autonoomseks tervikuks, nimetatud kubermanguks, mida pidi valitsema keskvalitsuse poolt määratav komissar ühes kubermangu nõukoguga (nimetatud Maanõukoguks ehk Maapäevaks). Esimeseks komissariks sai Jaan Poska.

Varsti pääle seda, kui oli kinnitatud maaomavalitsuse seadus, algasid maapäeva valimised, mille korraldamine oli usaldatud J. Poska hoole. Maapäeva liikmete valimine toimus kaudsel teel; iga 20.000 elaniku kohta (loomulikult Eestis) valiti üks liige.

Maapäeva kokkukutsumisega 1. juulil (1917) algas me

*) Osaline iseseisvus.

**) Valitsuslikult.

ajaloos uus tähtis epohh — saime ju 700-aastase vaheaja järgi jälle enesemääramise ja maavalitsemise õiguse.

Tallinna tööliste ja sõdurite saadikute nõukogu takistas mõnevõrra meie vastse Maapäeva tegevust, määrates komisar J. Poska juure erilise nõuandva valvekomisjoni. Vaatamata J. Poska leplikule politikale, tekkis tal pea konflikt mainitud valvekomisjoniga. Tekkinud arusaamatus lahendati hiljem siiski.

Üheaegselt maapäeva kokkukutsumisega peeti (2. juulil) „Estonias“ Eesti rahvuskongress (koosnes valdade valijamehist ja linnade seltskondlike organisatsioonide, linna omavalitsuste ning tööliste ja sõdurite saadikute nõukogude esindajaist) ja kahel järgmisel päeval rahvuskongress (osavõtjaiks eelmisest kongressist osavõtnud eesti rahvusse kuuluvad isikud). Viimasel kongressil taheti näha Venemaad demokraatliku föderatiivse*) vabariigina ja Eestit selle osariigina. Sääli peeti ka tarvilikuks eesti rahvuslike väeosade loomist. Viimati avaldatud mõte tekkis seepärast, et umbes 100.000 Venes viibivat eesti sõdurit valdas koduigatsus ja et Eesti vajas kaitset. Mainitud ideed hakkas realiseerima Eestis seks asutatud Eesti Sõjaväelaste Büroo ja Peterburis Eesti Sõjaväelaste Keskkomitee. 12. aprillil (1917. a.) pandi alus esimese eesti rahvusliku väeosa loomisele Vene päästaabi loal. 7. mail asutati esimene eesti polk Rakverre, kuna sõjaminister Kerenski keelas selle asutamise mujale. 17. ja 18. juulil valiti esimesel eesti sõjaväelaste kongressil Eesti Sõjaväelaste Üldkomitee. Eesti sõjaväelaste Venest kodumaale toomiseks moodustati „malevabürood“ ja rahvuslikud komiteed Vene armee staabi juure ja maakonnalin-nusse.

Sotsialistest, kodanlasist ja linnade esindajast koosnev Maapäev valis oktoobris endale alalise juhatus, esimeheks Otto Strandmann, ja Maavalitsuse, eesotsas Konstantin Päts'iga.

Vahepääl oli läinud võim Venes Peterburi tööliste ja sõdurite nõukogu tegevuse tõttu Vene Ajutises Valitsuses tekkinud konflikti tagajärjel sotsialistide kätte. Mõõdukamad jõukamate kihtide esindajad lahkusid valitsusest, mille etteotsa pääsis nüüd sotsial-revolutsionäär A. Kerenski.

Juba Vene Ajutine Valitsus enne Asutava Kogu kok-

*) Liidus oleva, liidu taolise vabariigina.

kukutsumist oli kuulutanud Vene demokraatlikuks vabariigiks, milles igal rahval on enesemääramise õigus.

Kerenski valitsuse ajal ilmnenu suure korralageduse tõttu nii sõjaväes kui ka mujal, enamlaste juhtidel, eesotsas Lenin'iga, läks korda, toetudes tööliste ja sõdurite nõukogule, haarata võim 1917. a. 25. oktoobril endi kätte (kukutasid Ajutise Valitsuse).

Kohe pääle enamlaste võimulepääsu Venes püüdsid ka eesti enamlised ringkonnad haarata võimu ja moodustasid sõjarevolutsioonilise komitee, eesotsas V. d. Kingisepp'aga, kes sai 27. okt. ühtlasi ka kubermangu komisariks J. Poska asemel.

Enamlased ei seganud alul Eesti Maapäeva ja Maavalitsuse tegevusse. Kuid hiljem, kui Maapäev tahtis astuda kokku, Eestimaa tööliste, sõdurite ja maatameeste nõukogu püüdis takistada seda. Sellest hoolimata Maapäev astus kokku 15. (28.) nov. ja kuulutas enda kõrgemaks võimuks Eestis Asutava Kogu kokkutulekuni ning otsustas veel, et Maapäeva vaheaegadel vanematekogu ühes Maavalitsusega ja Maapäeva juhatus võivad anda rutulisi määrusi kohaliku elu korraldamiseks. Enamlaste püüe, ajada laiali Maapäev, ebaõnnestus. Varsti pääle mainitud koosolekut enamlased võtsid üle Maavalitsuse ja omavalitsusasutused.

Enamlased kuulutasid välja 21.-eks ja 22.-eks jaanuariks (1918. a.) Eesti Asutava Kogu valimised. Enamlased, jäädes endi korraldatud valimisel vähemusse (said ainult umbes 30% häälte üldarvust), keelasisid 27. ja 28. jaanuari dekreediga Maapäeval korraldada Eesti Asutava Kogu valimisi. Sama dekreediga kuulutati lindprijiks Balti aadel.

Kui sakslased asusid (19. II. 1918. a.) Eesti täielisele okupeerimisele, langes siin enamlaste võim. Lahkudes enamlased evakueerisid Venne osa varandusi ja poliitilisi vange. Esimeste saksa okupatsioonivägede Tallinna jõudmisel oli lõppenud enamlaste võim juba pea igalpool uuesti tegevusseastunud Eesti demokraatlike omavalitsuste surve.

Kui Eesti Maapäev kuulutas end (15. nov. 1917. a.) kõrgemaks võimuks, ei tahetud lahkuda seega veel Vene võimu alt; nõuti vaid autonoomset Eestit föderatiivses Venes. Enamlaste võimulepääsuga Venes ja nende terroristliku tegevuse tagajärjel arenes aga ikka enam Eesti iseseisvuse mõte. Eesti poliitiliste parteide esindajate nõupidamisel (detsembri lõpul 1917. a.) peeti hädatarvilikuks Eesti iseseisvuse võimalikult kiire väljakuulutamine. Nii

tehtigi teatavaks parteidevahelise büroo poolt Eesti iseseisvuse deklaratsioon.*) Sellega ei nõustunud enamlased, kes tahtsid näha Eestit ühenduses Venemaaga.

Maapäeva poolt valitud vanematekogu võttis kokku lõplikult Eesti iseseisvuse manifesti kava 19. II. 1918. a., ja see kuulutati välja esmakordselt Pärnus 23. II. 1918. a. ja Tallinnas järgmisel päeval. Manifest, mis kandis Maapäeva asemike allkirju, kuulutas Eestimaa iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks. Kõrgeim võim anti Eestimaa Päästekomiteele (K. Päts, J. Vilms, K. Konik), kes avaldas kohe 24. II. kolm päevakäsku, kus nõuti: 1) omavalitsuste kokkuastumist; 2) manifesti väljakuulutamist rahvale kirikuis ja koolis; 3) enamlaste poolt väljaantud määruste, mis nõudsid eraisikute varanduste konfiskeerimist, tühistamist. Järgmisel päeval avaldatud 4.-nda päevakäsuga nõuti eestlasist sõjaväelaste ilmumist Eesti väeosisse. Viienda päevakäsuga kuulutati välja Eesti Ajutine Valitsus (pääminister K. Päts, kohtuminister J. Jaakson, põllutööminister O. Strandman, teedeminister E. Säkk jne. — kokku 14 inimest).

Saksa okupatsioon.

Saksa-Vene rahu Brest-Litovskis andis õiguse saklasile okupeerida korra jaluleseadmiseks Baltimaad kuni Soome laheni ja Narva jõeni. Sakslased ei leppinud teatavasti üksi korra jaluleseadmise, vaid kavatsesid luua Baltimaist n.n. Balti hetsoğiriigi, mis pidi alluma Saksa valitsusele.

19.II.1918. a. saksa okupatsiooniväed tungisid kahest kohast (Eesti saarilt ja Lätist) Eestimaale, hoolimata Eesti iseseisvaks kuulutamisest. Juba 5.III. (s. o. kahe nädala möödumisel) oli kogu Eesti Saksa vägede võimuses. Nüüd sakslased panid maksma karmid sõjaseaduse määrused ja ajasid laiali Eesti Ajutise Valitsuse ja muud omavalitsusasutised. Eesti keele asemel pandi maksma ametiasutis ja mõnes koolis saksa keel. Ülikoolgi muudeti saksakeelseks ja saksameelseks, kuid kestis sellisena vaid kolm kuud. Suur osa eestikeelseist ajalehist suleti ja seati sisse vali tsensuur. Keelati ka kõnede ja koosolekute pidamine. P.-Eesti jäi alluvaks 68. kindralkomandole ja L.-Eesti 60. kindralkomandole. Seega Eesti jagus kahte n. n. korpusingkonda. Korpusingkonnad jagusid kreiseks, need ametkonniks ja viimased

*) Seletus, selgitus.

jaoskonniks. Eesti tähtsamad politikategelased vangistati või saadeti Saksamaale sõjaaegsesse vangilaagrisse.

Kui võim oli kindlustatud, hakati viima täide Balti sakslaste toetusel mainitud kavatsust, muuta Baltimaad Saksale alluvaks hertsogiriigiks. Seks kutsuti kokku Tallinna (9. aprillil) ja Riiga (10. aprillil) n. n. maakogud. Need koosnesid suurmaapidajate, linnade, luteriusu vaimulike ja vallavanemate esindajaist, kes pidid avaldama rahva (avalikkuse) arvamise Baltimaade ühinemise kohta Saksamaaga. Riias Eesti vallavanemate esindajad keeldusid kaasa hääletamast ja lugesid ette varemkoostatud (K. Päts'i poolt) deklaratsiooni, millega loobusid koostöötamisest Balti aadliga. Tallinnas sakslaste ettevõtte õnnestus paremini (kõik esindajad võtsid osa hääletamisest), sest vallavanemate saadikute seas puudus siin selline opositsioonivaim kui Riias.

Liivi-, Eesti-, Saaremaa ja Riia saadikuist koosnevas maanõukogus, mis tuli kokku Riias, otsustati ühel häälel Baltimaa liitmine Saksamaa külge.

Rusuv, terroristlik saksa okupatsioon, mis kestis Eestis umbes 8 kuud, lõppes alles imperialistliku Saksa sõjaliste jõudude purustamisega liitriige poolt. Selle tagajärjel 9. nov. 1918. a. Saksas puhkenud revolutsiooni tõttu okupatsiooniväed lahkusid Eestist.

Okupatsiooni ajal Eesti ajutine valitsus oli sunnitud teugutsema illegaalselt. Ta päämine ülesanne oli ühenduspildamine Eestist välismaale põgenenud ja seal organiseerunud poliitiliste tegelastega ja nende informeerimine siinsete sündmuste käiguga. Koos Ajutise Valitsusega rakendus ka eesti teadlikult mõtleja seltskond intensiivsele Eesti iseseisvumisele kasulisele tööle. Eelmainitute töö kõrval osutus õige tähtsaks ka tegevus välismail viibivate eestlaste seas (välisesindus), kellede juhiks oli J. Tõnisson ja keskkohaks Stockholm. Meie välisesinduse intensiivse ja energilise töö tagajärjena tunnistasid Inglise, Prantsuse ja Itaalia valitsused de facto meie iseseisvust rahukongressi kokkutulekuni. Seega oli Eestile kindlustatud liitriige poolehoid, mis evis moraalselt olulise mõju eesti politika- ja seltskonnategelasile ja hiljem, kui mainitud fakt sai teatavaks üldiselt, ka laiemaile rahvahulgile.

Eesti vabadussõda.

Saksa okupatsiooni langemisel (novembris) Eestist lahkunud Saksa väed hävitasid relvi (loopisid püsside ja ka-

hurite lukke merre jne.), et neid mitte jätta eestlasile ja takistada seega neid iseseisvuse säilitamisel ja vastuhakkamisel pääletungivaile Nõukogu Vene vägedele. Nimelt venelased olid tühistanud 18. nov. 1918. a. Brest-Litovski rahu- lepingu, mille järgi olid loobunud teatavasti Baltimaist.

Pääle sakslaste lahkumist uuesti legaalselt tegevusse asunud Eesti Ajutine Valitsus töötas ärevas õhkkonnas. Suurte jõupingutustega Ajutisel Valitsusel läks korda moodustada esialgseks vastupanuks venelasile kooiipoisest, ohvitserest ja vastloodud kaitseliitlastist vabatahtlike salku, kes saadeti rindele.

27. nov. Eesti Ajutine Valitsus kuulutas välja sundusliku mobilisatsiooni. Hoolimata rahva esialgsest pessimismist ja apaatsusest, mis oli tingitud usust, et eestlased ei suuda võidelda niikuinii edukalt endast palju suurema Vene väega, hangiti relvi jne.

29. nov. venelased vallutasid Narva.

23. dets. määrati sõjavägede ülemjuhatajaks kolonel J. Laidoner. Staabiülemaks sai kolonel J. Soots ja merevägedele, millele pandi alus sakslasilt võidetud kahurpaat „Lembituga“ ja hiljem (26. ja 27. dets.) inglaste poolt enamlasilt võidetud kahe miiniristlejaga, juhatajaks aseadmiraliks ülendatud J. Pitka.

Loodeti ja saadi abi ka välismaalt. 12. dets. ilmus Tallinna reidile Inglise sõjalaevastik. 31. dets. tulid Ekström'i ja Kalm'i juhatusel Soomest 2000 vabatahtlikku, kes saadeti rindele 4. jaan. (1919). Pihkvast Eesti territooriumile taganenud vene Põhja-armee (valgekaartlased) muudeti 6. dets. (1918) nende ja eestlaste vahel tehtud lepingu alusel Loodekorpuseks, mis pidi alluma Eesti sõjavägede ülemjuhatusesele. Hiljem tuli abi ka Rootsist ja Taanist.

Vahepeäl (enne abisaamist välismailt) Eesti viletsasti varustatud väesalgad ei suutnud tõkestada venelaste pääletungi ja olid sunnitud taganema. Venelased, kes olid tunginud Eesti kahel rindel (Narva ja Pihkva kaudu), vallutasid 16. dets. Rakvere, siis Võru ja Valga ning 21. dets. langes Tartu nende kätte, kusjuures osa me väesalgust läks üle venelaste poole. 1919. a. jaanuari aluks oli pea terve Eesti territoorium venelaste võimuses, kes asusid pealinnast umbes 30 klm. kaugusel.

Taganedes eestlased olid suutnud organiseerida ja korraldada omi rahvusväeosi, mis asusid välisabi toetusel

4
37 det. kiti valitud
intensiivsele pääletungile. Eestlaste vastuataagid õnnestusid hästi ja 12. jaanuariks oli juba vallutatud Tapa ja Rakvere. Viimases (Rakveres) enamlased tapsid taganedes ligi 100 elanikku. 14. jaan. vallutati Tartu kahe kolonel Parts'ile alluva soomusrongi ja ülemlleitnant Julius Kuperjanov'i juhata da oleva partisaanide salga poolt. Põgenemisel enamlased tapsid hirmsaimal kombel süütuid elanikke. Soome vabatahtlike salkade kaasabil Eesti väed võitsid 18. jaan. ka Narva.

Kagurindel Eesti sõjavägede pääletung arenes visamalt, kuna venelased, kes said abi mujalt (enamlised läti kütipol-gud), avaldasid siin energilisemat vastupanu. Et seda murda, koondasid eestlased sinna suuremad väehulgad (muide jõudsid kagurindele ka soomlaste väesalgad leitnant Kalm'i juhatusel.

Varsti pääle ägedaloomulist Paju lahingut, kus langes ülemlleitnant J. Kuperjanov, vallutati 1. veeb. Valga. Umbes ühteagegu Valga langemisega teised Eesti väeosad vallutasid Võru ja Petseri.

Et abistada lätlast, kuni need suudavad korraldada vastupanu, ja et juhtida maale kahjulik kurnav sõda vöö-rale territooriumile, Eesti väeosad tungisid edasi Lätimaale ning vallutasid Marienburgi 21. II. (1919). Seega oli veeb-ruari keskpaigu 1919. a. Eestimaa vaenlasist vaba. Vahepääll (16. II.) olid puhkenud Saaremaal rahutused, nimelt kom-munistid tõstsid mässu ja panid maksma sääil enamlise val-litsuse. Tallinnast saadetud karistusesalk sumbutas mässu (22. II.).

Vaatamata me vägede ülemljuhataja J. Laidoner'i nõu-dele, tungida Pihkva, Loodekorpus liikus Peterburi suunas. Nüüd J. Laidoner käskis Eesti väeosil vallutada Pihkva, et takistada seega venelasil abivägede saatmist Pihkvast Peter-buri alla. Pihkva vallutatigi 26. mail ja anti üle Loodekor-puse poolt saadetud vägedele, sest eestlasil polnud põhjust hoida Vene linnu oma võimuses.

Varemasutatud Eesti vägede ülemljuhatajale alluva in-gerlaste väe kätte anti kaitsta enamlasilt Peterburi suunas vallutatud Krasnaja Gorka kindluseni ulatuv maa-ala. *)

Kuna Loodekorpuse juhatus, pidades end küllalt tuge-vaks, keeldus alistumast Eesti vägede ülemljuhatusel ega tahtnud tunnustada ka ingerlaste omavalitsust, J. Laidoner

*) Ingerlasile taheti anda omavalitsus.

andis üle Loodekorpuse juhtimise Soomest tulnud kindral Judenič'ile. Kui Eesti väed loobusid ka Pihkva kaitsmisest, Loodekorpuse, olles võimetu kaitsma üksinda võidetud maa-
alaid ja Pihkvat, kaotas need enamlaste vägedele ja hävitati ise viimaste poolt, hoolimata eestlaste osalisest abist. Loodekorpuse riismed põgenesid Eesti, kus neilt võeti relvad.

Lätlased olid kuulutanud 18. nov. 1918. a. Lätimaa iseseisvaks Latvia vabariigiks, kelle valitsus (eesotsas Ulmanis'ega) oli põgenenud okupatsiooni ajal Riiaast Liibavi ja oli alaliselt tõkestatud oma tegevuses okupatsioonivägede poolt ning kukutati Liibavis 16. apr. (1919. a.) landesvääri poolt, mis koosnes Baltimaailt Saksamaale põgenenud baltisakslasist. Uue Läti valitsuse etteotsa, mille moodustasid sakslased, seati bastisakslaste tingimusiga nõusolev Needra.

Landesvääriga ühinenud vabatahtlikest riigisakslasist moodustatud „rauddiviis“ (kokku üle 10.000 hästirelvastatud mehe), mille ülemjuhatajaks oli (alates 1919. a. veebruarist) von der Goltz, tungis kiiremas tempos Eestimaa suunas, vallutades teel (22. V.) enamlasilt Riia. Et takistada landesvääri edasitungi Eesti territooriumile ja abistada naaber-rahvast, Eesti vägi, lahkudes Pihkva liinilt, algas sõjalist tegevust, mis takistati liitlaste vahelesegamisega, mille tagajärjel tekkis vaherahu. Alati läbirääkimisi, mis ei annud aga mingeid tulemusi, ja landesväär ühes „rauddiviisiga“ asus uuesti pääletungile. See lõõdi edukalt tagasi eestlaste ja lätlaste ühiselt tegutsevate väeosade poolt. 22. juunil Eesti väed asusid ise intensiivsele pääletungile, mille tagajärjel vaenlane oli sunnitud taganema (27. juuniks) Riia lähedusse. Eestlased tegid juba ettevalmistusi Riia vallutamiseks, kui Goltz'i palvel ja Ameerika sõjamissiooni *) sobitusel tehti 3. juulil vaherahu, mille järgi Saksa väed lahkusid ja Ulmanis' e valitsus võis astuda jälle tegevusse ning senini Eesti ülemjuhatusale allunud Läti väeosad võtsid Riia endi võimkonda.

Tartu rahu.

Pääle landesvääri võitmist Eesti vägede ülemjuhatus saatis nüüd kagurindelt vabanenud sõjaväeosad ida (Viru) rindele, mis oli jäänud pääle Loodekorpuse hävitamist enamlaste poolt päämiselt ainult Eesti vägede kaitsta, kus vajati seepärast võimalikult rohkearvulist, teguvõimsat sõja-

*) missioon-käsund (tlesanne).

väge venelaste ägedate rünnakute (mis algasid umbes nov. kuu lõpul) paralüseerimiseks.

2. detsembril 1919. a. algasid Tartus venelaste ettepanekul rahuläbirääkimised. Paremate tingimuste saavutamiseks rahutegemisel oli tekkinud olukorras tähtis, kellele kuulub Narva. Seepärast eestlased püüdsid hoida Narva, maksu mis maksab, oma võimuses ja venelased vastupidi tahtsid vallutada seda iga hinna eest. Nii kujunes sõja lõpuperiood (7.—30. detsembrini) Narva kaitseoperatsiooniks, kus Eesti väed suutsid lüüa tagasi mitmes verises lahingus (vast ägedamais kogu vabadussõja kestel) endist palju rohkearvulisemate Vene enamlaste vägede marulised pääletungid, tekitades seejuures neile suuri kaotusi (30. dets. õhtuks venelaste purustatud väeosad olid võitlusvõimetud). Seetõttu Tartus 31. dets. allakirjutatud vaherahu oli meile täiel määral vastuvõetavate tingimustega. Vaherahu hakkas maksma alates 3. jaan. 1920. a. Seega lõppes vabadussõda venelasiga.

Vabadussõda, kus eestlasil tuli võidelda endast mitu korda suurema vaenlasega, nõudis ohvriks surnuina üle 3.400 mehe ja haavatuina üle 10.000 mehe. Sõjakuludeks (sõjavarustuse ostmiseks jne.) läks umbes 110 miljonit kuldfranki. See summa kaeti suuremalt osalt laenudega U.S.A.-lt, Inglismaalt, Prantsusmaalt ja Soomest.

Rahuläbirääkimisel Tartus Eesti rahusaatkonna juhil J. Poska'l läks korda sõlmida rahu Eestile üsna hääl tingimusil. Rahulepingule, mille põhjal S.S.S.R. oli sunnitud tunnustama Eesti rippumatust ja iseseisvust ning etnograafilisi piire, andes seejuures 15 miljoni kuldrubla (kullas) ja lubades anda tagasi ka sõja ajal Eestist Venemaale viidud varandused (Tartu Ülikooli jne. varandused), kirjutati alla 2. veebr. 1920. a. Eestimaa avas lepingu põhjal Venemaale oma piires vabad sadamad.

Umbes aasta hiljem (25. I. 1921. a.) Eesti leidis lõpliku tunnustamise ka Inglis- ja Prantsusmaa ning Itaalia poolt. U.S.A. tegi seda 28. juulil 1922. a. Esimesena pääle Venemaad tunnustas Soomemaa Eesti iseseisvust (mai 1920. a.).

Eesti Asutava Kogu tegevus.

Paralleelselt välise võitlusega (vabadussõda) arenes ka siseriiklik korraldustöö Asutava Kogu kaudu, kelle liikmed valiti 11. nov. 1918. a. uuesti tegevusse astunud Eesti Maapäeva (esimeheks K. Parts) korraldusel rahva poolt üleüldise, ühetao-

lise, otsekohese, salajase ja proportsionaalse hääletamise alusel. Asutav Kogu, kelle esimeheks valiti sotsialdemokraat A. Rei ja liikmeiks olid enamuses sotsialistlike vaatega isikud, juhtis me rahva saatust rohkem kui poolteist aastat koos enamuserakondade poolt ametisse kutsutud valitsusega, kus pääministriks oli tööerakondlane O. Strandmann.

Asutava Kogu kiireloomulisemaks ja tähtsamaks tööks oli „Eesti Vabariigi Põhiseaduse“ väljatöötamine, mis võeti vastu Asutava Kogu poolt 15. juunil 1920. a. ja pääsis maksvusele täies ulatuses mõne kuu möödudes 21. detsembril 1920. a., määrates riikliku elu põhijooned. Põhiseaduse järgi Eesti on iseseisev demokraatlik vabariik, kus riigi kõrgem võim on rahva käes, kes teostab seda täiealiste (20. a. vanuste) hääleõiguslike mees- ja naiskodanike poolt valitud rahvaesindajate kaudu, tagab kodanikele teatud vabadused, määrab kindlaks valitsemisekorra jne.

Asutava Kogu teiseks tähtsamaks tööks oli maaseaduse loomine, mis toimus ühteageu põhiseaduse väljatöötamisega ja võeti vastu 10. okt. 1919. a., mille põhjal riikliku maatagavara loomiseks ühes inventariga võõrandatud rüütli- ja kirikumõisust anti osa valdade volikogude poolt märgitud isikuile (asunikud) põlisele rendile väikeste kohtade kujul.

Maaseaduse
valitsus
Konrad

Eesti ajaloo kronoloogiline tabel.

Eestlased, liivlased, kurelased ja soomlased jõudsid Läänemere-
maile umbes

500.a.e. Kr. — 500. a. p. Kr.

1030. a.	" "	asutas Vene vürst Jaroslav Jurjevi (Tartu) linna.
1158. a. (1163 ?).	" "	ilmusid Lübecki (Breemeni ?) kaupmehed laevul Liivimaale Dūūna jõesuhu.
1186. a.	" "	ehitas esimene Liivimaa piiskopp Meinhard Üksküla külla esimese kiriku Liivimaal.
1187. a.	" "	hävitasid eestlased Sigtuna linna Rootsis, Määleri järve ääres.
1199. a.	" "	määras Breemeni pääpiiskopp Albert von Buxhoewden'i III. Liivimaa piiskopiks.
1200. a.	" "	tuli Albert von Buxhoewden esimest korda Liivi.
1201. a.	" "	asutas Albert von Buxhoewden Riia linna.
1202. a.	" "	asutas Albert von Puxhoewden Mõögavendade ordu.
1208. a.	" "	tungisid sakslased esimest korda Eestimaale ja hävitasid Otepää maalinna.
1208. a.—1224 (1227)	" "	Suur Eesti sõda.
1211. a.	" "	vallutasid sakslased Viljandi kantsi.
1215. a.	" "	oli n. n. Lembitu kolme maleva manõöver.
1217. a. (sept.)	" "	oli Paala ehk Madisepäeva lahing.
1219. a.	" "	tuli Valdemar II (Taani kuningas) Eestimaale ja rajas Tallinna linna.
1224. a. (aug.)	" "	vallutasid sakslased Tartu.
1224. a.—1561. a.	" "	ordu-aeg Eestis.

1227. a.	p. Kr.	vallutasid sakslased Saaremaa.
1237. a.	" "	Mõõgavendade ordu ühendamine Saksa orduga.
1238. a. (juulis)	" "	Stenby leping, mille tagajärjel P.-Eesti jäi kuuluvaks taanlasile.
1343. a. (—1345)	" "	Suur Jüriöö mäss.
1501. a.	" "	Plettenberg võitis venelasi Seret- sa jõe ääres.
1502. a.	" "	Plettenberg võitis venelasi Smo- lina järve ääres.
1524. a.	" "	Usupuhastuse algus Tartus ja Tallinnas.
1558. a.—1583. a.-ni	" "	Suur Vene-Liivi sõda.
1558. a.	" "	vallutasid venelased Tartu.
1559. a.	" "	Saaremaa müüdi Taanile.
1560. a.	" "	Härgmäe lahing; venelased val- lutasid Viljandi.
1561. a.	" "	Privilegium Sigismundi II August'i (orduvalitsuse lõpp Liivimaal).
1561. a.—1629. a.-ni	" "	poola-aeg Liivimaal.
1561. a.—1710. a.-ni	" "	rootsi-aeg Eestimaal.
1563. a.—1570. a.-ni	" "	n. n. 7.-aastane Põhja-sõda.
1582. a.	" "	Zapolje rahu.
1595. a.	" "	Täissina rahu.
1629. a.	" "	Altmargi rahu.
1632. a.	" "	Tartu Ülikooli avamine.
1645. a.	" "	Brömsebro rahu.
1700. a.—1721. a.-ni	" "	Suur Põhja-sõda.
1700. a. (20. nov.)	" "	Narva lahing.
1704. a.	" "	vallutasid venelased Tartu ja Narva.
1710. a.	" "	vallutasid venelased Riia, Pärnu ja Tallinna.
1721. a.	" "	Uusikaupunki (Nystadi) rahu.
1721. a.—1917. a.-ni	" "	vene-aeg Eestis.
1784. a.	" "	päärahamässud Liivimaal.
1789. a.	" "	Vigala parun B. J. von Uexküll pani maksma esimesena talurahva eraõigused Eestis.
1802. a. (25. sept.)	" "	Aleksander I kinnitas Eestimaa regulatiivi.
1804. a. (20 veebr.)	" "	Aleksander I kinnitas Liivimaa regulatiivi.

1816. a. (23. mail) p. Kr. Aleksander I kaotas pärisorjuse Eestimaal.
1819. a. (26. märtsil) „ „ Aleksander I kaotas pärisorjuse Liivimaal.
1816. a.—1868. a.-ni „ „ teoorjuse-aeg Eestis.
1826. a. „ „ pidi olema viidud lõpule päris- (prii-) nimede panemine Liivis.
1841. a. „ „ Pühajärve mäss.
1845. a.—1848. a.-ni „ „ vene-õigeusku siirdumine Lõuna-Eestis.
1849. a. „ „ Liivimaa talurahvaseadus.
1856. a. „ „ Eestimaa
1858. a. „ „ „Mahtra sõda“.
1860. a. „ „ Liivimaa talurahvaseadus.
1863. a. „ „ n. n. passikorralduse seadus.
1865. a. „ „ kaotati mõisnike kodukari-õigus.
1866. a. „ „ vallakogukonna seadus.
1869. a. „ „ esimene Eesti laulupidu.
1870. a. „ „ asutati „Eesti Põllumeeste Selts“.
1870. a. „ „ „Eesti Üliõpilaste Selts“.
1871. a. „ „ „Eesti Kirjameeste Selts“
1879. a. „ „ „ kaubalaeva selts „Linda“
1879. a. „ „ teine Eesti laulupidu.
1880. a. „ „ kolmas „ „
1881. a.—1894. a.-ni „ „ venestus Baltimail (keiser Aleksander III ajal).
1888. a. „ „ politseireform Baltimail.
1889. a. „ „ kohtukorralduse reform Baltimail.
1905. a.—1906. a.-ni „ „ „punased aastad“ Eestis.
1906. a. „ „ eestikeeliste erakoolide algus.
1907. a. „ „ asutati „Eesti Kirjanduse Selts“.
1908. a. „ „ „Eesti Rahva Muuseum“.
1917. a. „ „ revolutsiooni puhkemine Venes. Eestimaa kuulutati demokraatlikuks vabariigiks.
1918. a. „ „
1919. a. (23. aprillil) „ „ tuli kokku Eesti Asutav Kogu.
1920. a. (2. veebr.) „ „ Tartu rahuleping, mille põhjal S.S.S.R. tunnustas Eesti Vabariigi iseseisvust.
1920. a. (15. juunil) „ „ põhiseaduse kinnitamine Asutava Kogu poolt.
1921. a. „ „ Eesti Vabariigi lõplik tunnustamine liitriige poolt.

